

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀՀ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
«ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ
ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅԻՐԻ ՊԱՂՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԾՆՈՒՅՈՒԹՅՈՒՆ» ՊՈԱԿ

ԱՐՑԱՍԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE
REPUBLIC OF ARMENIA

YEREVAN STATE UNIVERSITY

"SERVICE FOR THE PROTECTION OF HISTORICAL
ENVIRONMENT AND CULTURAL
MUSEUM-RESERVATIONS" NSCO
OF THE MINISTRY OF CULTURE OF RA

ARTSAKH STATE UNIVERSITY

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՏԻ
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ

THE HISTORICAL-CULTURAL
HERITAGE OF
THE ARMENIAN
HIGHLAND

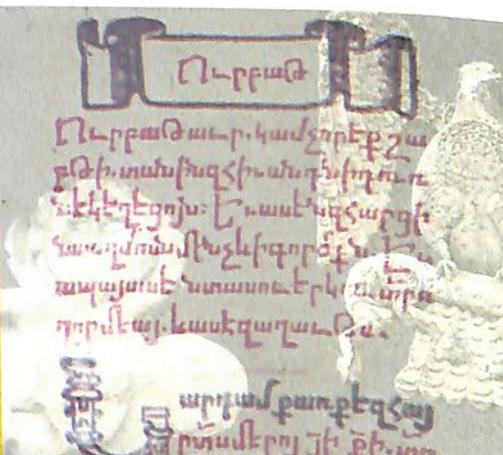
INTERNATIONAL
CONFERENCE

ՆՅՈՒԹԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
THE
CONFERENCE
PROCEEDINGS

2012թ.
24.06
01.07

Երևան, Ստեփանակերտ
Yerevan, Stepanakert

9(47.925)
2-25

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀՀ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
«ՊԱՏՄԱՍՇՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՄԻԶԱՎԱՅՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ» ՊՈԱԿ

ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
YEREVAN STATE UNIVERSITY
“SERVICE FOR THE PROTECTION OF HISTORICAL ENVIRONMENT AND
CULTURAL MUSEUM-RESERVATIONS” NSCO OF THE MINISTRY OF CULTURE OF RA
ARTSAKH STATE UNIVERSITY

THE HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE OF THE ARMENIAN HIGHLAND

Materials of the International Conference

*June 24 – July 01, 2012
Yerevan – Stepanakert*

YEREVAN
YEREVAN STATE UNIVERSITY PRESS
2012

06917

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՊԱՏՄԱՍՇՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Միջազգային գիտաժողովի նյութեր

*2012 թ. հունիսի 24 – հուլիսի 01
Երևան – Ստեփանակերտ*

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2012

«Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային գիտաժողովի նյութերը հրատարակության են երաշխավորվել ՀՀ ԳԱԱ արվեստի, արևելագիտության, հնագիտության և ազգագրության, պատմության ինստիտուտների և Երևանի պետական համալսարանի հայ բանասիրության ֆակուլտետի գիտական խորհուրդների կողմից:

Խմբագրական խորհուրդ

Յու. Սուվարյան (նախագահ)

Ա. Աղասյան

Ա. Ավագյան

Պ. Ավետիսյան

Մ. Դադայան

Մ. Հասրաթյան

Ա. Մելքոնյան

Է. Մինասյան

Հ. Պետրոսյան

Ռ. Սաֆրաստյան

Ա. Փիլիպոսյան

The materials of the International Conference "Historical-Cultural Heritage of the Armenian Highland" have been recommended for publication by the National Academy of Sciences of RA, the Institutes of Art, Oriental Studied, Archaeology and Ethnography, History and by the Academic Council of the Faculty of Philology of Yerevan State University.

Editorial Board

Yu. Suvaryan (Chairman)

A. Aghasyan

A. Avagyan

P. Avetisyan

S. Dadayan

M. Hasratyan

A. Melqonyan

E. Minasyan

H. Petrosyan

A. Piliposyan

R. Safrastyan

ՀՏԴ 941(479.25):06

ԳՄԴ 63.3(2 Հ)

Հ 253

Հ 253 *Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը:* Միջազգային գիտաժողովի նյութեր: 2012 թ. հունիսի 24 – հուլիսի 01: Երևան-Ստեփանակերտ/ ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիա; ԵՊՀ; ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ; ԱրՊՀ.-Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2012.-230 էջ:

Գիտաժողովն ընդգրկում է Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգության առնչվող պատմական, հնագիտական, ազգագրական, արվեստի, ճարտարապետության, թանգարանագիտական բազմաթիվ հարցեր, արդի հիմնախնդիրներ և դրանց նորովի լուծումների ուղղություններ:

The Historical-Cultural Heritage of the Armenian Highland. Materials of the International Conference. 24 June – 01 July, 2012. Yerevan-Stepanakert/ National Academy of Sciences of RA; Yerevan State University; "Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-Reservations" NCSO of the Ministry of Culture of RA; Artsakh State University. –Yer.: YSU pub., 2012.-230 pages.

The Conference includes a number of historical, archaeological, ethnographical, art, architectural, museological questions, actual problems and the directions of solving them in new way related to the historical-cultural Heritage of the Armenian Highland.

ՀՏԴ 941(479.25):06

ԳՄԴ 63.3(2 Հ)

ISBN 978-5-8084-1605-5

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2012

© «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ

Միջազգային գիտաժողովի կազմակերպմանն
աջակցել է մարդկային ռեսուրսների զարգացման
«Փյունիկ» բարեգործական հիմնադրամը

Կազմակերպչական կոմիտե

Կազմկոմիտեի նախագահ՝ ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս
Ռ. Մարտիրոսյան

Կազմկոմիտեի քարտուղար՝ **Վ. Բարսեղյան**
Անդամներ՝

Վ. Բարխուդարյան (Հայաստան)	Ս. Մինասյան (Հայաստան)
Ս. Դադայան (ԼՂՀ)	Կ. Մուրաֆյան (Ֆրանսիա)
Ժ. Դեղեյան (Ֆրանսիա)	Ալ. Չուբարյան (ՌԴ)
Ս. Դեշամ (Ֆրանսիա)	Ս. Պիոտրովսկի (ՌԴ)
Ու. Զայդլ (Ավստրիա)	Վլ. Պողոսյան (Հայաստան)
Վ. Խաչատրյան (ԼՂՀ)	Ս. Սալվինի (Իտալիա)
Ս. Հասրաթյան (Հայաստան)	Ա. Սիրունյան (Հայաստան)
Բ. Հարությունյան (Հայաստան)	Ա. Սմիթ (ԱՄՆ)
Ռ. Հովհաննիսյան (ԱՄՆ)	Յու. Սուվարյան (Հայաստան)
Ժ. Պ. Մահե (Ֆրանսիա)	Վ. Տատրյան (ԱՄՆ)
Ա. Մելքոնյան (Հայաստան)	Ա. Տերյան (ԱՄՆ)
Է. Մինասյան (Հայաստան)	Գ. Ուլուհոջյան (Իտալիա)

*The organization of the International Conference is promoted by
"Pyunik" Human Resources Development Foundation*

Organizing Committee

Chairman of the organizing committee: The President of the National Academy of
Sciences of RA, Academician **R. Martirosyan**

Secretary of the committee: **V. Barseghyan**

Members of the committee:

V. Barkhudaryan (Armenia)	M. Minasyan (Armenia)
Al. Chubaryan (Russia)	K. Moutafian (France)
S. Dadayan (RNK)	M. Piotrovski (Russia)
J. Dedeyan (France)	Վլ. Poghosyan (Armenia)
S. Deshamps (France)	M. Salvini (Italy)
B. Harutyunyan (Armenia)	U. Seidl (Austria)
M. Hasratyan (Armenia)	A. Simonyan (Armenia)
R. Hovhannisian (USA)	Yu. Suvaryan (Armenia)
V. Khachatryan (RNK)	A. Smith (USA)
J. P. Mahe (France)	V. Tatrian (USA)
A. Melqonyan (Armenia)	A. Terian (USA)
E. Minasyan (Armenia)	G. Uluhogian (Italy)

Ծրագրային կոմիտե

Ծրագրային կոմիտեի նախագահ՝ ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական
գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար,
ակադեմիկոս **Յու. Սուվարյան**

Ծրագրային կոմիտեի գիտական քարտուղար՝ **Ա. Մելքոնյան**

Քարտուղարներ՝ **Է. Մինասյան, Ա. Փիլիպոսյան, Վ. Բալայան**

Անդամներ՝

Լ. Աբրահամյան (Հայաստան)	Ս. Կարապետյան (Հայաստան)
Ա. Աղայան (Հայաստան)	Հ. Պետրոսյան (Հայաստան)
Ա. Ավագյան (Հայաստան)	Գ. Պողոսյան (Հայաստան)
Վ. Ավանեսյան (ԼՂՀ)	Լ. Մարգարյան (Հայաստան)
Պ. Ավետիսյան (Հայաստան)	Վ. Մաֆարյան (ԼՂՀ)
Ս. Զոյան (Հայաստան)	Ռ. Սաֆրաստյան (Հայաստան)

Programming Committee

Chairman of the programming committee: Academician-Secretary of the Division of
Armenology and Social Sciences of the National Academy of Sciences of RA,
Academician **Yu. Suvaryan**

Scientific secretary of the programming committee: **A. Melqonyan**

Secretaries: **E. Minasyan, A. Piliposyan, V. Balayan**

Members of the programming committee:

L. Abrahamyan (Armenia)	H. Petrosyan (Armenia)
A. Aghasyan (Armenia)	G. Poghosyan (Armenia)
A. Avagyan (Armenia)	V. Safaryan (RNK)
V. Avanesyan (RNK)	R. Safrastyan (Armenia)
P. Avetisyan (Armenia)	L. Sargsyan (Armenia)
M. Karapetyan (Armenia)	S. Zolyan (Armenia)

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

HISTORIOLOGY

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՂՀ-ՈՒՄ (2000-2010 թթ.)

Առուստամյան Ա. (ԱրՊՀ, ԼՂՀ)
armine.arustamyan@mail.ru

Բանալի բառեր՝ վերաբնակեցում, ժողովրդագրական իրավիճակ, միգրացիա, գաղթ, բնակեցում, փախստական:

1994 թ. հրադադարից հետո ԼՂՀ իշխանություններն ակտիվորեն ձեռնամուխ եղան վերաբնակեցման խնդրի իրագործմանը: 1994 թ. ի վեր Արցախի կառավարությունն իրականացնում է «Վերադարձ Արցախ» ծրագիրը: Նպատակն է վերաբնակեցնել և վերականգնել պատերազմական գործողությունների հետևանքով ամայացած Արցախի տարածքները: Աշխատանքը տարվում է երկու ուղղությամբ՝ նորաստեղծ գյուղերի բնակեցում և գյուղերի հզորացում: ԼՂՀ կառավարության որոշմամբ՝ 2001 թ. նոյեմբերի 30-ին կառավարությանն առընթեր ստեղծվում է Միգրացիայի, փախստականների և վերաբնակեցման վարչություն: 2001 թ. կառավարությունը հաստատեց ԼՂՀ վերաբնակեցման տասնամյա ծրագիրը, որով նախատեսվում էր այդ տարիներին երկրում ընդունել մինչև 67000 գաղթական: Վերաբնակեցման քաղաքականությանը նպաստում էր նաև ԼՂՀ-ում 1997 թ. մշակված ծնելիության և բազմազավակության խթանման ծրագիրը:

1993-2004 թթ. Լեռնային Ղարաբաղ է տեղափոխվել 7243 ընտանիք՝ թվով 18593 մարդ, որոնց մի մասը բնակություն է հաստատել մայրաքաղաքում, մյուսները՝ շրջկենտրոններում:

ԼՂՀ կառավարության 2003 թ. ապրիլի 15-ի թիվ 121 որոշմամբ՝ վերաբնակներին տրվում են նոր արտոնություններ. անհատական տնով կամ բնակարանով ապահովում, միանվագ դրամական օգնություն, ՀՀ-ից ԼՂՀ ճանապարհաձախսի վճարում, ընտանիքի գույքի տեղափոխում կամ գույքի տեղափոխման դրամական փոխհատուցում, ՀՀ-ից ԼՂՀ երկարաժամկետ արտոնյալ բյուջետային վարկի տրամադրում՝ 260 հազար դրամի չափով, մշտական օգտագործման իրավունքով հողի հատկացում, 5 տարի ժամկետով բնակարանային կոմունալ ծառայությունների վարձից ազատում, նոր ընտանիք կազմած գորակոչային տարիքի անձանց ժամկետային զինվորական

ծառայության՝ երկու տարով հետաձգում, վերաբնակիչների ընդգրկում վերաբնակեցման ծրագրով նախատեսված շինարարական աշխատանքներում:

2003 թ. ապրիլի 15-ի՝ «ԼՂՀ տարածքում վերաբնակվող ընտանիքներին տրամադրվող արտոնությունների մասին» թիվ 121 որոշմամբ վերաբնակեցման քաղաքականությունը դրվեց նոր հիմքերի վրա: 2004 թ. Հանրապետությունում վերաբնակեցվել է 195 ընտանիք՝ 801 շնչով: 2005 թ. ԼՂՀ-ում վերաբնակեցվել է 127 ընտանիք, 100-ից ավելին՝ հանրապետության շրջաններում, մասնավորապես՝ Շահումյանի, Մարտակերտի և Ասկերանի: 2006 թ. ՀՀ-ից և այլ երկրներից վերաբնակեցվել է 155 ընտանիք՝ 487 անձի ընդգրկմամբ: 2007 թ. ՀՀ-ից և ԱՊՀ այլ երկրներից ԼՂՀ վերադարձավ 87 ընտանիք՝ 284 շնչով: 2008 թ. հանրապետության շրջաններում վերաբնակեցվեց 172 ընտանիք՝ 567 շնչով, որոնցից 88 ընտանիք կամ 329-ը՝ Քաշաթաղում: 2010 թ. ԼՂՀ է վերադարձել 130 ընտանիք:

ԼՂՀ բնակավայրեր ներգաղթող բնակչությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ գաղթողներ ԱՊՀ-ից և այլ երկրներից, Հայաստանի Հանրապետությունից և ներքին գաղթողներ: Ստեփանակերտում վերաբնակների հիմնական մասը կազմում են ներքին գաղթողները՝ 62,64 տոկոս, իսկ Հայաստանից գաղթողները՝ 25,85 տոկոս. նրանք հիմնականում փախստականներ են կամ սոցիալական որոշ պատճառներով բնակչության մշտական վայրը լքած անձինք: Երկու դեպքում էլ ներգաղթողների մեծ մասը՝ մոտ 88,50 տոկոսը, գերադասում է բնակություն հաստատել մայրաքաղաքում: Ներքին ներգաղթողները կազմում են նրանց ընդհանուր թվի 91,74 տոկոսը, իսկ ԱՊՀ երկրներից ներգաղթողները՝ 11,49 տոկոս: Այս հենքի վրա մայրաքաղաքի բնակչության աճը տազնապ է առաջացնում. չէ որ ներգաղթը պայմանավորված չէ աշխատուժի պահանջարկի աճով՝ կապված նոր աշխատատեղերի բացման հետ, այլ հակառակը՝ իջեցնում է բնակչության զբաղվածության առանց այն էլ ցածր մակարդակը:

Արցախի զարգացման ու հզորացման հիմնախնդիրների լուծումը ենթադրում է նրանում ժողովրդագրական իրավիճակի կտրուկ փոփոխություն, վերաբնակեցման հիմնավորված քաղաքականության իրականացում: Վերաբնակեցումն այն կարևոր ռազմավարական խնդիրն է, որի ճիշտ և արդյունավետ իրականացման դեպքում հնարավոր է խթանել ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, լուծել ԼՂՀ թերբնակեցված շրջանների բնակեցման խնդիրը:

THE DEMOGRAPHIC SITUATION AND CONGESTION POLITICS
IN NK R (2000-2010)

Arustamyan A. (Artsakh State University, Nagorno Karabakh Republic)

ԱՐՑԱԽԻ ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՏԱՑՈՒՈՒՄԸ ԱՂԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ
ԵՎ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԴՊՐՈՑԻ
ՀԱԿԱԴԱՐՁՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ՀԵՏԱԳԱ ԱՆԵԼԻՔՆԵՐԸ

Բալայան Վ. (ԱրՊՀ, ԼՂՀ)
vahrambalayan@mail.ru

Բանալի բառեր՝ Արցախ, հայագիտություն, ազգային, կեղծարարներ, Ադրբեջան:

ԼՂՀ կարգավիճակի շուրջ ծավալված միջազգային քննարկումները, պատմական հայրենիքի գերյալ տարածքների մի մասի ազատագրումը հրատապ պահանջ են առաջադրել խորապես ուսումնասիրել և հստակ պատկերացում կազմել Հայոց Արևելից նահանգների վաղանցյալ իրողությունների մասին: Ադրբեջանի և Թուրքիայի հակահայ քարոզչության և իրական պատմության խեղաթյուրման պայմաններում խնդրո առարկա թեմայի ուսումնասիրությունը հրատապ է դառնում: Սույն թեման հնարավորություն է ստեղծում պայքարելու պատմության կեղծարարների դեմ և Արցախի պատմության սովերոտ կողմերի լուսաբանման համար նախանշում համապատասխան քայլեր:

Հետխորհրդային շրջանի Ադրբեջանի ղեկավարությունը իրենց գիտնականներին հորդորում է հիմնավորել, որ ոչ միայն ԼՂՀ-ն, այլ նաև ՀՀ-ն կազմավորվել են ադրբեջանական հողերի վրա: Պատմության կեղծարարները, ոգևորվելով իշխանությունների բացահայտ աջակցությունից, մի աննախադեպ արշավ սկսեցին՝ ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելով Հայոց Արևելից նահանգների հեռավոր անցյալի, ինչպես նաև ներկա իրողությունները: Եթե խորհրդային ժամանակահատվածում Ադրբեջանի պաշտոնական շրջանակները և պատմաբանները հիմնականում ձգտում էին «գիտական» տեսանկյունից յուրացնել Հայոց Արևելից նահանգների էթնոմշակութային տարածքը, ապա ներկա ժամանակներում դրան գումարվել է ևս երկու գերխնդիր:

ա) սեփական ժողովրդին, մասնավորապես երիտասարդությանը մոլորության մեջ պահելով՝ նրանց մեջ սերմանել հակահայկական տրամադրություններ և, անհրաժեշտության դեպքում, վերջիններիս մղել արկածախնդրության,

բ) գոհի կերպարանքով ներկայանալով համաշխարհային հանրությանը՝ փորձել մեծ տերություններին տրամադրել ՀՀ-ի և ԼՂՀ-ի դեմ:

Արցախում քաջ գիտակցում են, որ անհրաժեշտ է ոչ միայն անխցելի դարձնել հայրենի սահմանները, այլ նաև աղբյուրական ոտնձգություններից անաղարտ պահել բազում դարերի ընթացքում Հայոց Արևելից նահանգներում ստեղծված պատմամշակութային արժեքները: Իսկ դրան կարելի է հասնել ԼՂՀ-ում հայագիտական դպրոց ունենալու պարագայում: Արցախահայության պետականության վերակերտումը նոր հեռանկարներ է բացել այդ խնդրի լուծման համար: Դեռևս 1989 թ. ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության, հնագիտության և ազգագրության, արվեստի ինստիտուտների և Մատենադարանի նախաձեռնությամբ Ստեփանակերտում հիմնադրվել էր հայագիտական կենտրոն: Պատերազմի տարիներին կենտրոնը դադարել էր գործել: Չնայած դրան, սփյուռքահայ բարերարների, հատկապես ՀՅԴ Արցախի կառույցի և համալսարանի մի խումբ դասախոսների ջանքերով, 1997 թ. ԱրՊՀ-ում ստեղծվել է հայագիտական կենտրոն: Կատարված ուսումնասիրությունները հրատարակելու նպատակով 2003 թվականից լույս է ընծայվում «Պատմագիտական ուսումնասիրություններ» ժողովածուն, իսկ 2010 թվականից՝ «Հայագիտական հանդեսը»:

ԼՂՀ-ում մեծ ուշադրություն է դարձվում պատմաբան կադրերի պատրաստման գործին: Այսօր ԱրՊՀ պատմության բաժնում սովորում են 199 ուսանողներ ու ասպիրանտներ: Վերջին 5 տարիներին պատմագիտության բնագավառում 5 մարդ պաշտպանել են թեկնածուական ատենախոսություն, որոնք նվիրված են Արցախի պատմության հիմնահարցերին: ԼՂՀ կազմավորումից առ այսօր հանրապետության հայագետների կողմից հրատարակվել են հարյուրավոր գրքեր, հոդվածներ: Նշանակալից հաջողություններ են արձանագրվել ազատագրված տարածքներում պատմական հուշարձանների հայտնաբերման և ուսումնասիրման գործում:

Այսօր հրատապ անհրաժեշտություն է. ա) կատարված ուսումնասիրությունները հրատարակել օտար լեզուներով, բ) այդ աշխատանքներում առավել մեծ չափերով ներգրավել արտասահմանյան հայագետ հետազոտողների, գ) վերոհիշյալ բնագավառը առավել մրցունակ դարձնելու նպատակով

դրան ավելի շատ պետական միջոցներ հատկացնել, դ) հաճախ կազմակերպել միջազգային գիտաժողովներ, ե) ապահովել ԱրՊՀ շրջանավարտ պատմաբանների հետագա ուսումը արտասահմանյան բուհերում:

THE REPRESENTATION OF NEW AND NEWEST PERIODS OF ARTSAKH HISTORY IN THE AZERI HISTORIOGRAPHY. THE FURTHER DEEDS AND REACTIONS OF ARTSAKH'S SCHOOL OF THE ARMENIAN HISTORIOGRAPHICAL CONCEPTIONS

Balayan V. (Artsakh State University, Nagorno Karabakh Republic)

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՅՈՒՄ

Բաղդասարյան Ն. («Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարան, ԼՂՀ)
nelli.ohanjanyan@mail.ru

Բանալի բառեր՝ խանական վարչակարգ, պայմանագիր, խան, ցարիզ:

Զեկուցման թեման արդիական և հրատապ է հակառակորդ պետության՝ Ադրբեջանի կողմից իրական պատմության խեղաթյուրման պայմաններում: Թեմայի լուսաբանումը կատարվել է պատմագիտական ուսումնասիրությունների, փաստաթղթերի ժողովածուների, ինչպես նաև նորահայտ վավերագրերի օգնությամբ և միտում ունի ներկայացնելու Արցախի պատմության համապատասխան ժամանակաշրջանի քաղաքական անցուղարձը:

1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտին՝ 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին, Ղարաբաղի Գյուլիստան բերդավանում կնքված պայմանագրով Ղարաբաղի պարսկական հպատակությունը փոխարինվեց ռուսականով: Իր դրական հետևանքներով հանդերձ՝ Գյուլիստանի պայմանագիրը չարդարացրեց արցախահայության՝ խանական վարչակարգին վերջ դնելու ակնկալիքը: Ավելին՝ ցարիզմն այս վարչակարգի մեջ ամուր հենարան տեսավ իր գաղութային քաղաքականությունը ծավալելու նախնական փուլում: Ցարիզմը պահպանեց խանական խամաճիկային վարչակարգը, ինչը վերացվեց միայն այն պահին, երբ կայսրությունն իրեն բավականաչափ ապահով էր զգում հպատակ տիրույթներում:

1816 թ. Կովկասի կառավարչապետ նշանակված գեներալ Ալեքսեյ Երմոլովը Կովկաս ժամանելուն պես տեսնում է խանական վարչակարգի վերացման անհրաժեշտությունը, որում նա համոզվում է, երբ 1816 թ. մեկնում է Ղարաբաղի պարսկական սահման: Ա. Երմոլովի հաշվարկներով՝ Ղարաբաղի խանությունից սպասվում էր տարեկան մինչև 1 մլն ռուբլի արծաթով եկամուտ, որը ստանալը հնարավոր էր խանական վարչաձևի տապալումից հետո:

Հատկանշական է, որ խանական վարչակարգի վերացման հարցն առավել սուր տեսք ստացավ Մեհտի Ղուլի խանի պահվածքի պատճառով: Ղարաբաղը դիտելով որպես իր անձեռնմխելի սեփականություն՝ խանը

հիվանդագին էր վերաբերվում ռուսական կառավարության կողմից կատարվող յուրաքանչյուր. միջամտության: 1822 թ. վիճակագրությանը խոչընդոտելը ճակատագրական նշանակություն ունեցավ Մեհտի Ղուլի խանի համար: Վիճակագրության հետ կապված դեպքերին վերաբերող փաստաթղթերը ցույց են տվել, որ Մեհտի Ղուլին այնքան ինքնահաստատ էր զգում Ղարաբաղում, որ փորձում էր հակառակվել անգամ ցարական պաշտոնական կարգադրություններին: Բնականաբար, ցարական կառավարությանը անհաճ էր, ի դեմս Մեհտի Ղուլիի, Ղարաբաղի խան ունենալու իրողությունը: Դրան գումարվել էր նաև ներքին գործոնը՝ նոր հողեր ստացած տեղական իշխողների երկյուղը. գինեմոլ խանը վատ հիշողություն ուներ և երեկվա տված թուղթը կարող էր վաղն ուրանալ, ուստի նրա հեռացումը պարզապես անհրաժեշտություն էր: Վերոնշյալ և մի շարք այլ հանգամանքների պատճառով խանը 1822 թ. նոյեմբերին խուճապահար փախչում է Պարսկաստան:

Մեհտի Ղուլի խանի փախուստից հետո Ա. Երմոլովը դիմում է Ղարաբաղի ժողովրդին՝ հայտարարելով խանական կառավարման մեկընդմիջտ վերացման մասին: 1822 թ. աշնանը Ա. Երմոլովը լինում է Ղարաբաղում: Նրա ներկայությամբ Շուշիում բացվում է դիվան (գավառային դատարան), ազդարարվում է ռուսական վարչակարգի մուտքը, և ժողովուրդը հավատարմության երդում է տալիս ռուսական կայսերը: Արդեն 1822 թ. դեկտեմբերի 14-ին Ա. Երմոլովն Ալեքսանդր I-ին ուղղված զեկույցում գրում է կառավարման նախկին «անառակ» ձևի փոխարեն Ղարաբաղում ռուսական կառավարում մտցնելու և խանի փախուստի պատճառների մասին:

Այսպիսով, 1822 թ. Ղարաբաղում վերջ է դրվում դեռ նախորդ դարի կեսերին սկիզբ դրված՝ հայ իրականությանը խորթ խանական կառավարմանը: Խանական վարչակարգին փոխարինելու եկած ռուսական վարչակարգի գլխավոր խնդիրը Ղարաբաղի գաղութացումն էր:

ABOLITION OF KARABAKHY KHANATE

Baghdasaryan N. (Mesrop Mashtots University, Nagorno Karabakh Republic)

**ԱՐՑԱՆԻ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Դադայան Ս. (ԱրՊՀ, ԼՂՀ)
rector@asu.am

Բանալի բառեր՝ Արցախ, պատմություն, մշակույթ, հայկական, հուշարձան, կեղծարար:

Հայկական մշակույթի զարգացման բազմադարյան պատմության մեջ իր յուրահատկությամբ՝ աչքի է ընկնում պատմական Հայաստանի արևելյան հատվածի՝ Արցախի մշակույթը, որն իր մեջ բյուրեղացրել է հայ էթնոսի բնորոշ գծերը:

Արցախահայությունը դարերի հորձանուտում մասնակցել է հայ ժողովրդի ամբողջական մշակույթի ստեղծմանն ու զարգացմանը:

Արցախն իր հարուստ պատմամշակութային ժառանգությամբ ոչ միայն հայկական լեռնաշխարհի անբաժանելի մասն է կազմել, այլև մշտապես եղել է նրա արթուն սահմանապահը: Դրա փայլուն վկայությունը Տիգրանակերտ բերդաքաղաքն է, որի բացված փլատակները կարծես թե մի ավելորդ անգամ մեր ընդդիմախոսներին ապացուցում են, որ երկրամասն ի սկզբանե հայ ժողովրդի բնօրրանն է եղել:

Արցախի պատմամշակութային ժառանգությունը նյութավորված է հազարավոր հնագիտական և պատմաճարտարապետական հուշարձանների մեջ, որոնք սփռված են ԼՂՀ և պատմական Արցախի մյուս տարածքներում: Ըստ Ս. Կարապետյանի՝ ազատագրված շրջանների մշակութային կոթողների թիվը կազմում է շուրջ 1700: Սակայն վերջին տարիներին ԼՂՀ պետական մարմինների և գիտական հաստատությունների կողմից կանոնավոր հետազոտական աշխատանքները թույլ են տալիս ասել, որ դրանց թիվը մի քանի անգամ ավելի է: Ազգային պետականության գոյության նորօրյա պայմաններում, այսօր ԼՂՀ տարածքում գտնվող հուշարձանների ուսումնասիրության գործը մատչելի է հայազետների համար:

Հնագիտական պեղումներն Արցախում կատարվել են դեռևս մինչև խորհրդային տարիներին: Իսկ անցյալ դարի 20-30-ական թվականներին այդ

գործընթացն ակտիվացել է: Որոշակի աշխատանքներ են կատարվել Խոջալուի (Հոգեվանք) դամբարանադաշտում, կազմվել է համապատասխան քարտեզ:

Հարևան հանրապետության գիտնականների վերաբերմունքն Արցախի մշակութային ժառանգության նկատմամբ միարժեք չի եղել: Մինչև 1950 թ. այդ ուղղությամբ Ադրբեջանի հետազոտողների կողմից լուրջ ձեռնարկումներ չեն եղել: 50-ական թվականների վերջերից սկսած՝ փորձ է կատարվում Արցախի տարածքում գտնվող հուշարձանները կտրելու հայկական արմատներից՝ նպատակ ունենալով դրանք հետագայում յուրացնելու:

Բոլոր քրիստոնեական հուշարձանները հայտարարվում էին ազվանական, որպեսզի հետագայում վերագրվեն այսպես կոչված ազերական ցեղի մշակութային ժառանգությանը: Այդ հանցավոր գործելաճը նախօրոք ծրագրված էր և հովանավորվում էր ադրբեջանական կառավարության կողմից: Խորհրդային տարիներին այս ամենի մասին հայ գիտնականները տեղյակ էին, բայց քաղաքական իրականությունը թույլ չէր տալիս համարժեք կոշտ քայլեր ձեռնարկել: Ճիշտ է, Խորհրդային Հայաստանի և Ռուսաստանի գիտնականները՝ Ա. Նովոսելցևը, Ա. Յակոբսոնը, Պ. Մուրադյանը, Բ. Ուլուբաբյանը, Բ. Հարությունյանը, Ա. Մնացականյանը և ուրիշներ, առիթը բաց չէին թողնում համապատասխան գնահատական տալու հարևան երկրի գիտնականների հակազիտական և հակապատմական որոնումներին:

Սկսած 2002 թ.՝ միջազգային գիտական արշավախմբի կողմից ԼՂՀ տարածքում պարբերաբար իրականացվում են հնագիտական պեղումներ Ազոխի քարանձավում, 2004-2005 թթ.՝ Կերենում (Քաշաթաղ), Քարվաճառում, Շուշիում, 2006 թ.՝ Տիգրանակերտում:

Հնագիտական այդ պեղումները հնարավորություն են տալիս պատասխանելու մի շարք հրատապ հարցերի, օրինակ՝ Շուշին որպես բնակավայր հայտնի է ոչ թե XVIII դարի երկրորդ կեսից, ինչպես պնդում են հարևան հանրապետության պատմաբանները, այլ՝ ավելի վաղ ժամանակներից, ինչի ապացույցն են վերջերս բացահայտված վաղքրիստոնեական թաղումները քաղաքի տարածքում:

Բարեբախտաբար, Արցախ աշխարհը հարուստ է նաև պատմագրական ժառանգությամբ: Սեփական այբուբեն չունեցող հարևան հանրապետության այսպես կոչված գիտնականները փորձում են սեփականացնել Մովսես Կաղանկատվացու, Դավթակ Քերթոզի, Մխիթար Գոշի, Կիրակոս Գանձակեցու, Դավիթ Ալավկաորդու, Վարդան Արևելցու, Վանական Վարդապետի, Եսայի Հասան Ջալալյանի աշխատությունները:

Այսօր այդ պայքարը շարունակվում է և ունի ռազմավարական նշանակություն: Պատմական տարբեր ժամանակներում Արցախի մշակույթը ծառայել է հայության ինքնության պահպանման և շրջակա ագրեսիվ երկրներից նրա պաշտպանության գերխնդրին: Հարևան հանրապետության կեղծա-

րարները, լավ հասկանալով այդ ամենը, պետական ամենաբարձր հովանավորչությամբ այսօր ոչնչացնում են բռնազավթված հայկական տարածքների հազարամյա պատմական հուշարձանները:

Բազում դարերի դաժան փորձություններով անցած արցախահայությունը «Մեկ ազգ, մեկ մշակույթ» կարգախոսով ազգային պետականության՝ ԼՂՀ հովանու ներքո, տեր կանգնելով նախանցյալ ժամանակներում ստեղծված պատմամշակութային արժեքներին, այսօր իր նպաստն է բերում համազգային մշակույթի գանձարանին:

THE HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE OF ARTSAKH
Dadayan S. (Artsakh State University, Nagorno Karabakh Republic)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՂ ՀԻՆ ԵՎ
ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳ՝
ԸՆԴԴԵՍ ԹՈՒՐԲ-ԱՂԲԵՋԱՆԱԿԱՆ
ԿԵՂՍԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Դանիելյան Է. (ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան)

Բանալի բառեր՝ Հայկական լեռնաշխարհ, ազգ, հայ պատմագիտություն, քարտեզագրություն, ժառանգություն, տեղանուն, Անատոլիա:

1. Հայոց ավելի քան հինգհազարամյա ազգապետական՝ քաղաքական, հոգևոր-մշակութային, գիտական և գաղափարական ոլորտների աշխարհայացքային սնուցող ակունքներից է Հայկական լեռնաշխարհի՝ Հայ ազգի բնօրրանի բնապատմական ճշգրիտ պատկերը: Հայոց բնաշխարհի բնիկ տեղանունները հայտնի են հին և միջնադարյան սկզբնաղբյուրներից, քարտեզագրական, ազգագրական և ժողովրդագրական նյութերից:

2. Ազգային անվտանգության հրամայականով հայ պատմագիտության կարևոր ոլորտներից է հայկական պատմական ժառանգության պաշտպանությունը Հայոց ցեղասպանություն գործած Թուրքիայի և նրա խամաճիկային դաշնակից արհեստածին Ադրբեջանի ոտնձգություններից:

3. Պանթյուրքիզմի գաղափարախոսությամբ իրականացնելով մշակույթի եղեն՝ թուրքական պատմագրության և քարտեզագրության մեջ քաղաքական նպատակներով կատարվում է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասի՝ Արևմտյան Հայաստանի տեղանունների համակարգի ոչնչացումը՝ «արևելյան Անատոլիա» տերմինի և կեղծ ու շինծու «տեղանունների» միջոցով: Այնինչ, «Անատոլիա» հասկացությունը (իր բոլոր մասերով), որպես աշխարհագրական տերմին, վերաբերում է միայն Փոքր Ասիային, որը Հայկական լեռնաշխարհից արևմուտք է գտնվում:

4. Խորհրդային ժամանակներում սկիզբ առած ադրբեջանական կեղծարարների նենգափոխումներն Ադրբեջանի ներկայիս ռազմամոլ ղեկավար

րության թելադրանքով և թուրք հրահանգիչների աջակցությամբ ընդարձակում են իրենց սահմանները, սակայն դրանցում պարունակված սուտն ու կեղծիքը խիստ քննադատվում են թե՛ հայ և թե՛ օտար մասնագետների կողմից:

5. Հայոց պատմությունը և հայկական տեղանուններն ազգային անվտանգության գաղափարական զինանոցի հիմքերն են «քարտեզագրական պատերազմում»՝ ընդդեմ թուրք-ադրբեջանական կեղծարարությունների: Անկախության հռչակումից և արցախյան հաղթանակից հետո հայ պատմագիտությունը մեծ նվաճումներ է գրանցել հայագիտական մեթոդաբանությամբ խորքային հետազոտությունների ասպարեզում, ինչը տեղեկատվական պատերազմում հակառակորդին հուժկու հարված հասցնելու ամուր երաշխիք է:

THE SYSTEM OF ANCIENT AND MEDIEVAL ARMENIAN TOPONYMS
CHARACTERIZING THE CULTURAL COMPLETENESS OF THE ARMENIAN
HIGHLAND AGAINST THE TURKISH AND AZERBAIJANIAN
FALSIFICATIONS

Danielyan E. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of History, Armenia)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՋԱՎԱԽՔԻ ՇՏԵԱ ԳՅՈՒՂԸ՝
ՈՐՊԵՍ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ

Երանոսյան Ա. (ԵՊՀ, Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր,
Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային
թանգարանի գիտաշխատող, Հայաստան)
agyeranos@gmail.com

*Բանալի բառեր՝ պատմական Ջավախք, հուշարձան, Շտեա, կիկլոսյան
բերդ, մշակութային ժառանգություն:*

Շտեան հանդիսանում էր պատմական Ջավախքի հնաբնակ և նշանավոր գյուղերից մեկը: Դրա մասին է վկայում այն փաստը, որ գյուղը հիշատակվում է տակավին II դարի նշանավոր հույն փիլիսոփա, աստղագետ և աշխարհագրագետ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» 5-րդ զբրքում, ուր տրված են Մեծ Հայքի, Կողքիսի, Իբերիայի և Ադվանքի քարտեզների մանրամասն նկարագրությունները: Ասիայի 3-րդ քարտեզում հիշատակվում են Ջավախքի 3 նշանավոր և խոշոր բնակավայրերի անունները՝ Վարազա (Վարձիա), Սունդա (Շունդա-Սուդա) և Sioda: Հայ նշանավոր պատմաբան և քարտեզագիր, ակադեմիկոս Ս. Երեմյանը, նոր տվյալների հիմամբ վերակազմելով Պտղոմեոսի վերոհիշյալ քարտեզը, Sioda-ն նույնացնում է Շտեայի հետ: Գյուղից ոչ հեռու՝ Բադան կոչվող սարի գագաթին, մինչ օրս պահպանվել են կիկլոսյան բերդի ավերակներ: Վերջինիս կարևորության մասին է խոսում այն հանգամանքը, որ բերդի կենտրոնից մինչև Փարվանա գետի ափը փորված էր քարապատ ստորգետնյա անցուղի: Անհերքելի է, որ ամրոցն ունեցել է կարևոր ռազմավարական նշանակություն, քանի որ գտնվել է առևտրական բանուկ խաչմերուկում և ապահովել է դեպի Ախալքալաք և Ծալկա գնացող ուղին:

Ջավախքի բնակավայրերի մասին կարևոր հիշատակումների հանդիպում ենք Պետինգերյան քարտեզում, որն արտացոլում է IV դարի II կեսի վիճակը: Հ. Մանանդյանը, ուսումնասիրելով Հայկական լեռնաշխարհի ճանապարհները, հանգել է այն եզրակացության, որ դրանցից մեկը կապում էր Արտաշատը Սեբաստապոլի (այժմ՝ Սուխումի) հետ և անցնում էր Ջա-

վախժի Փոկա (Pagas), Աբուլ (Apulum) և Խոսպիա (Caspiae) գյուղերով: Նա գտնում է, որ ճանապարհն այստեղից AdMetcurium բնակավայրի մոտ, անցնելով Կուր գետի (վրացերեն-Մտկվարի)՝ այժմյան Ախալցխա-Ադիգեն-Ջեզարի լեռնանցք երթուղով, դուրս է եկել Սև ծովի ափերը: Հավանաբար, Փոկայից ձգվող և Գանձայի վրայով դեպի Հեշտիա (իսկ այնտեղից՝ Աբուլ) գնացող կարևոր տարանցիկ առևտրական ճանապարհի պահպանության նպատակով է կառուցվել նաև գյուղից 14 կմ հյուսիս-արևելք գտնվող և առայսօր պահպանված «Քյոռոլի» կոչվող բերդը:

Շտեայի նշանավոր և խոշոր բնակավայր լինելու մասին են վկայում նաև գյուղի կենտրոնական հատվածում ներկայումս էլ պահպանված «Ժամի տակ» և «Պալի տակ» կոչվող աղբյուրների վերին հատվածում բերդի պարիսպները, նրա տարածքում գտնվող հունադավան եկեղեցու մնացորդները, մի քանի տասնյակի հասնող տապանաքարերը, հայերեն և վրացերեն արձանագրությունները, գետնափոր բնակարանները, ստորգետնյա անցուղիները և հնագիտական տարբեր գտածոները:

THE VILLAGE OF SHTEA(H) OF HISTORICAL JAVAKHK AS AN ANCIENT SETTLEMENT

Yeranosyan A. (Yerevan State University, Memorial Complex of Sardarapat, National Museum of Armenian Ethnography and History of Liberal Struggle, Armenia)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԺԱՅՌԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒՄԸ

Թոխաթյան Կ. (ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան)
karen.tokhatyan@gmail.com

Բանալի բառեր ժայռապատկեր, քարտեզ, լեռնաշխարհ, մշակութային ժառանգություն, պատմություն:

1. Ժայռապատկերը պատմական սկզբնաղբյուր է, որը պատկերագրորեն արտացոլում է անցյալը: Այն շատ արժեքավոր է հայ ժողովրդի և Հայկական լեռնաշխարհի Ք. ա. VI-II հազ. պատմական իրականության վերհանման, ծագումնաբանության ու ժողովրդագրական խնդիրներում: Դրանց քանակությունը, ոճի և տեսականու հարստությունը վկայում են պատմամշակութային ժառանգության այս կարևոր ոլորտում մեր նախնիների նշանակալի ավանդը:

2. Ուղղակի ուսումնասիրմանը մատչելի տարածքում (ՀՀ և Արցախ) 1998 թվականից կիրառել են արբանյակային տեղորոշման համակարգերով հուշարձանների դիրքանշումը: Կառուցվել է ՀՀ և Արցախի քարտեզ-շտեմաբան, որը պարունակում է 60 հնավայր՝ Գեղամա, Սյունյաց, Արցախի լեռներում և Ոսկեհատում, մոտ 4000 ժայռապատկերով: 2-3 մ ճշգրտությամբ համալիր քարտեզը թույլ է տալիս ժայռապատկերները դիտել իրենց միջավայրում՝ մոտակա բնական ու հնագույն օբյեկտների հետ մեկտեղ (լեռ, լիճ, քարանձավ, աղբյուր, բնակատեղի, ճանապարհ, խաչմերուկ, ամրոց, միջնադարյան կառույց և այլն): Հնարավորություն կա նաև տեսնելու ժայռապատկերներն ըստ տեսականու և ստեղծման ժամանակի:

3. Հետզհետե քարտեզն ընդգրկեց նաև Հայկական լեռնաշխարհն ու հարակից շրջանները՝ Փոքր Ասիա, Արևելյան Միջերկրածովք, Միջագետք, Իրան և Կովկաս: Այսօր այն պարունակում է 4000 կետ, այդ թվում՝ տարածաշրջանի հնագիտական հանրահայտ 300 և ժայռապատկերային 110 հնավայր, 10-50 մ ճշգրտությամբ: Հին քարտեզների տվյալների ներառումը տեսանելի է դարձնում Մեծ Հայքի տեղանունների փոփոխման ու աղավաղման ընթացքը:

4. Աշխարհի ժայռապատկերներն ընդգրկող ամբողջական քարտեզ առայժմ գոյություն չունի: Ժայռարվեստն ուսումնասիրող մի շարք կազմակերպություններ կազմել են տեղական առավել հայտնի պատկերախմբերի քարտեզները, որոնք իրարից տարբերվում են տեսակով, ճշգրտությամբ և ձևավորմամբ (օրինակ՝ Իտալիայի, Կալիֆոռնիայի, Շվեդիայի, Բադախշանի հնավայրերը, Ֆրանսիայի հարավի անձավապատկերները): Դրանց տվյալներն ի մի բերելով՝ կառուցել են մեկ միասնական էլեկտրոնային քարտեզ: Արդիական մեթոդներով արված ժայռապատկերների բաշխման քարտեզը ներկայացվում է առաջին անգամ: Այն պարունակում է մոտ 7000 կետ, այդ թվում՝ 2000 բնակավայր, 1000 լեռ ու ջրանուն, 300 խաչմերուկ, 300 հնավայր: Ներառում է աշխարհի 800 ժայռապատկերային հնավայր: Տեղեկություններն ըստ առկա հրապարակումների ու համացանցի են, ճշգրտված են «Մեգալիթ պորտալ», «Գուգլ քարտեզ» և այլ շտեմարաններով:

5. Քարտեզն առավել ակնառու է դարձնում այն, որ Հայկական լեռնաշխարհում առկա է ժայռապատկերների գերկենտրոնացում՝ մեծ քանակության, թեմատիկայի ու տեսականու հարստության առումով, մինչդեռ նրա մերձակայքում հնագույն ժայռապատկերները քիչ են: Լեռնաշխարհը ժայռափորագրման հնագույն օջախ է, որտեղ հարատևած ու պահպանված ժայռապատկերման իմաստաբանությունը, ավանդույթներն ու հմտությունները Լեռնաշխարհից դուրս դրսևորում են ճառագայթաձև ու կենտրոնախույս բաշխում, այսինքն՝ էթնոլոգիային ալիքների ու ազդակների ձևով աշխարհընկալումային պատկերացումների սփռումը Հին աշխարհում կայացել է նաև ժայռագրության միջոցով և տեսքով:

Ժայռապատկերումը հայոց դեպքում բնածին է և առաջնային, եղել է հային բնորոշ, հարազատ ու ավանդական: Ակնհայտ է, որ Հայոց աշխարհի ժայռապատկերները երկնել է բազմահազարամյա, բնիկ, նստակյաց, մեկ միասնական էթնոս՝ հայերը:

THE MAPPING OF PETROGLYPHS OF THE ARMENIAN HIGHLAND

Tokhatyan K. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of History, Armenia)

ՎԱՉԱԿԱՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ (484-513 թթ.) ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ՈՐՈՇ ԲԱՑԱՀԱՅՏՈՒՄՆԵՐ

Կարապետյան Բ. («Շուշի» բարեգործական հիմնադրամ, ԼՂՀ)
info@shoushi.am

Բանալի բառ՝ պատմություն, Վաչական Բարեպաշտ թագավոր:

Արցախ-Ուտիքում, ինչպես և Կուր գետի ձախակողմյան Բուն Աղվանքում III դարից մինչև 513 թ. տիրապետած Վաչականյան հարստության 11 թագավորների անունները, չնայած զուտ հայկական են, սակայն չգիտես ինչու, այսօրվա ուսումնասիրողները տանում են Կուրի ձախ ափ, դրանք համարում աղվանական: Իսկ որ զուտ «աղվան» էթնիկ միավոր գոյություն չի ունեցել, դա կարևոր չեն համարում: Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմությունում» դրանք զուտ հայկական անուններ են: Հայտնի է, որ Արցախում տիրապետող դիրք ուներ նաև Մաճառանից իշխանական տունը: Այս երկու իշխանական տոհմերն իրար հետ դարեր շարունակ մրցակցել են Կուր-Արաքսի հովտում իշխելու համար ու փոխնիփոխ հաջողություն են ունեցել: III դարի կեսից Պարսից արքայական տան հովանավորությամբ այստեղ իշխող դիրք է գրավել Մեծ Կուանքի Վաչականյան տոհմը՝ սկսած Քաջ Վաչականից մինչև Վաչական III Բարեպաշտը:

Իրանի տերերին ձեռնտու էր Մեծ Հայքից անջատել նրա հյուսիսարևելյան նահանգները, դրանք միացնել Կուրի ձախակողմյան Բուն Աղվանքին՝ ստեղծելով առանձին մարզպանություն՝ նրա ըմբոստ հայությանը շնորհելով վասալ թագավորության կարգավիճակ՝ Վաչականյան տոհմի հաջորդական ժառանգին հռչակելով թագավոր: Պարսից արքայից արքան նախ իր նստավայրն էր հրավիրում Վաչականյան տոհմի հերթական ժառանգին, նրան կրոնափոխ անելով մոզ դարձնում, թագ շնորհում, ապա պսակում իր զարմուհու հետ և մոզերի ու զորագնդի հետ ուղարկում Արցախ: Այս թագավորությանը զուգահեռ՝ երկրամասում գործում էր մարզպանի ինստիտուտը՝ իր բոլոր ատրիբուտներով՝ զորքով, մոզպետներով, իշխանական ճյուղերով: Եթե մարզպանը նստում էր Պարտավում, ապա Վաչականների անփոփոխ նստավայրը Դյուտական ավանն էր, որը գտնվում էր Զրաբերդի

դիմաց՝ Թարթառի աջ ափին: Մինչև այժմ տեղի ժողովրդի մեջ պահպանվել է այդ վայրի «Մայրաքաղաք» անվանումը: Այն ուշ միջնադարում վերածվել էր Ջրաբերդի մելիքների նստավայրի՝ Բերդակուր ապարանք-ամրոցով: Իսկ տեղանքը կոչվել է Կարապետանց քար կամ Սևկլնասեռնը: Եվ այսպես, Վաչականյան տոհմի անդամները հայրական կողմից հայ էին մնում, մայրական կողմից՝ պարսիկ:

Հայոց Արևելից կողմանց պատմության մեջ Վաչականյան հարստության յուրաքանչյուր ժառանգորդ ուներ իր նշանակալի դերը, ինչպես օրինակ՝ Ուոնայրը, որը 319 թ. իր գորաքանակով քրիստոնեություն է ընդունել և Գրիգոր Լուսավորչին հրավիրել երկրամաս՝ քրիստոնեություն տարածելու, ինչը Հայոց առաջին Հայրապետն ընդունել է: Նշանակալի էր նաև Վաչե արքայի դերը, որն ապստամբում է Պարսից դաժան արքա Պերոզի դեմ, ապա, հրաժարվելով գահից՝ ու պարսկուհի կնոջից, մենաստան է մտնում: Այս մասին հետաքրքրական տեղեկություններ է պարունակում Հայոց Գյուտ կաթողիկոսի նամակը Վաչե արքային: Սակայն Վաչականյան տոհմի արքայացանկում առանձնահատուկ տեղ ունի վերջին թագավորը՝ Վաչական Բարեպաշտը: Վաչեից հետո, 30-ամյա անիշխանության և ապստամբություններով հարուստ տարիներից հետո Պարսից Վաղարշ թագավորը 484 թ. Տիգրան է հրավիրում Վաչականյան տան ժառանգորդին՝ Վաչեի եղբոր՝ Հազկերտի որդի Վաչականին, թագադրում, առանց մոզերի ուղեկցության ուղարկում նրա երկիրը: Վաղարշը Պարսից կայսրության սահմաններում ապրող ժողովուրդներին ազատություն է շնորհում դավանանքի խնդրում: Նա Վաչականին չի պարտադրում պսակվել իր զարմուհու հետ: Հայրենի եզերք վերադառնալով՝ Վաչականը ձեռնարկում է մի շարք փոխկապակցված բարենորոգումներ: Դրանց մեջ զգալի նշանակություն ունեցան հարյուրավոր եկեղեցիների ու հայկական դպրոցների հիմնումը: Երկրամասի հետագա ճակատագրի համար մեծ նշանակություն ունեցավ, դրանից 100 տարի առաջ Շահապիվանի ժողովում Մեծ Հայքի համար ընդունված կանոններին համապատասխան, այս երկրամասում նոր սահմանադրական կանոնների ընդունումը: Դրանով բռնի կերպով առանձնացված հյուսիսարևելյան նահանգները ողջ Մեծ Հայքի հետ սահմանադրական օրենքներով նույնական դարձան: Արդեն ինչ օտար հպատակության տակ էլ գտնվեին, Կուր-Արաքսի հովիտը հայկական միջավայր էր մնում՝ մինչև թուրքական ցեղերի զանգվածային ներհոսը:

Վաչական 3-րդի այս գործունեությունը, անշուշտ, նրա կրթական ու դաստիարակչական զգալի ազդեցության կնիքն ունի: Բուն Արցախում անհնար էր նման կրթություն ստանալը: Հայտնի է, որ նրա նախորդը՝

Վաչեն, ապստամբել էր Պերոզի դեմ: Հավանական է, որ իր ժառանգորդին նախապատրաստելու և պատանեկության տարիներին վտանգներից հեռու պահելու նպատակով իր եղբոր որդուն ուղարկած լինեք մի ապահով վայր: Իսկ այդ վայրը Գուգարաց Ցուրտավն էր, որտեղ գտնվում էր Մամիկոնյանների զարմից Ձվիկի հիմնած դպրոցը: Այդ տարիներին այստեղ էր ուսանել նաև Վահան Մամիկոնյանը՝ Վարդան ապարապետի եղբորորդին: Հենց Ձվիկի դպրոցում Վահանի հետ մտերմությունն էլ հիմք է դարձել, Վահանի ձեռնարկած պարտիզանական շարժմանը զուգահեռ, պարսից բռնապետության դեմ Արցախում բռնկված ապստամբության:

SEVERAL DISCOVERIES MADE IN REGARD WITH ACTIVITIES OF
VACHAKAN THE PIOUS (484-513)
Karapetyan B. ("Shushi" Charity Foundation, Nagorno Karabakh Republic)

ԱՐՑԱԽՈՒՄ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հարությունյան Մ. («Կաճառ» գիտական կենտրոն, ԼՂՀ)
kachar.gk.shushi@mail.ru

Բանալի բառեր՝ բանակ, անվտանգություն, ագրեսիա, նորագույն պատմություն, ինքնապաշտպանություն, անցյալի վերախմաստավորում:

Ռազմական շինարարությունը յուրաքանչյուր պետության անվտանգության կարևոր բաղադրիչն է: Այն պետական համակարգում առավել ծանրակշիռ է դառնում արտաքին ագրեսիային դիմագրավելու պայմաններում: Արցախում ռազմական շինարարության առանձնահատկությունն այն էր, որ պետականակերտման գործընթացը զուգորդվում էր հակառակորդի ռազմական ագրեսիային դիմագրավելու հրատապ գործողություններով ու միջոցառումներով, որոնցից ամենապահանջվածը, բնականաբար, բանակաշինությունն էր:

Մեր նպատակն է անդրադառնալ Արցախում 1991-2006 թթ. Բանակաշինության պատմագրության մի քանի հիմնահարցերի, ինչը պայմանավորված է մեր ոչ հեռավոր անցյալի կարևոր իրադարձությունները հավաստի ներկայացնելու և վերախմաստավորելու անհրաժեշտությամբ: Թեմայի արդիականությունը բխում է Արցախում հայկական պետականության կերտման կարևորագույն ոլորտներից մեկի՝ ռազմական շինարարության սաղմնավորվող պատմագրության առաջնահերթությունների ու նպատակների հստակեցման անհրաժեշտությունից, ինչը կարող է խթանել նոր ուսումնասիրություններն ու թեմատիկ հետազոտությունները, ինչպես նաև դրանց արդյունքների հրատարակումը (այդ թվում՝ օտար լեզուներով) և գիտական շրջանառությունը՝ դրանով իսկ նպաստելով ԼՂՀ միջազգային ճանաչման, Ադրբեջանի հետ հակամարտության վերաբերյալ օբյեկտիվ հասարակական կարծիք ձևավորելու գործընթացներին:

Թեմայի նորությը գիտական հարցադրման, ինչպես նաև մի շարք մոտեցումների վերանայման ու փաստերի ճշգրտման մեջ է: Դրանք կատարվել են բազմամյա հետազոտությունների արդյունքների հիման վրա:

Հարկ է նշել, որ ԼՂՀ-ում բանակաշինության գործընթացի առանձին հարցերի անդրադարձել են Արցախյան շարժմանը և պատերազմին նվիրված գրքերի ու տարաբնույթ աշխատանքների հեղինակները: Ի տարբերություն 1991-1994 թթ., հրադարձարին հաջորդած տարիների բանակաշինության գործընթացն արտացոլված է առանձին հրապարակումներում և կարոտ է գիտական ընդհանրացված ուսումնասիրության:

Արցախում ռազմական շինարարության պատմագրության հիմնահարցերից կարելի է առանձնացնել պետականության խորհրդանիշերից մեկի՝ Պաշտպանության բանակի ստեղծման և իրավական ու փաստացի կազմավորման պարբերացումը, ԼՂՀ անվտանգության ու տարածքային ամբողջականության ապահովման գործում Պաշտպանության բանակի դերի արժևորումը, հայ ռազմարվեստը նկատելիորեն հարստացրած ռազմագործողությունների փորձի, ՊԲ մարտական ուղու ընդհանրացումը և վերախմաստավորումը, ինչպես նաև այդ ու հարակից հարցերի լուսաբանման գիտական մեթոդների ու սկզբունքների ճիշտ ընտրությունը:

Այդ հիմնահարցերի՝ գիտական հանրության համար ընդունելի լուծումների առաջադրումն անհրաժեշտ հիմքեր կարող է ստեղծել հետագա անաչառ ուսումնասիրությունների և ներկայումս շրջանառվող մի շարք տեսակետների՝ ժամանակին վերանայման համար:

ABOUT SOME PROBLEMS OF THE HISTORIOGRAPHY OF MILITARY
CONSTRUCTION IN ARTSAKH

Harutyunyan M. ("Kachar" Scientific Centre, Nagorno Karabakh Republic)

**ՆՇԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ ՎԱՍՏԱԿԸ ԽԵԹԱՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ**

Հմայակյան Հ. (ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Հայաստան)
hmayakyan@yahoo.com

Բանալի բառեր՝ Հայասա, խեթահայկական, Բ. Հրոզնի, Ն. Մարտիրոսյան, լեզվամշակույթ, սեպագիր:

Խեթահայկական լեզվամշակութային փոխառնչությունների, ինչպես նաև խեթական տեքստերում հիշատակվող Հայասա քաղաքական միավորի (Ք.ա. XIV-XIII դդ.) էթնիկ պատկանելության, տեղադրության հարցը դեռևս անցյալ դարի 1920-ականներից գրավել է թե՛ հայ, թե՛ օտարագրի ուսումնասիրողների ուշադրությունը: Այս հարցերին անդրադարձած հեղինակների շարքում գիտության մեջ հիմնականում, որպես առաջիններ, հիշատակվում են Է. Ֆոռերի (1931), Է. Կավինյակի (1932-1934), Ջ. Բոնֆանտեի (1939), Հ. Պեդերսենի (1945), Ն. Ադոնցի (1946), Գ. Ղափանցյանի (1948) և այլոց աշխատությունները: Այս հեղինակների շարքում, սակայն, շատ քիչ է նշվում Նշան Մարտիրոսյանի անունը, ով առաջինն էր, որ նկատել էր Հայասա տեղանունը խեթական սեպագիր տեքստերում և փաստել «հայ» ցեղանվան հետ նրա կապը: Խոսքը վերաբերում է դեռևս 1921-1922 թթ., երբ, ինչպես Ն. Մարտիրոսյանն է նշում, ինքն իր ուսուցչի՝ Բ. Հրոզնիի (խեթական սեպագիր տեքստերը վերծանած չեխ հանրահայտ գիտնական) հետ կարդում էին խեթական սեպագիր տեքստեր և քարտարան էին պատրաստում, որը պետք է հիմք հանդիսանար խեթերեն-չեխերեն բառարանի համար: Այդ ժամանակ էլ, ինչպես նշում է Ն. Մարտիրոսյանը, խեթական տեքստերում հանդիպում է Հայասա տեղանվանը և Հրոզնու խորհրդով հիմնավորապես ուսումնասիրում այդ տեղանունը պարունակող խեթական արձանագրությունները: Այդ տարիներին Ն. Մարտիրոսյանն անդրադառնում է նաև խեթահայկական լեզվական զուգահեռներին, և արդեն 1924 և 1929 թթ. «Հանդէս ամսօրեայ»-ում լույս են տեսնում նրա առաջին դիտարկումները, որոնք ժամանակագրորեն վաղ են մյուս հեղինակների հրապարակումներից: Հետագայում նրա՝ այս բնագավառին վերաբերող ուսում-

նասիրությունները տեղ են գտել «Խարբերդ և անոր ոսկեղէն դաշտը», (1957), «Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին» (ՊԲՀ, 1961, 3-4), «Նպաստ մը հեթ և հայ բառարանության» (ՊԲՀ, 1972, 2՝ տպված հետմահու) և այլ աշխատություններում:

Ցավոք, նրա դիտարկումների հեղինակային իրավունքը երբեմն չի պահպանվել, կամ դրանք լայն շրջանառություն չեն ստացել, հաճախ էլ ինչպես ինքն է նշում, յուրացվել կամ կիրառվել են առանց հեղինակին հղելու: Այս է պատճառը, որ Ն. Մարտիրոսյանի դիտարկումները չեն ներառվել նաև խեթագիտական ժամանակակից արևմտյան ուսումնասիրություններում կամ տեղ չեն գտել խեթերենի ստուգաբանական բառարաններում: Այնինչ Ն. Մարտիրոսյանի, մասնավորապես, խեթահայկական զուգահեռներին վերաբերող ստուգաբանությունների մի զգալի մասը մեծ արժեք ունի և նշանակալից ներդրում է ոչ միայն հայագիտության, այլև խեթագիտության մեջ:

Ջեկուցման նպատակն է ընդհանրական ձևով ներկայացնել Ն. Մարտիրոսյանի վաստակն այս առումով:

**NSHAN MARTIROSYAN'S (NESHAN MARTIROSSIAN) MERITS IN THE
STUDY OF ARMENIAN-HITTITE INTERRELATIONS**

Hmayakyan H. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Oriental Studies, Armenia)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՈՒՇ. ԵՐԵՎ ԵՎ ԱՅՍՕՐ

Հովհաննիսյան Ա. (ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Հայաստան)
anush.hov@gmail.com

Բանալի բառեր՝ հայկական Մուշ, պատմական հուշարձանների ոչնչացում, մշակութային ցեղասպանություն:

Բազմաթիվ մասնագետներ համարում են, որ ցեղասպանություն եզրը պետք է ընդգրկի նաև «մշակութային ցեղասպանություն» հասկացությունը:

Ժամանակակից մշակութաբանությունը դիտարկում է մշակութային ցեղասպանությունը (Էթնոցիդ) որպես որոշակի քաղաքականություն և գործողությունների այնպիսի ամբողջականություն, որոնք նպատակ ունեն ոչնչացնելու առանձին խմբի ինքնությունը՝ ոչ պարտադիր ֆիզիկապես վերացնելով այն: Ինքնության ոչնչացմանը կարելի է հասնել խմբի քաղաքական և սոցիալական ինստիտուտները վերացնելով (մշակույթ, լեզու, ազգային արժեքներ, կրոն, տնտեսական կառույցներ): Հենց այս համատեքստում է ցեղասպանագետ Փամելա դե Կոնդապան նշում, որ մշակութային ժառանգության ոչնչացումը նշանակում է ժողովրդի, որպես ամբողջականություն, ինքնության վերացում: Նույնիսկ թիրախային խմբի անդամների ֆիզիկական բնաջնջումից հետո նրա թողած նյութական ժառանգությունը (պատմական հուշարձանները, հոգևոր կառույցները, գերեզմանոցները և այլն) շոշափելի և ներունակ լեզվատիմության աղբյուր է՝ պատմական պահանջատիրության պարագայում:

Մշակութային ցեղասպանությունը կարևոր բաղկացուցիչ մաս է կազմում ցեղասպանության, որը չի ավարտվում ազգի սոսկ ֆիզիկական բնաջնջմամբ: Այդպես է հայերիս պարագայում, քանզի հայկական մշակույթի «սպիտակ ջարդը» շարունակվում է առ այսօր: Դրա վառ ապացույցներից է Մուշը, որտեղ առիթ ունեցանք հետազոտական աշխատանքներ կատարել 2011 թ. հոկտեմբեր ամսին և որի արդյունքները կներկայացնենք մեր զեկուցման ընթացքում:

Մուշը հարյուրամյակներ եղել է արևմտահայության կարևոր քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կենտրոններից, հեթանոս Հայաստանի կարևորագույն կրոնական վայրերից: «Պատմական Հայաստանի քաղաքներ-

ը» գրքում ասվում է, որ IX դարի վերջերից մինչև 1914 թվականը քաղաքն ունեցել է մոտ 20000 բնակիչ, որից 11000-ը՝ թուրքեր ու քրդեր, իսկ 9000-ը՝ հայեր: Այլ աղբյուրների համաձայն՝ մինչև ցեղասպանությունը Մուշի գավառն ուներ մոտ 120 հայկական բնակավայր՝ շուրջ 70 հազար հայ բնակչությամբ: Հայերը զբաղվում էին արհեստագործությամբ, առևտրով, երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, այգեգործությամբ: Նրանք լավ կոշկակարներ էին, դերձակներ ու ոսկերիչներ, դարբիններ ու կավագործներ: Մուշը բաժանված էր երկու մասի՝ հայկական ու մահմեդական, և ուներ 12 մեծ ու փոքր թաղեր: Քաղաքի կենտրոնում շուկան էր՝ տասնյակ արհեստագործական ու առևտրային կրպակներով, իջևանատներով ու եկեղեցիներով:

Ցեղասպանության տարիներին Մուշի շրջանը, որն այն ժամանակ մաս էր կազմում Բիթլիսի վիլայեթի, ամենաշատ տուժած շրջաններից էր: Ըստ 1927 թ. թուրքական վիճակագրության, մշեցի հայերի 99 տոկոսը համարվել է անհետ կորած:

Մաղաքիա Օրմանյան պատրիարքի տվյալներով՝ Արևմտյան Հայաստանում ամենից շատ հայկական եկեղեցիներ՝ 230, եղել են Մուշի գավառում: Մոտ հարյուր տարի առաջ հիշատակվող, գործող ու կանգուն եկեղեցիներից այսօր ոչ մեկը չի գործում, ավելին՝ բոլորը պղծվել, քանդվել և կողոպտվել են: Մշո Առաքելոց և Սբ Կարապետ վանքերը միակ հնություններն են, որոնք հիշատակվում են զբոսաշրջիկների ուղեցույցներում, այն էլ թրքացված ձևով (Arak venki և Çanlı kilise, այսինքն՝ զանգակատնով եկեղեցի), առանց նշելու նրանց հայկական ծագումը: Նույն ուղեցույցների՝ Մուշի պատմությանը նվիրված ակնարկներում հայերի մասին հիշատակում չկա:

Այսպիսով՝ իր բնօրրանում մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման հետ ոչնչացվեցին նաև հայ ժողովրդի՝ հազարամյակների ընթացքում ստեղծած քաղաքակրթության բազմաթիվ և բազմատեսակ արժեքները և հուշարձանները, որոնցից հետո փորձ է արվում ջնջել նաև ցանկացած հիշատակում այդ արժեքների իրական տերերի մասին: Նման գործողությունների կանխամտածված ձևը և չափերը թույլ են տալիս խոսել Թուրքիայում հայկական քաղաքակրթության հանդեպ գործադրված մշակութային գեղոցիդի մասին:

ARMENIAN MUSH. YESTERDAY AND TODAY

Hovhannisyan A. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Oriental Studies, Armenia)

**ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ԺԽՏՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏԱՊԱՐՏՄԱՆ ՈՒ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ՆՈՐ
ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Մարուքյան Ա. (ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան)

Բանալի բառեր՝ ցեղասպանություն, հայ ժողովուրդ, նենգափոխում, միջազգային ատյան, սփյուռք, ռազմավարություն:

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում և դրանից հետո թուրքական կողմը ձեռնամուխ եղավ այդ հանցագործությունը ժխտող կամ նենգափոխող մի շարք վարկածների մշակմանն ու ներկայացմանը, որոնք հետագայում վերածվեցին Հայոց ցեղասպանության ժխտման ու նենգափոխման թուրքական պետական «հայեցակարգի»:

Միննույն ժամանակ հայ ժողովուրդը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման պայքարում կարողացել է հասնել տարբեր երկրների խորհրդարանների կամ միջազգային կազմակերպությունների կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման կամ դատապարտման բանաձևերի ընդունմանը: Պայքարի նման ռազմավարության ընտրությունն ունեցել է թե՛ օբյեկտիվ և թե՛ սուբյեկտիվ պատճառներ: Օբյեկտիվ պատճառների թվում կարելի է նշել այն, որ խորհրդայնացումից հետո Հայաստանը, լինելով ԽՍՀՄ-ի կազմում, ի գործու չէր բարձրացնելու այդ հարցը միջազգային ատյաններում, այդ իսկ պատճառով Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման գործն իր վրա էր վերցրել Սփյուռքը, որը, չլինելով միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, իր ուժերի ու հնարավորությունների սահմաններում ձգտում էր գոնե հասնել Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը կոնկրետ երկրների կողմից: Սուբյեկտիվ պատճառներից առաջինը կարելի է նշել այն, որ ընդհանուր առմամբ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը եղել է պատասխան թուրքական ժխտողականությանը և ընթացել է կեղծիքին պատասխանելու տրամաբանությամբ:

Ներկայումս տվյալ ռազմավարությունը, որը նաև թելադրված էր թուրքական ժխտողականությամբ, այլևս անարդյունավետ և անհեռատես է, և պայքարի նոր ռազմավարությունը պետք է տարվի Հայոց ցեղասպանության

**THE TURKISH DENIAL AND THE NECESSITY OF NEW STRATEGY OF THE
CONDEMNATION AND RETRIBUTION OF THE ARMENIAN GENOCIDE**

Marukhyan A. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of History, Armenia)

հետևանքների վերացման ու հաղթահարման ուղղությամբ: Մա ենթադրում է ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության ճանաչում ու դատապարտում, այլև՝ հատուցում կատարված հանցագործության համար, ինչը, թերևս, ամենակարևորն է և առանց որի թե՛ ճանաչումը և թե՛ դատապարտումը դառնում են ուղղակի անիմաստ: Այս առումով Հայաստանի ու Սփյուռքի համապատասխան կառույցներն ու մասնագետները պետք է ստեղծեն ռազմավարական փաստաթուղթ՝ «Հայոց ցեղասպանության հետևանքների և Թուրքիային ներկայացվելիք պահանջների հիմնավորման պատմաիրավական փաթեթը»: Այդ «Պահանջների փաթեթում» հստակորեն պետք է ամրագրվի, թե՛ հայ ժողովուրդն ի՞նչ է հասկանում «Հայոց ցեղասպանության հետևանքներ» ասելով և ի՞նչ պահանջներ է պատրաստվում ներկայացնել Թուրքիային: «Պահանջների փաթեթի» հիման վրա պետք է մշակվի նաև մարտավարական, կիրառական փաստաթուղթ՝ «Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հայեցակարգը», որում մատնանշվելու են այն մեթոդներն ու մեխանիզմները, որոնցով հնարավոր է լինելու հասնել վերը նշված հետևանքների վերացմանը:

ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՏԱՊ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ

Մելքոնյան Ա. (ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան)

Բանալի բառեր՝ հայոց պատմություն, Հայկական լեռնաշխարհ, հայագիտություն, պատմական խեղաթյուրումներ, Արևելյան Անատոլիա, ցեղասպանություն:

Հայոց պատմության և հայ մշակույթի ուսումնասիրության բնագավառում հայագիտությունը հասել է վիթխարի հաջողությունների: Այդ ձեռքբերումները վերաբերում են ինչպես դասական հայագիտությանը, այնպես էլ խորհրդային ու հետխորհրդային ժամանակաշրջաններին: Սակայն զանազան պատճառներով առ այսօր բազմաթիվ հիմնահարցեր դեռ լուրջ հետազոտության, ինչպես նաև վերանայման կարիք ունեն, առավել ևս, որ դրանց մի մասը հայոց պատմության թուրք-ադրբեջանական աննախադեպ խեղաթյուրումների պայմաններում ունի գիտաքաղաքական մեծ նշանակություն և շոշափում է ազգային անվտանգության խնդիրներ: Հրատապ հիմնահարցերի շարքում, ըստ պատմական տարբեր շրջափուլերի, առանձնացնենք կարևորագույնները:

20-րդ դարի ընթացքում՝ մասնավորապես դարասկզբին, երիտթուրքերի կողմից իրականացված ցեղասպանությունից ու հայերի հայրենագրկումից հետո ստեղծված ոչ հայանպաստ աշխարհաքաղաքական իրավիճակից օգտվելով՝ թուրքական իշխանություններն ու «գիտական» շրջանակներն ամեն ինչ արեցին Հայկական լեռնաշխարհի տեղանվանաբանությունը փոխելու, աղավաղելու և հայկականության հետքերն իսպառ վերացնելու համար: Մինչև նախորդ դարի կեսերը տարբեր երկրներում, այդ թվում՝ ԽՍՀՄ-ում, տպագրված քարտեզներում հիշատակվող «Հայկական լեռնաշխարհ», «Հայաստան» տեղանուններին փոխարինելու եկավ «Արևելյան Անատոլիա» արտահայտությունը, որը ո՛չ գիտական և ո՛չ էլ քաղաքական առումով որևէ քննություն չի բռնում: Նման տարբերակով աղավաղվեց ամբողջ Հայկական

լեռնաշխարհի տեղանվանաբանությունը, և մոտավորապես նույն տարբերակով վերջին շրջանում արդեն նորանկախ Հայաստանը, որի տարածքը ժամանակին էլ անհասկանալի ձևով մաս էր կազմել դարձյալ գիտականորեն խոցելի համարվող ռուսական «Անդրկովկասին», այժմ էլ հայտնվեց այսպես կոչված «Հարավային Կովկասում»: Ցավոք, Հայաստանի իշխանություններն ինչ-ինչ մղումներով, առանց խնդրի մեջ խորանալու, իրենց հերթին քաղաքացիություն սովեցին այդ վտանգավոր մոտեցմանը: Կարծում ենք, որ դրանում մեղքի որոշակի բաժին ունեն նաև գիտական շրջանակները, որոնք ժամանակին չարձագանքեցին խնդրին և նույնպես համերաշխվեցին Արևմուտքից մատուցված նորամուծություններին, առավել ևս, որ մեզ սկսեցին հավաստիացնել, որ մեր տարածաշրջանն իրականում ոչ թե Ասիայի մաս է կազմում, այլ գտնվում է քաղաքակիրթ Եվրոպայի սահմաններում: Այսպիսով, նորագույն ժամանակներում սկսված տեղանվանաբանական կեղծարարությունը շարունակվեց:

Հայ պատմագիտության առջև կանգնած կարևորագույն խնդիրների շարքում է մնում ծագումնաբանության հարցը: Այս ոլորտում վերջին տասնամյակներին զգալի առաջընթաց է գրանցվել: Կարծես թե գոնե մեզանում հայերի եկվորության խնդիրը փակվել է, թեև դա ժամանակ առ ժամանակ զանազան դրսևորումներ է ունենում: Բայց քանի որ հարցը շարունակում է մնալ օտար կեղծարարների ուշադրության կենտրոնում, իսկ մեզանում էլ, փաստորեն, դեռ պաշտոնական հայեցակարգ չկա, ուսումնասիրություններն այդ ուղղությամբ մեծ թափով պետք է շարունակվեն:

Ծագումնաբանության հիմնահարցից ածանցվում են նույնատիպ այլ խնդիրներ՝ կապված Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության հետ: Ուրախալի է, որ վերջին տասնամյակներին զգալի աշխատանք կատարվեց հատկապես Արևմտյան Հայաստանի նահանգների ժողովրդագրական հիմնահարցերի ուսումնասիրության ուղղությամբ: Այդուհանդերձ, մեր հայրենիքի պատմական ժողովրդագրության ամբողջական պատկերը ներկայացնող համապարփակ աշխատություններ դեռ չկան:

Հաջորդ խնդիրը վերաբերում է հայոց պետականության պատմության հիմնահարցին: Ընդ որում, այս հիմնախնդիրն ունի բազմաթիվ ենթաշերտեր՝ սկսած Հայկական լեռնաշխարհում պետականության սկզբնավորման ժամանակաշրջանի, դրա բնակչության, արքայատոհմերի էթնիկ պատկանելության հարցերից մինչև միջնադարի ընթացքում պետական զանազան դրսևորումները, պետականության վերականգնման համար ծավալված ազատագրական պայքարն ու նորագույն ժամանակներում (1918-2012 թթ.)

Արցախյան ազատամարտի ժամանակաշրջանը հայ պատմագիտության կարևոր խնդիրներից է և ունի արդիական ու քաղաքական կարևոր նշանակություն: Մակայն արցախահայության պայքարի և Ադրբեջանի կողմից նրան պարտադրված պատերազմում տարած փայլուն հաղթանակների շատ հարցեր դեռևս հավուր պատշաճի չեն արժանացել հետազոտողների ուշադրությանը: Ցավոք, մինչև օրս հիմնախնդրի շուրջ եղած գրականությունն ավելի շատ հանրամատչելի է և առավելապես հուշագրական բնույթ ունի:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո աշխարհի քաղաքական կյանքում տասնյակ նոր պրոբլեմներ, բազում խնդիրներ առաջացան: Անհրաժեշտ է նորովի գնահատել այդ ամենը և վերագնահատել շատ տեսակետներ, որոնք հրապարակ են նետվել դեպքերի թարմ հետքերով կամ հորինվել ադրբեջանական գրչակների կողմից:

Ավելի քան 22 տարի է անցել Արցախյան ազատագրական պայքարի նորագույն շրջանից, սակայն առ այսօր հրապարակի վրա չկան հատկապես օտարալեզու ամբողջական ուսումնասիրություններ, որտեղ քննության առնված լինեն Արցախյան նորօրյա ազատամարտի՝ 1988 թվականից սկսած բոլոր փուլերն ու առանձնահատկությունները, հաղթական պատերազմի դերն ու նշանակությունը, ռազմական գործողությունները, 1994 թ. զինադադարի հաստատումը, համահայկական գորակցությունը Արցախին, ինչպես նաև միջազգային հանրության ջանքերն արցախյան հիմնախնդրի քաղաքական կարգավորման ուղղությամբ: Մինչև այսօր չկա նաև ամբողջական ուսումնասիրություն, որը նվիրված լինի Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախության հռչակմանը, պետականության կարգավորման գործընթացին, նրա ներքին ու արտաքին քաղաքականության բազմակողմանի վերլուծությանը:

Արցախյան (1988-2011 թթ.) հիմնախնդրի ուսումնասիրության վերաբերյալ հրապարակի վրա եղած գրականությունը և ուսումնասիրությունները կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի.

ա) Արցախյան շարժման վերաբերյալ ուսումնասիրություններ,

բ) Ղարաբաղա-ադրբեջանական 1991-1994 թթ. պատերազմի ռազմական գործողությունների վերաբերյալ հետազոտություններ,

գ) Արցախյան հարցի միջազգայնացման ու միջազգային հարաբերությունների ոլորտում նրա քննարկումների մասին եղած փաստաթղթեր ու ուսումնասիրություններ,

դ) Արցախյան անկախ պետականության (ԼՂՀ) հռչակման, պետականության կայացման, նրա ներքին ու արտաքին քաղաքականության վերլուծության վերաբերյալ ուսումնասիրություններ:

Նկատի ունենալով Արցախյան ազատամարտի նորագույն շրջանի (1988-2011 թթ.) պատմության ողջ կարևորությունն ու ազգային-հայրենասիրական, գիտական և քաղաքական նշանակությունը՝ կարծում ենք, որ.

1. Առաջիկայում Արցախի նորագույն շրջանի պատմության ուսումնասիրությունը պետք է իրականացվի համալիր եղանակով՝ ներգրավելով դրա մեջ ոչ միայն ՀՀ ԳԱԱ պատմության, արևելագիտության ինստիտուտները, այլև ԵՊՀ պատմության, միջազգային հարաբերությունների և արևելագիտության ֆակուլտետները, ինչպես նաև ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը:

2. Ցավոք, անկախ Հայաստանի Հանրապետությունում 20 տարիների ընթացքում չստեղծվեցին ազգային անվտանգության բնագավառն ուսումնասիրող պատշաճ գիտական որակավորում ունեցող վերլուծական կենտրոններ՝ իրենց համապատասխան կադրերով, թեև ի սկզբանե պարզ էր, որ դարաբաղյան հակամարտությունը սերտորեն առնչվում է համաշխարհային բազմաբնույթ զարգացումներին, որոնք անհրաժեշտ է ժամանակին և արագ վերլուծել: Ուստի ներքին, որոնք անհրաժեշտ են նման կենտրոնների ստեղծումն ու համապատասխան կադրերով դրանց ապահովումը: Դրանք կարելի է ստեղծել նաև բուհերում՝ կոնկրետ և հրատապ ծագած խնդիրները քննարկելու և վերլուծելու համար:

3. Անհրաժեշտ է, որ ՀՀ կառավարությունը կամ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը ստեղծի ռազմավարական հետազոտությունների նոր կենտրոն, որը կմշակի հեռանկարային գործողությունների ռազմավարական ծրագրեր ոչ միայն ՀՀ անվտանգության ապահովման համար, այլև՝ արցախյան հակամարտության ընթացքն ու կարգավորման հնարավորությունները մասնագիտական համակարգված վերլուծության ենթարկելու, կոնկրետ ու պրակտիկ առաջարկներ անելու նպատակով:

4. Ուսումնասիրությունների արդյունավետությունն էապես կարելի է բարձրացնել՝ գիտական համագործակցություն հաստատելով է նշված հարցերով զբաղվող արտասահմանյան գիտնականների և մասնավորապես սփյուռքահայ պատմաբանների, արևելագետների ու միջազգայնագետների հետ:

5. Հարկավոր է ստեղծել համակարգող մի մարմին՝ ընդգրկելով նրա մեջ հիշյալ հարցերով զբաղվող բոլոր կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին, ինչը հնարավորություն կտա խելամտորեն օգտագործելու հանրապետության գիտական ներուժը:

6. Սոցիոլոգիական հարցումներով ու անձնական դիտարկումներով կարելի է վերլուծել ու քննարկել ԼՂՀ-ի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր ոլորտների գործընթացները և անել համապատասխան առաջարկներ:

THE SITUATION OF THE STUDY OF ARTSAKH'S FIGHT FOR
FREEDOM HISTORY AND THE MODERN PROBLEMS OF ARMENIAN
HISTORIOGRAPHY

Minasyan E. (Yerevan State University, Armenia)

ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆԻ ԵՎ ԹՈՒՐՔՄԵՆՉԱՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ԱՂԲԵՋԱՆԱԿԱՆ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մխիթարյան Է. («Գրիգոր Նարեկացի» համալսարան, ԼՂՀ)
mm_elina@rambler.ru

Բանալի բառեր՝ պայմանագիր, պատմագիտություն, փաստարկներ, սկզբնաղբյուրներ, պատմական իրականության կեղծարարություն, հակամարտություն:

«Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը» և «Ադրբեջանական պատմագրություն» բառակապակցությունները դժվար համադրելի են թվում, բայց, երբ Ադրբեջանն իր հավակնություններն է ցուցաբերում ոչ միայն քաղաքականապես՝ բնիկ հայկական հողերի նկատմամբ, այլև՝ հայ պատմամշակութային ժառանգության հանդեպ, նպատակային է աշխատում այդ հավակնությունները հիմնավորել «գիտականորեն»՝ նենգաաշխատում այդ հավակնությունները հիմնավորել «գիտականորեն»՝ նենգափոխելով պատմական իրականությունը, ապա դա որոշակի մարտահրավեր է հայ պատմաբաններին և միայն քաղաքագետների ու քաղաքական գործիչների խնդրո առարկա չէ: Ադրբեջանական պատմագրությունը հատկապես մեծ ջանքեր է թափում կեղծարարությամբ հիմնավորելու «հայերի եկվորության» (առավել ևս՝ արցախահայության եկվորության), «հայերի վերաբերման» դրույթը, ինչն առավելապես շահարկվում է Արևելյան Հայաստանի մի մասի՝ Ռուսաստանյան կայսրության կազմի մեջ մտնելն ամրագրող Գյուլիստանի և Թուրքմենչայի պայմանագրերի լուսաբանման ժամանակ: Այստեղ վեր են հանվում ինչպես «խորհրդային եղբայրության» ժամանակվա պաշտպանվող ադրբեջանական պատմաբանների, այնպես էլ մերօրյա ադրբեջանական պետական քարոզչական մեքենային ծառայող պատմաբանների՝ Գյուլիստանի և Թուրքմենչայի պայմանագրերի ու դրանց հետևանքների ոչ գիտական լուսաբանումները:

Այսրկովկասյան տարածաշրջանում օրակարգային հանդիսացող դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գործընթացում միջնորդ կողմերը սովորաբար հորդորում են չխորանալ պատմության մեջ, չդիմել պատմա-

րում պահպանված բազմաթիվ անհերքելի տեղեկություններ, որոնք աղբրե-
ջանական պատմահեները կամ անտեսում են, կամ էլ խեղաթյուրում:

ON THE AZERBAIJANIAN FALSIFICATION OF THE ETHNIC ORIGIN OF
ARTSAKH'S ARMENIAN PRINCELY FAMILIES

Shahnazaryan A. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of History, Armenia)

ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Չորանյան Պ. (ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Հայաստան)
pavelchobanyan@gmail.com

*Բանալի բառեր՝ պատմագիտություն, կեղծարար, թուրք-աղբրեջանա-
կան, տեղեկատվական դաշտ, Հայաստան, սկզբնաղբյուր:*

Պետական պաշտոնական մակարդակով ուղղորդվող թուրք-աղբրեջա-
նական պատմագրության կեղծարարությունները սպառնալի մարտահրա-
վերներ են Հայաստանին և հայ ժողովրդին: Դրանք անցողիկ և անիրագե-
կության արդյունք չեն, այլ՝ մշակված ռազմավարություն և պետական նպա-
տակասլաց ու հետևողական քաղաքականություն: Թուրք-աղբրեջանական
պատմագրության կեղծարարությունները ռազմական հակամարտության
դրսևորումներ են տեղեկատվական դաշտում, ընթացող պատերազմի կա-
րևոր բաղադրիչը, ինչի նշանակությունը չի կարելի թերագնահատել:

Հայաստանի պատմության թուրք-աղբրեջանական կեղծարարություն-
ները հերքելու խնդիրը, ըստ այդմ, հայոց պետության խնդիրն է: Հայ գիտնա-
կանների կողմից կատարված մեկուսի հակադարձումները, միջազգային
արձագանք չստանալով, ի գորու չեն կասեցնելու կեղծարարությունները:
Դրանք հաճախացել ու շարունակում են ավելի լայն չափեր ընդունել:

Ինչպես և ռազմաքաղաքական ոլորտում, հարկ է ունենալ դաշնակիցներ
և համակիրներ՝ հիմնված գիտական ճշմարտության բացահայտման ան-
հրաժեշտության հենքի վրա: Այդ առումով հայագիտությունն ու հայ արևե-
լագիտությունը, մասնավորապես, մեծ անելիքներ ունեն:

Հայաստանում կատարվող պատմագիտական հետազոտությունները պետք
է խստորեն համապատասխանեն միջազգային չափանիշներին ու մեթոդնե-
րին, օգտագործելի դառնան միջազգային գիտական մակարդակում:

Գիտական միջազգային համագործակցության միջոցով Հայաստանի
պատմության ուսումնասիրությունը կարող է ունենալ որոշակի նվաճում-
ներ, ստանալ այլ կերպարանք և ձեռք բերել միջազգային վարկանիշ:

Հարկ է հրաժարվել գիտական աշխատությունների գնահատման և գիտական նորույթի ներկայացման սովորական դարձած այն ձևից, ինչպիսին է «աշխատությունը նորույթ է հայրենական պատմագրության մեջ» ձևակերպումը, գիտական նորույթը տեղայնացնելու միջոցով այն արժևորելու փորձը:

Հարկ է ընդգծել, որ միջազգային դաշտ մուտք գործելու համար կարևոր, սակայն, գլխավոր պայմանը չէ շարադրման միայն լեզվական խնդիրը:

Թուրք-ադրբեջանական կեղծարարությունները ներառում-ընդգրկում են Հայաստանի պատմության բոլոր ոլորտներն ու ժամանակաշրջանները՝ հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը, և ըստ այդմ, հայ պատմագիտության խնդիրները ևս ավելի քան ընդգրկում են:

Հայկական սկզբնաղբյուրները թարգմանվում են տարբեր լեզուներով և այլ աղբյուրների հետ համադրմամբ օգտագործվում հարակից երկրների ու ժողովուրդների պատմության լուսաբանման համար՝ յուրաքանչյուր դեպքում ստուգելով, վեր հանելով հավաստիության աստիճանը: Նման ուղիով հարկ է ընթանալ նաև Հայաստանի պատմության շարադրման ժամանակ՝ ընդարձակելով ինչպես հայկական, այնպես էլ օտար սկզբնաղբյուրների ընդգրկման ծավալներն ու հարցերի շրջանակները:

Հայագիտությունը ունի խոշոր նվաճումներ, ավանդույթներ, նաև միջազգային գիտական որոշակի վարկանիշ, և հետագա զարգացման ուղղությամբ անելիքների թվարկումը նպատակ ունի ընդգծելու նրանց նորովի շարունակման անհրաժեշտությունը:

THE PRIORITIES OF THE DEVELOPMENT OF ARMENIAN HISTORIOGRAPHY

Chobanyan P. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Oriental Studies, Armenia)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԷՆԵՐԳԵՏԻԿԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԻՆՉԵՎ 1920 ԹՎԱԿԱՆԸ

Պապիկյան Ս. (Հայկական էներգետիկական ակադեմիա, Հայաստան)
stepanpapikyan@yandex.ru

Բանալի բառեր՝ հիդրոէլեկտրակայան, գեներատոր, էլեկտրական էներգիա, տուրբին, կվտ/ժ, սակագին:

Հայաստանում XX դարի սկզբին շահագործվում էին 13 փոքր էլեկտրակայաններ՝ 3165 կվտ գումարային հզորությամբ: Տարեկան արտադրվում էր 5,1 միլիոն կվտ/ժ էլեկտրական էներգիա:

Հայաստանի առաջին հիդրոէլեկտրակայանների կառուցման փորձը վկայում է, որ մեծ ծախսերից խուսափելու համար ձգտել են հիմնականում օգտագործել գոյություն ունեցող ինժեներական կառուցվածքները, որոնք նախատեսված են եղել ոռոգման և ջրաղացների համար: Գետից ջրի առման համար քարերից պատրաստել են հասարակ պատվարներ (պատնեշ), որոնք շատ հաճախ գարնան ամիսներին ջրի վարարումների հետևանքով քանդվում և պարբերաբար վերանորոգվում էին:

Հիդրոէլեկտրակայաններում հիմնականում օգտագործում էին «Ֆրենսիս» տեսակի հորիզոնական կամ ուղղահայաց հիդրոտուրբիններ: Էլեկտրակայաններում չափիչ-ստուգիչ սարքավորումներ գոյություն չունեին:

Այն ժամանակ դեռևս էլեկտրական էներգիայի միասնական սակագին գոյություն չունեին: Յուրաքանչյուր կայան ձգտել է էլեկտրական էներգիա մատակարարել այնպիսի սակագնով, որպեսզի վնաս չկրի: Միայն Երևանի հիդրոէլեկտրակայանի համար էլեկտրական էներգիայի սակագին հաստատվեց քաղաքային իշխանությունների որոշմամբ, բացառությամբ փողոցների լուսավորության համար մատակարարվող էլեկտրական էներգիայի: Այն վաճառվում էր տարեկան 100 ուրբով՝ յուրաքանչյուր 100 ամպերանոց աղեղային լամպի համար, օգտագործվում էր մթնշաղից մինչև լուսաբաց: Ջերմային էլեկտրակայանների համար 1 կվտ/ժ էլեկտրական էներգիայի արժեքը կազմում էր 50-60 կոպեկ: Արդյունաբերության համար մատակարարվող էլեկտրական էներգիայի համար արժեքը կազմում էր 50-60 կոպեկ:

սոր Հիքմեթ Օյզդեմիրը: Գրքի նախաբանի հեղինակն է բրիգադի գեներալ Մույհա Թանեյրին: Հրատարակությունն իրականացրել է Թուրքիայի Գլխավոր շտաբի Ռազմական պատմության և ռազմավարական հետազոտությունների ուսումնական կենտրոնը:

5. Վերջին տասնամյակում նման հեղինակներից մեկն է ամերիկացի պաշտոնաթող զինվորական, փոխգնդապետ Էդվարդ Էրիկսոնը: Նա զինվորական ծառայությունը սկսել է 1975 թ.՝ որպես հրետանու սպա: Մակայն, դատելով զբաղեցրած մի շարք պաշտոններից, կարելի է ենթադրել, որ նա հանդիսացել է հետախուզության աշխատակից:

Է. Էրիկսոնը հեղինակ է մի շարք աշխատությունների և հոդվածների, որոնք նվիրված են թուրքական բանակին և նրա մղած մարտական գործողություններին: Իր ուսումնասիրություններում ռազմական պատմաբանը զգալի տեղ է հատկացնում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի ցեղասպանությանը, իհարկե, հիմնականում հերքելով թուրքերի կողմից իրականացված՝ հայերի զանգվածային տեղահանությունը և կոտորածը:

6. Ամփոփելով կարող ենք փաստել, որ թուրքական պատմագրությունը, աննշան և ոչ էական փոփոխություններով, շարունակում է խեղաթյուրել 1915 թ. իրադարձությունները՝ արևմտահայերի ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական մարտերը:

**THE 1915 WESTERN ARMENIAN SELF-DEFENCE STRUGGLES'
FALSIFICATION BY TURKISH HISTORIOGRAPHY**

Sahakyan R. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of History, Armenia)

**ՀԱՅԵՐԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Ստեփանյան Հ. (ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Հայաստան)
hasmikstepanyan@yahoo.com

Բանալի բառեր՝ հայեր, ներդրում, Օսմանյան կայսրություն:

1. Ձեկուցումը նվիրված է Օսմանյան կայսրության պալատական, դիվանագիտական, վարչական, դատական, զինվորական բնագավառներում, բանակում ու նոր զարգացող բուրժուական հարաբերությունների մաս հանդիսացող բանկային, արդյունաբերական, ապահովագրական համակարգում, բժշկության, քաղաքաշինության, արհեստների, առևտրի, գիտության, լուսանկարչության, թատրոնի, երաժշտության, կիրառական արվեստների, երկրի տնտեսության համար նոր ձևավորվող կարևորագույն ճյուղերում, ինչպես նաև սպորտի, հասարակական կազմակերպությունների ոլորտում արևմտահայության ունեցած մեծագույն ներդրմանը:

Ձեկուցման նյութը վերցված է վերջերս տպագրված մեր նույնանուն ուսումնասիրությունից: Վերջինս առաջին անգամ նման ծավալով և նման բովանդակությամբ ներկայացնում է Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայության կյանքը: Կայսրության ամենատարբեր ոլորտներում ունեցած այն հայության կյանքը: Կայսրության ամենատարբեր ոլորտներում ունեցած այն ներդրումները, որոնք դուրս են գալիս գուտ ազգային շրջանակներից և ծառայել են ողջ կայսրության և նրանում ապրող թուրքալեզու ժողովուրդների զարգացմանը, մինչ օրս չեն արժանացել համակողմանի ուսումնասիրման:

Պատմության բազմաթիվ ճերմակ էջեր կարոտ են նոր ուսումնասիրությունների ու բացահայտումների: Դրանք կկանխեն մեր պատմության խեղաթյուրման ընթացքը, մեր ժողովրդի ունեցած մեծագույն ներդրման ուրացումն ու թուրքացման փաստերը, դրա շարունակական ընթացքի քաղաքականությունը:

2. Արևմտահայության ներդրումն Օսմանյան կայսրության տպագրական, հրատարակչական անսպարեզում:

3. Հայատառ թուրքերեն ինքնուրույն և թարգմանական գրականության, հայկական թատերախմբերի թուրքերեն ներկայացումների անմիջական ազ-

դեցությունը թուրք նոր գրականության ու նրա լուսավորիչների սերնդի ձևավորման, թուրքերեն գրական լեզվի, թատրոնի, դրամատուրգիայի, լրագրողական ոլորտների ձևավորման ու զարգացման մեջ:

THE INVESTMENT OF ARMENIANS IN THE OTTOMAN EMPIRE
Stepanyan H. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Oriental Studies, Armenia)

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԱՅԻՆ
ՎԱՅՐԵՐԻ ԵՎ ՏԱՃԱՐՆԵՐԻ ՔԱՐԿԵԶԱԳՐՈՒՄԸ

Վարդույան Գ. (ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան)
gohar.vardumyan@gmail.com

Բանալի բառեր՝ հեթանոսություն, հավատալիքներ, պաշտամունք, տաճար, դիցարան, քարտեզ, հոգևոր մշակույթ:

Հայոց նախաքրիստոնեական հավատքը հազարամյակների պատմություն ունի և ներկայանում է իր տարաբնույթ դրսևորումներով, որոնցից են հին հավատալիքներն ու դիցարանը՝ համապատասխան պաշտամունքային վայրերով ու տաճարներով: Մեր կողմից կազմվել է չորս քարտեզ, որոնք ժամանակագրորեն ընդգրկում են հեթանոսությունն իր զարգացման փուլերով՝ վաղնջական շրջանից սկսած մինչև քրիստոնեության ընդունումը: Դրանք արտացոլում են հին հավատքը՝ հնագույն բնապաշտական պատկերացումներից մինչև դիցարանի տարբեր փուլերի աստվածների պաշտամունքը: Տեղեկությունները քաղված են խեթական, ուրարտական, անտիկ հունահռոմեական և միջնադարյան հայկական աղբյուրներից, հայ ժողովրդական բանահյուսությունից, ինչպես նաև մեր դաշտային ազգագրական նյութերից:

ա) Առաջին քարտեզը, որ կոչվում է «Центры культур дохристианских бо- жеств в исторической Армении», տեղ է գտել 1991 թ. լույս տեսած «Дохристианские культуры армян» մենագրության մեջ՝ «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն» մատենաշարի 18-րդ պրակում: Քարտեզը ռուսերեն է, դրանում տեղորոշված են հայոց հին հավատքի տարբեր փուլերի պաշտամունքային կոթողները և հեթանոսական դիցարանի աստված-աստվածուհիների սրբավայրերը, տաճարները, բազիլիկները, մեհյանները՝ ըստ դիցարանի զարգացման փուլերի:

բ) Երկրորդ քարտեզը՝ «Հայաստանի հեթանոսական հավատալիքները», առայժմ անտիպ է: Այն արտացոլում է հայոց հնագույն պատկերացումները և դրանց հետ կապված բնապաշտական հավատալիքները՝ ներառելով լեռնե-րի ու անձավների, բույսերի ու կենդանիների պաշտամունքը: Քարտեզում

տեղ են գտել նաև վիշապ-քարակոթողները, պաշտամունքային բովանդակությամբ ժայռապատկերները, մարդու և բնության ստեղծած այլևայլ սրբություններն ու սրբատեղիները:

զ) Երրորդ քարտեզը՝ «Հեթանոսական կրոն. դիցարաններ», որը նույնպես առայժմ անտիպ է, դարձյալ ներկայացնում է հայոց հեթանոսական դիցարանը՝ այս անգամ հայերեն, որոշ հավելումներով ու ճշգրտումներով՝ համեմատած ռուսերեն քարտեզի հետ: Քարտեզի բնույթը տարբեր է ռուսերեն համանման քարտեզից: Այս քարտեզը, ինչպես և նախորդները, կարիք ունի թվայնացման և ժամանակակից քարտեզագրման մակարդակին համապատասխանեցման:

դ) Չորրորդ քարտեզը՝ «Principales centros de culto de Armenie», լույս է տեսել 2010 թ., հայ ժողովրդի պատմությունը ներկայացնող իսպաներեն մենագրության մեջ՝ հայոց հեթանոսության վերաբերյալ մեր հեղինակած նյութի շրջանակներում: Քարտեզն իսպաներեն է, ընդգրկում է նախորդ քարտեզների հիմնական նյութը, բացի հավաստալիքներից: Այն արված է թվայնացման արդի եղանակներով:

Այս քարտեզները հին հայոց պաշտամունքը ներկայացնող միակ փորձն են: Դրանք հիմք են հանդիսանալու հետագա՝ առավել կատարելագործված թվայնացված քարտեզների համար: Եղած հետազոտական նյութը լրացուցիչ զգալի տվյալների հնարավորություններ է ընձեռում, որոնք ներկայացված քարտեզներում տեղ չեն գտել նյութի առատության և մի քարտեզում այն զետեղելու անհնարինության պատճառով: Հայոց հեթանոսության ժամանակակից եղանակներով քարտեզագրումն անհրաժեշտ է հոգևոր մշակույթի, դրա պատմության և բաղկացուցիչ տարրերի ապագա ուսումնասիրման, տարածական ու ժամանակային կտրվածքներով այն ամբողջականորեն ցույց տալու համար:

THE MAPPING OF ANCIENT ARMENIAN PLACES AND TEMPLES OF CULT

Vardumyan G. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of History, Armenia)

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЫ В УКРАИНЕ: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ И СОХРАНЕНИЯ

Гаюк И. (Львовская Национальная Академия искусств, Украина)
irynagayuk@mail.ru

Ключевые слова: армяне, каталогизация, культура, музеи, наследие, церкви.

Армяне, столетиями жившие на украинских землях, оставили здесь значительное культурное наследие, которое на сегодня недостаточно изучено и малоизвестно. Культурное наследие армянской диаспоры в Украине можно разделить на две части – движимое и недвижимое. Недвижимое наследие включает в себя религиозную и светскую архитектуру – церкви, монастыри, часовни, кладбища, источники (колодцы, водопроводы, фонтаны), школы и приюты, музеи, жилые здания, и здания, построенные по проектам армянских архитекторов. Движимое имущество – разнообразные предметы армянских архитекторов. Движимое имущество – разнообразные предметы культуры армян в Украине, ремесленные изделия, письменные памятники и т. д. Поэтому, вопрос сохранения армянского культурного наследия целесообразно разбить на несколько пунктов: 1. сохранение недвижимого армянского культурного наследия в Украине; 2. сохранение движимого армянского культурного наследия.

Однако сам процесс сохранения культурного наследия имеет три необходимых составляющих: 1. нужно знать, что сохранять. А это подразумевает исследование истории и культуры армян в Украине (а также в регионе бассейна Черного моря и в связях с Арменией, Румынией, Молдовой, Польшей, Венгрией и Россией) совмещенное с поиском, идентификацией (атрибуцией) и фиксацией памятников армянской культуры и введением их в научный обиход; 2. сохранение, консервация и реставрация памятников армянской культуры, требующие определенных условий, квалификации и необходимого финансирования; 3. актуализация армянского культурного наследия, что подразумевает не только изучение и сохранение культурных достижений, но и привлечение к ним внимания широких слоев населения –

армян и не армян, формирование такой установки общественного мнения, которая будет способствовать осознанию необходимости познавать, изучать и сохранять армянское культурное наследие.

В отношении армянской церковной архитектуры в Украине комплексная систематизационная работа частично проделана. В частности, речь идет об альбоме-каталоге Яцека Хжончевского «Церкви польских армян» (армянские церкви на территории бывшей Речи Посполиты, которые сегодня, за исключением Замостя, находятся на территории Украины). Церковную же архитектуру армян по всей Украине тоже спорадически изучают, но комплексной каталогизации этих памятников пока нет. Что же касается кладбищ, светской архитектуры и т. д., то изучение этого пласта армянского культурного наследия практически отсутствует. Одна из причин такого положения вещей – то, что изучение недвижимого культурного наследия армян по Украине в целом происходит не скоординированно. Тогда как изучение, систематизация и каталогизация и оцифровка армянских кладбищ, отдельных захоронений приобретают сегодня особую актуальность: проведение такой работы даст ценнейший материал для изучения армянских родов, генеалогии, взаимосвязей армян разных регионов Украины, прослеживание миграционных потоков армян в разные периоды, не говоря уже о получении важного материала для изучения истории местных армянских общин.

В отношении музейных коллекций пробел частично закрыт: проведенная мной научно-исследовательская работа, отображенная в издании «Иллюстрированная энциклопедия армянской культуры в Украине. С каталогизированным перечнем памятников армянской культуры в музеях и заповедниках Украины», выявила и зафиксировала экспонаты армянской культуры, хранящиеся в 44 музеях Украины (в тех городах, где существовали исторически значимые армянские колонии).

Сегодня в Украине также отсутствует целевая каталогизация архивов и академических научных библиотек. И существует еще одно не менее важное направление научно-исследовательской работы – поиск, изучение, систематизация и каталогизация огромного массива материала – документов и предметов армянской культуры – вывезенного за пределы Украины. Многие, особенно церковные предметы, книги и архивные материалы вывезли в Польшу в 1940-х гг., более 200 армянских рукописных книг из Крыма находятся в Матенадаране (г. Ереван), 45 древних армянских манускриптов и 54 печатные книги из армянского собора св. Николая в Каменце-Подольском еще в 1891 г. вывезли в Россию и передали в Санкт-Петербургскую Публич-

чную библиотеку, часть армянских рукописей из Крыма и Западной Украины находится в трансильванском городе Герла. Проведение такой работы при современных технических сетевых возможностях позволит ввести эти материалы в научный обиход и даст возможность их целевого изучения в обход крайне острых вопросов передачи или возвращения памятников культуры на их историческую Родину.

Проблема сохранения армянской церковной архитектуры в Украине имеет два аспекта: 1. недостаток финансирования, в результате чего отсутствуют средства даже на минимальный ремонт и консервацию; 2. при передаче армянских церквей другим конфессиям не оговаривается вопрос сохранения оригинального интерьера церкви при ремонте и запрещения изменять исторический интерьер. Помимо этого, никогда не ставится вопрос об обязательности таблички с исторической справкой о том, что это бывшая армянская церковь.

CULTURAL HERITAGE OF THE ARMENIAN DIASPORA IN UKRAINE: ACTUAL PROBLEMS OF STUDYING AND PRESERVATION.

Hayuk I. (The Lvov National Academy of Arts, Ukraine)

ФАЛЬСИФИКАЦИЯ ДРЕВНЕЙ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ КУЛЬТУРЫ АРЦАХА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Сафарян В. (АрГУ, НКР)
vardges_safarian@mail.ru

Ключевые слова: культурное наследие, Албания, Арцах, хачкар.

На протяжении всего существования Советского государства, в Азербайджане, на правительственном уровне осуществлялась программа присвоения культурного наследия Арцаха и других районов исторической Армении, оказавшихся в составе этой республики. Эта программная линия особенно усилилась начиная с 1936 г., когда тюрков Азербайджана переименовали в азербайджанцев, и они по сути стали титульной нацией. Именно тогда встал вопрос о необходимости научно обосновать их присутствие на данной территории, «доказать» автохтонность новоиспеченной нации. При этом так называемый Северный (советский) и Южный Азербайджаны (Атропатена) рассматривались как единое целое, а в состав Кавказской Албании авторы включали и правобережье Куры (исторические области Великой Армении - Утик, Арцах и Пайтакаран).

В исследованиях 1930 - 1950-х гг. вопросы древней культуры Карабаха не ставились, а средневековые христианские памятники пока еще игнорировались. Начиная со второй половины 1950-х гг. азербайджанские историки прилагали все усилия для того, чтобы «доказать», что в раннем средневековье на территории Карабаха не было армян (З. Ямпольский, А. Гулиев, З. Ибрагимов, М. Шарифли, К. Алиев, Н. Рзасв и др.).

С 1960-х гг. азербайджанские исследователи начали переименовывать армянских политических деятелей, историков и писателей, живших и творивших в Карабахе и, вообще, в правобережье, в албан. Этой участи подверглись Мовсес Каганкатваци, историк Киракос Гандзакечи, поэт Давтак, правовед Мхитар Гош, армянский князь Сахль Смбалян и др. (З. Ямпольский, З. Буниятов и др.).

В 1970-е гг. азербайджанские историки перешли от замалчивания к присвоению армянского исторического наследия (Р. Геюшев, Д. Ахундов, И. Бабаев и др.).

В 1980-х гг. делались попытки объявить памятники армянского средневековья-хачкары, «албанскими хачдашами» или «нишандашами» и доказать, будто по стилистике они существенно отличаются от армянских (Р. Геюшев, Д. Ахундов).

В конце 1980-х гг. некоторые азербайджанские авторы объявили население Восточного Закавказья едва ли не изначально тюркоязычным. При этом они населяли тюрками княжество Хачен (З. Буниятов, Ф. Мамедова, Ю. Юсифов, С. Алиев и др.).

Насильственное присвоение культурного наследия армян Нагорного Карабаха со стороны Азербайджана можно определить как государственную политику, направленную на отчуждение ее от истинных хозяев, с тем, чтобы культурное наследие одного этноса превратить в стимул «самосохранения», а точнее самоутверждения новоиспеченной нации.

Сегодня перед историками Азербайджана поставлена двуединая задача: «доказать» автохтонность азербайджанцев на территории современной Республики Азербайджан и одновременно очистить эту территорию от армянского наследия. И то, и другое санкционируются непосредственно руководством республики. С этой целью делаются попытки: идентифицировать Кавказскую Албанию и Азербайджан (данная тенденция впервые была озвучена в работах конца 1930-х гг. и получила дальнейшее развитие с 1960-х гг.), удревнить историю Албании, заявляя при этом, что в Армении со времен Тиграна II не было политической и экономической независимости, и, наоборот, Албания представляла собой сильное государство, возникшее в IV–III вв. до н. э., раскрутить тезис о том, что существовала богатая албанская литература, и что армяне уничтожили, предварительно переведя ее на армянский язык, отрывая население раннесредневекового Арцах-Карабаха от армян, «доказать», что Арцах никогда не принадлежал к центрам армянской культуры, заявляя при этом, что процесс арменизации Карабаха имел место с XII в (З. Буниятов), и даже с XIX в. (Ф. Мамедова, Д. Ахундов и др.), «доказать» что христианство проникло в Албанию раньше, чем в Армению, и Албанская церковь всегда была независима или боролась за независимость от Армянской церкви.

Арменоведение, десятки лет лишённое возможности проводить исследования в Арцахе, было вынуждено лишь опровергать фальсификации азербайджанцев.

байджанских историков. Имея ввиду исключительное значение археологического материала в вопросе определения этнокультурной идентичности, на данном этапе стратегия борьбы с фальсификацией и присвоением культурного наследия Арцаха, заключается в противостоянии азербайджанским историкам посредством активизации археологических исследований на территории НКР и освобожденных землях исторического Арцаха, поднятии уровня археологических исследований и представления результатов исследований на международных конференциях, в монографиях, статьях и выставках.

**FALSIFICATION OF ARTSAKH'S ANCIENT AND MEDIEVAL
CULTURE IN THE HISTORIOGRAPHY OF AZERBAIJAN**

Safaryan V. (Artsakh State University, Nagorno Karabakh Republic)

**ARMENIAN HISTORIOGRAPHY OF THE LATE MEDIEVAL
AND EARLY MODERN AGES:
ACCOMPLISHMENTS AND PROSPECTS**

Bardakjian K. (University of Michigan, USA)
kbar@umich.edu

Keywords: Modern Armenian historiography, Armenian ecclesiastical administration, Church of Armenia.

Modern Armenian historiography has made great strides towards a better history of the Armenian people throughout the ages. There have appeared detailed, regional histories as well as surveys of general nature, where there is a greater emphasis on the ancient period. This is not to say that the middle and modern eras have been neglected, but there is room for improvement.

Broadly speaking, this paper will deal with Armenian ecclesiastical administration, especially in Western Armenia and the western parts of Asia Minor, both before and after the rise of the Ottoman Empire. It will focus on the ecclesiastical administrative network of the Church of Armenia in an attempt to shed some light on the inadequately documented statements and references to the political role played by the Church; its jurisdiction and hierarchies; as well as the ways in which the Church tried to administer, organize and represent its adherents under foreign rule. The paper will emphasize and illustrate certain approaches to the topic at hand, with some general observations on patterns of approach and treatment in modern and contemporary Armenian historiography.

**THE BEGINNING OF ARMENIAN MONASTICISM
AND THE PRIMARY SOURCES OF THE GOLDEN AGE**

Terian A. (U. Ներսես Ընծայարան, USA)
terian@stnersess.edu

Keywords: Cenobitic monasticism, Vank, Armenia.

This presentation takes issue with those who place the rise of cenobitic or communal monasticism in Armenia at a time after the fifth century, or who dwell on but a certain meaning of the word VANK' in this period (following Ep'rikian: Akinian and Garsoïan). After tracing the scholarly debate to its beginning and inviting attention to all the primary sources from the second half of the fifth-century, beginning with certain canons of Shahapivan, the overview clearly shows a transition from diverse forms of asceticism to cenobitic monasticism in Armenia during the period in question. Among other sources considered are the canons attributed to Sahak Part'ew (with a short discussion on their origin and date), little-known homilies by Mandakuni, the last discourse in the *Yachakhapatum*, and the letter of Ghazar P'arpets'i. Corroborating evidence is drawn from the Armenian factor in fifth-century monasticism in the Holy Land and a re-reading of Anastas Vardapet's *Vasn vanorēits'*.

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

PHILOLOGY

ՀԱՅ-ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Աղաբեկյան Մ. (ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, Հայաստան)

melada-aghabekyan@mail.ru

Բանալի բառեր՝ ուրարտերեն, հայերեն, ստուգաբանություն, ցեղակցություն, լեզվական ընդհանրություն:

Ուրարտերենի և ժամանակակից այս կամ այն լեզվի, ինչպես և հայերենի միջև որոշ գիտնականներ մերձավոր ցեղակցություն են տեսնում: Մեկ այլ խումբ էլ կտրականապես մերժում է այդպիսի կապերի առկայությունը: Այս վեճը, կարծում ենք, գիտականորեն ապացուցված, համոզիչ լուծում դեռ չի ստացել՝ տվյալների սակավության, համապատասխան մասնագետների (լեզվաբան, հնագետ, պատմաբան, սեպագրագետ և այլն) ուժերի համախմբման բացակայության, տեսակետների անհամատեղելիության պատճառներով: Ուստի *ուրարտերեն* եզրույթն օգտագործում ենք լոկ որպես Վանի թագավորության մ.թ.ա. I հազարամյակի սեպագիր արձանագրությունների լեզվի պայմանական անվանում:

Հայերենի և ուրարտերենի լեզվական համապատասխանությունները սովորաբար ուսումնասիրվում են պատմահամեմատական մեթոդով, որը հենվում է համեմատվող լեզուների պատմական հնչյունական օրենքների վրա: Տվյալ դեպքում, հասկանալի պատճառներով, նկատի են առնվում բացառապես հայերենի նախագրային շրջանի հնչյունական օրենքները: Սակայն դրանց գործառական յուրահատկությունների ոչ ճիշտ ընկալման հետևանքով, որ հատուկ է հիստկապես ոչ լեզվաբան մասնագետներին, կատարվում են սխալ ստուգաբանություններ, հակասական եզրակացություններ: Յուրաքանչյուր հնչյունական օրենք գործում է որոշակի օրինաչափություններով և որոշակի ժամանակահատվածում: Անփույթ մոտեցում է ցուցաբերվում հատկապես այդ օրենքների հարաբերական ժամանակագրությանը, երբ միաժամանակյա գործառություն է վերագրվում իրարամերժ հնչյունական անցումների:

Հայերենի և տարածաշրջանի մեռած լեզուների գուգադիպումները, ինչպես հաճախ է նշվել, ոչ միշտ կարող են լինել տվյալ ժողովուրդների անմիջական շփումների արդյունք: Հնարավոր է, որ մի մասը միջնորդավորված, այսինքն՝ այլ լեզուների միջոցով կատարված փոխանցումներ են: Չի բացառվում նաև, որ հայերենի և ուրարտերենի որոշ համապատասխանություններ գալիս են նոստրատիկ լեզվաընդհանրության շրջանից: Իսկ գիտնականները ավելի ու ավելի են հակվում նոստրատիկ լեզուների, ինչպես և հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիքը Փոքր Ասիայի և Մերձավոր Արևելքի տարածքներում տեղակայելուն: Ուստի հայերենի և ուրարտերենի ընդհանրությունների մի մասը, հնարավոր է, ունի հնագույն ծագում, իսկ որոշ համապատասխանություններ էլ գոյացել են մ.թ.ա. I հազարամյակից առաջ:

Ուրարտերենի և ժամանակակից հայերենի բարբառների առնչակցությունների հարցին հաճախ ցուցաբերվել է կանխակալ մոտեցում՝ բացառելով մեզնից III-II հազարամյակ առաջ հայերենի՝ այս կամ այն չափով բարբառային տրոհվածությունը: Հնարավոր է համարվել միայն հայերենում ուրարտերենի ենթաշերտային, խիստ տեղայնացած՝ հիմնականում Վանա լճի ավազանում, որոշ դրսևորում: Սակայն չենք կարող չնկատել, որ ուրարտերեն տեքստերում առկա են նաև հայերենի բարբառային յուրահատկությունների հետքեր:

ETYMOLOGICAL NOTES ON ARMENO-URARTIAN

Aghabekyan M. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, H. Acharian Institute of Language, Armenia)

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔ

Ավագյան Ա. (ԵՊՀ, Հայաստան)

armphilology@ysu.am

Բանալի բառեր՝ գրականություն, ազգային ոգի, գեղագիտական իդեալ, ժողովրդական ճակատագիր, գոհողություն, ազատաբաղձություն:

Իր գոյության ավելի քան տասնվեց դարերի ընթացքում հայ գրականությունը արտացոլել է մեր ժողովրդի ունեցած մտավոր ու ոգեղեն կյանքը, որն իր մեջ ներառում է մեր համազգային բաղձանքները, գաղափարները, զգացումների ու նվիրումների ամբողջական պատմությունները՝ միշտ պատասխանելով այն հարցերին, թե ուլքեր ենք մենք, որտեղից ենք գալիս և ուր ենք գնում:

Դարեր տևած՝ պետականության բացակայությունը հայ գրականության վրա դրել է գերագույն մի առաքելություն՝ գրել հայ կյանքի գեղարվեստական պատմությունը, Խորենացու խոսքերով ասած «փոքր ածուխ» պատմությունը, որտեղ հիշատակման արժանի շատ գործեր կան, ասել է թե՛ տալ թյունը, որտեղ հիշատակման արժանի շատ գործեր կան, ասել է թե՛ տալ թյունը, ընտրովի, հավաստի և պատճառաբանված իրողություններ ու երևույթներ, որոնց հետագայում եկան ավելանալու ասելիքի միտումնավորությունն ու նպատակադրվածությունը:

Ամեն բանից վեր և ամեն բանից առաջ Հայրենիքն ու նրա ճակատագիրը. սա հայ գրականության առանձնահատկություններից մեկն է: Մահվան տեսիլը միշտ էլ կախված է եղել այդ հայրենիքի վրա, սակայն նրա դժվարին պահերում, ճակատագիրը, որ այնքան տարուբերվել է պատմության քառուղիներում, որքան էլ զարմանալի թվա, յուրատեսակ խթան է դարձել՝ հնչեցնելու հանրապետության հարատևելու պատգամներ, որ կարելի է խտացված ձևաձևերով ասել «միշտ դեպի վեր, դեպի Ազատն, այսինքն՝ Արարատն» բանաձևով: Այն ամենը, ինչը ազնիվ է ու Մարդկային, իր արտացոլանքն է գտել հայ գրականության մեջ, իսկ հայ գրողը գեղարվեստական խոսքի միջոցով մեկ անգամ չէ, որ արծարծել է ազգային խնդիրներ շոշափող կարևոր հարցադրումներ:

Որքան էլ լավատես, հայ գրողը, ի տես արշավող բազում պարսիկների, բյուզանդացիների, թամերլանների ու Չինգիզ խանների, ստիպված եղավ խաղաղության երգերի փոխարեն հնչեցնել բողոքի ու նզովքի խոսքեր, պատկերել «գորշ օրերի տաղտկությունը» (Եղ. Չարենց):

Հայ գրականությունը քրիստոնյա ժողովրդի ստեղծած գրականություն է, ինչը նրան հաղորդել է բարու, ազնիվի, նվիրման, գեղեցիկի հատկանիշներ, այն ունի մանավանդ խաղաղասիրական բնույթ:

Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված պատմամշակութային ժառանգության մեծագույն կոթողներից մեկն էլ մեր էպոսն է, որ կառուցման, արդարության, սեփական հողը պաշտպանելու վեհ գաղափարներ է տարփողում:

Սկսած XX դարասկզբից, էականորեն փոխվում է մեր գրականության բովանդակության մի ստվար մասը: Ազգային աղետը, պարբերաբար կրկնվող ջարդերը իրենց կնիքն են թողնում այդ գրականության վրա, որում այս անգամ, Ջոհրայի խոսքերով ասած, «...մտքերը՝ մռայլ, բառերը դաշոյնի պես փայլատակող, մահահոտ եւ արիւնաներկ...» պատկերներն են գերակշիռ դառնում:

Հայ գրականության համար բեկումնային մի շրջան էլ եղավ մեծամասնականների իշխանության տարիները, որ իր հետ մի կողմից բերեց գիտության, կրթության, տնտեսական զարգացումներ, մյուս կողմից, ազգային չլուծված խնդիրների առումով, առթեց մերժման ու ժխտման դիրքորոշումներ:

Իր ընդգրկումներով շատ լայն է հայ գրականության աշխարհագրական ոլորտը: Մեծ մի գրականություն էլ ստեղծվել է Հայկական լեռնաշխարհից դուրս՝ գաղութներում՝ Պոլսում, Թիֆլիսում, իսկ 1920-ից հետո՝ Սփյուռքում: Մրանցից ամեն մեկը, ցուցաբերելով հանդերձ համահայկական խնդիրներ, ունի զուտ տեղական առանձնահատկություններ, որոնց արժևորումը մեր խնդրից դուրս է:

Հայ գրականությունը գեղարվեստական վավերաթուղթ է նաև մեր օրերի համար, որ կոչումն ունի լինելու ոչ միայն հայ մարդու ոգեշնչողը, այլև՝ դաստիարակիչը. ինչը միշտ չէ, որ պահպանվում է ժամանակակից գրականության մեջ:

Ազգային արժեքների ամեն մի ժխտողական վերաբերմունք դատապարտելի է և անընդունելի ոչ միայն ապրողներին, այլև գալիք սերունդներին՝ ազգային նկարագրով ու բարոյականությամբ օժտելու համար:

LITERATURE AS A HISTORICAL-CULTURAL AND NATIONAL VALUE

Avagyan A. (Yerevan State University, Armenia)

Ա. ԲԵԿՆԱԶԱՐՅԱՆԻ «ԳԱՂՏՆԻՔ ՂԱՐԱԲԱՂԻ»-Ն ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ (XIX-XXI ԴԴ.)

Բալայան Զ. (ՍբՊՀ, ԼՂՀ)

atayan2011@rambler.ru

Բանալի բառեր Խամսայի մեկիքություններ, պետականության հուշ, Արցախ, քարեկամություն, հայրենիք, գաղափարախոսություն:

1. Հայ գրականության պատմության XIX դարի վերջին ժամանակահատվածը գրաքննադատական մտքի, քաղաքական հակասությունների ու այլևայլ հայացքների, նախասիրությունների, կուսակցական սկզբունքների, գրական ուղղությունների բախման, նոր համոզմունքների հաստատման երանգներ էր նախանշում ու արձանագրում՝ բարդ ու անվերժանելի...

2. Համառոտ մեկնումներով բացել ենք հայ պարբերական մամուլի օրգանների հետապնդած ծրագրերի, ունեցած գաղափարայնության, կուսակցական դիրքորոշումների, իրար միջև մղած անզիջում, կատաղի բախումների որոշակի անդրադարձները, որոնք հաճախ հանգեցնում էին վատ հետևանքների:

3. Մասնավոր, կուսակից անձանց ու լրագրային օրգանների միջոցով որևէ հեղինակի կամ նրա երկի նկատմամբ կատարվում էր դատ՝ ոչ ցանկալի հետևանքներով:

4. Կատարվեց գրական դատ Ա. Բեկնազարյանի «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ի նկատմամբ, ինչի արդյունքում և մերժվեց այդ արժեքավոր պատմությունը:

5. «Գաղտնիք»-ն ունի ժամանակագրություն, ժամանակագրական կարգ:

6. «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ն ներկայացնում է նաև Ղարաբաղի դրամատիկական անցքերի պատմությունը, պարսից շահերի արշավանքները դեպի Ղարաբաղ, սկսած 1795 թ. պատմական իրադարձություններից, Արցախի մեկիքների ներքին ու արտաքին կոիվներից՝ ուղղված թշնամիների դեմ:

7. Պատմության մեջ առկա են Ռուսաստանի և Պարսկաստանի քաղաքական շահերին առնչվող Արցախի մեկիքների գործունեության դրսևորումներ:

8. Ըստ ժամանակացուցման՝ ընթերցել և ուսումնասիրել ենք մերժման արժանացած «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ին առնչվող «Մշակ», «Մեղու» և այլ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵԶՎԱՎԻՃԱԿԸ ՆԵՐԿԱՆ ԵՎ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Զաքարյան Հ. («Տաթև» գիտակրթական համալիր, ՀՊՄՀ, Հայաստան)
hovzakaryan@yahoo.com

Բանալի բառեր՝ լեզվավիճակ, հայոց լեզու, լեզվաքաղաքականություն, կրթության լեզու, էլեկտրոնային հայալեզու բովանդակություն:

Հայ պատմամշակութային ժառանգության առանցքային բաղադրիչը և հիմնական հենասյունը հայոց լեզուն է, որ ձևավորվել և ներկայիս իր զարգացմանն է հասել նախ և առաջ Հայկական լեռնաշխարհում:

Հայոց լեզվի հարատևության երաշխիքը նրա անխափան կիրառության ու զարգացման որոշակի պայմանների ապահովումն է: Այդ պայմանների ամբողջությունը սովորաբար բնութագրվում է որպես լեզվավիճակ, որը ամրագրվում ու պահպանվում է լեզվական օրենսդրությամբ, կառավարվում լեզվաքաղաքականությամբ և կարգավորվում լեզվաշինությամբ:

Հայաստանի (ՀՀ-ի, ԼՂՀ-ի, պատմական Հայաստանի այլ տարածքների) և հայոց սփյուռքի լեզվավիճակի ուսումնասիրությունը, նկարագրությունը, նրա ամբողջական պատկերի ստեղծումը, նրա հեռանկարների կանխատեսումը և դիմակայվելիք վտանգների վերլուծությունը կարևոր են հայ ժողովրդի և նրա մշակույթի պահպանման ու զարգացման գերակայությունների ճշտման, արդի մարտահրավերներին համապատասխան գիտականորեն հիմնավորված մոտեցումների և գործողությունների միասնական ծրագրի մշակման, ռազմավարական ծրագրերի նախապատրաստման առումներով:

Մույն զեկուցման մեջ Հայաստանի ներկայիս լեզվավիճակի ուրվագծման շրջանակներում մասնավորապես քննարկվում են հետևյալ հիմնախնդիրները.

1. Հայաստանի լեզվավիճակի և ժողովրդագրական իրավիճակի փոխկապվածությունը, հատկապես այն հանգամանքը, որ ազգային փոքրամասնությունները և համապատասխան լեզվական փոքրամասնությունները մասամբ են միմյանց համընկնում, և կա այդ անհամապատասխանության, մեղմացման անհրաժեշտությունը:

2. Լեզվավիճակի հարաբերակցությունը միջազգային քաղաքական իրավիճակի, լեզվամշակութային համամոլորակային պատերազմի արդի փուլի հետ և հայերենի մրցունակության բարձրացման ու պետական պաշտպանվածության ուժեղացման անհրաժեշտությունը:

3. Հայաստանում կրթության լեզվի ընտրության իրավական ու փաստացի դրվածքը և դրա անդրադարձը լեզվավիճակի վրա, հայալեզու կրթության այլընտրանքների սահմանափակման անհրաժեշտությունը:

4. Տեղեկույթի մշակման ու փոխանակման էլեկտրոնային միջավայրում և հատկապես համացանցում հայալեզու բովանդակության (առաջին հերթին գրադարանների, ձայնադարանների, պատկերադարանների, հանրագիտարանների, բառարանների, հեռուստոցող համակարգերի, որոնող, սրբագրող, թարգմանող, ընթերցող գործիքների) առաջանցիկ զարգացման անհրաժեշտությունը՝ օրենսդրական ու վարչական լծակներով ներգրավելով գիտական, կրթական, մշակութային, տնտեսական և այլ բնույթի կազմակերպություններ ու անհատներ:

5. Արտաքին գովազդում անզլերենի գերակայությունը՝ ապրանքային նշանի պաշտպանվածության պատրվակով, և դրա կանխարգելման անհրաժեշտությունը:

6. Լեզվական օրենսդրության զարգացման, խորացման ու արմատականացման անհրաժեշտությունը՝ ազգային շահերի գերակայության նկատմամբ:

LANGUAGE SITUATION IN ARMENIA: PRESENT STATE AND PERSPECTIVES

Zakaryan H. ("Tatev" Educational Complex, Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan, Armenia)

ԱՐՅԱՆԻ ՃԱԿԱՏԱԳՐԻ ԱՐՏԱՅՈՒՈՒՄԸ
20-ԴԴ ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Խանյան Ս. (ԱրՊՀ, ԼՂՀ)
atayan2011@rambler.ru

Բանալի բառեր՝ Արցախ, Շուշի, Հայաստան, մաքառում, գրականություն, ազատություն:

1. Հայոց հարուստ մշակույթի արարչագործությանն ի սկզբանե ակտիվորեն է մասնակցել նաև Մեծ Հայքի 10-րդ նահանգը՝ Արցախ աշխարհն՝ իր անցած ճանապարհի բոլոր շրջափուլերում: Այս առումով բավական է մատնացույց անել Շուշին, որ մինչև 1920 թ. իր մտքի թռիչքներով հիացրել է ոչ միայն հայությանը, այլև՝ աշխարհին:

2. Մինչև 1920 թ. ողբերգական գարունը Շուշիում լույս են տեսել 21 անուն թերթեր, որոնցից 19-ը՝ հայերեն, 2-ը՝ ռուսերեն: Դրանք են՝ «Ազգագրական հանդես», «Աշակերտ», «Ապառաժ», «Արցախ», «Գործ», «Եռանդ», «Ծիածան», «Ծիծաղ», «Հայկական աշխարհ», «Ղարաբաղ», «Ղարաբաղի սուրհանդակ», «Միրած», «Միություն», «Նեցուկ», «Նոր կյանք», «Պայքար», «Սրինգ», «Փայլակ», «Քնար խոսնակ» պարբերականները: Ռուսերեն լույս են տեսել «Շուշինակի լիստոկ» և «Շուշինակայա ժիզն» թերթերը:

3. Վերոնշյալ թերթերի էջերում հանդես են եկել գրողներ Մուրացանը, Ղազարոս Աղայանը, Վրթանես Փափազյանը, Մելիք-Շահնազարյանը (Տմբլաչի Խաչան), Գրիգոր Ներսիսյանը և ուրիշներ:

4. 1920 թ. մարտի 22-ին ազերի թուրքերը կրակի մատնեցին քաղաքը, սրի քաշվեցին տասնյակ հազարավոր անմեղ հայեր: Խորհրդային կարգերի հաստատումը ևս ծանր եղավ Արցախի համար: Այն բոլշևիկների, առանձնապես Լենինի և Ստալինի թուրքամետ քաղաքականության հետևանքով և Աթաթուրքի ու Նարիմանովի նենգամիտ պահանջով Արցախը նետվեց նորաթուխ Ադրբեջանի հայակույլ երախը: Սկսվեց Արցախի հայաթափման ստոր քաղաքականությունը:

5. 1988-1994 թթ. Արցախյան ազգային ազատագրական պայքարի շնորհիվ հայ մոր գիրկը վերադարձվեց Շուշին, որ արդեն շնչում և արարում է

հայերեն: Շարունակվում է ավանդույթը՝ «Մեկ ժողովուրդ, մեկ գրականություն» սկզբունքով:

6. Արցախի հայախոս ճակատագրի գեղարվեստական պատկերն ստեղծեցին արձակագիրներ Ս. Արրահամյանը՝ «Մերունդների հետ», Ի. Ալավերդյանը՝ «Միսակյանի օրագիրը», Բ. Ուլուբաբյանը՝ «Թարթառ», «Հայրենի հող», «Մարդարապատ» վեպերով, Բ. Ջանյանը, Ի. Պետրոսյանը՝ բանաստեղծությունների ժողովածուներով:

7. 1988 թվականից սկսած՝ Արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարի տարիներին հանդես եկան արձակագիրներ Մ. Հովհաննիսյանը, Կ. Դանիելյանը, Մարտիրոս Ռբնը, Մ. Հայկը, Ա. Ղահրիբյանը, Կ. Գաբրիելյանը, Վ. Բաղդյանը, Ն. Սողոմոնյանը, բանաստեղծներ Գ. Գաբրիելյանը, Հ. Բեգլարյանը, Վ. Հակոբյանը, Ս. Խանյանը, Ն. Ավագյանը և ուրիշներ: Հրանք հայ գրականության բազմերանգ քարտեզի վրա նախագծում են իրենց կենսական տարածությունը: Դա արցախյան նախաստեղծ բնության ծփանքների մեջ հաղթանակած արցախցու հայակերտ հոգեբանության պատկերն է:

8. 20-րդ դարի վերջին Արցախյան ազգային-ազատագրական գոյամարտի շնորհիվ անկախ և ազատ ապրելու իրավունքը նվաճեց Արցախ աշխարհը: Միաժամանակ հողովվում է Հայաստան-Արցախ-Սփյուռք եռամիասնությունը, որը խորհրդանշում է մեր համահայկական գրականության ապագա զարգացումը, որի մի անբաժան մասն Արցախում ստեղծվող հայ գրականությունն է:

THE FATE OF ARTSAKH IN ARMENIAN LITERATURE OF THE XX CENTURY

Khanyan S. (Artsakh State University, Nagorno Karabakh Republic)

Բանահյուսական միջազգային դիպաշարերում Պըլ Պուղի-Մելիք-Շահնազար գույզի փոխհարաբերությունը խաղարկվում է տեր և ծառա, տվյալ դեպքում իշխանավոր և ծաղրածու մակարդակով: Երկու կողմերն էլ, չնայած մշտական հակամարտությանը, գտնվում են անբաժան միասնության մեջ, ճիշտ այնպես, ինչպես լարախաղացն ու ծաղրածուն: Բայց եթե ներկայացման մեջ ծաղրածուն աստիճանաբար դառնում է պատրաստակամ, հլուհնազանդ ծառա, ոգևորություն խաղում, հիանում իր վարպետով, ապա Պըլ Պուղին ոչ միայն չի քծնում Մելիք-Շահնազարին, այլև իր հնարախոսություններով հաճախ սաղրում է նրան՝ դրդելով հիմար արարքների, որպեսզի, ծիծաղաշարժ ու անբնական իրավիճակներում հայտնվելու վտանգից խուսափելով, նա փորձի կանգնել ճիշտ ուղու վրա: Մի անգամ Մելիքը հարցնում է Պուղուն, թե մարդու տունը ինչու՞ է քանդվում: «Որովհետև թշնամին ներսից է լինում», – պատասխանում է Պուղին (Թ. Հայրապետյան, անձնական գրառում, Արցախ, տետր № 2, 2001 թ.):

Մակար Բարխուդարյանը 1883 թվականին Թիֆլիսում հրատարակած «Պըլը-Պուղի» գրքի առաջաբանում անդրադառնում է հին ժամանակների կայսրերին, թագավորներին, շահերին, խալիֆներին զվարճացնող ծաղրախոսներին, որոնց շնորհիվ պետական այրերը թեթևանում էին դատավճիռների ծանրությունից ու բացասական հույզերից, և ապա զվարճաբանությունը արժևորում է իբրև կյանքի կանոնակարգվածությամբ պայմանավորված հուզական լարվածության լիցքաթափման միջոց՝ ընդգծելով հատկապես զվարճախոսության դերը քաղաքական մշակույթի մեջ. «Հարկ չը կայասել, թե քաղաքական աշխարհն արդեն ընդունած է զուարճաբանությունը իբրև կյանքի օգտակար միջոցներից մին...» (Պըլ-Պուղի, 1883 թ., Գ):

Պըլ Պուղին իր ժամանակի որոշակի սոցիալական, կրոնական, աշխարհաքաղաքական գաղափարների կրողն է և իբրև երգիծական կերպար բացահայտվում է անսպասելի իրավիճակներում:

Քաղաքական կարևոր հարցերի քննարկման նպատակով Պարսկաստան ուղարկված ծաղրածու Պըլ Պուղու արտաքին տեսքը, հագուստ-կապուստը վստահություն չի ներշնչում մեր հարևաններին, և երբ նրանք տարակուսած հարցնում են, թե Ղարաբաղում մի կարգին մարդ չկա՞ր, որ Պարսկաստան ուղարկեին, Պըլ Պուղին սառնասրտորեն պատասխանում է, թե՛ կա՛, խի չի կա: Բայց Ղարաբաղում կարգին մարդուն կարգին մարդկանց մոտ են ուղարկում (Թ. Հայրապետյան, անձնական գրառում, Արցախ, տետր № 1, 1999 թ.):

Պըլ Պուղու զվարճապատումները, փոխանցվելով սերնդեսերունդ, ձևավորել են արցախահայության վարքային համալիրի կարևոր բաղադրիչներ:

րից մեկը՝ ժամանցն ու զվարճանքը՝ նոր լույս սփռելով XVIII դարի կեսերից մինչև XIX-ի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածում արցախահայության սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունների և մշակութային իրողությունների վրա:

THE SOCIAL AND POLITICAL SATIRE OF JESTER PELE PUGH
FROM KHARABAKH

Hayrapetyan T. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Archaeology and Ethnography, Armenia)

**ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ ԵՎ
ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ**

Հարությունյան Խ. (ԵՊՀ, Մ. Մաշտոցի անվ. հին ձեռագրերի
ինստիտուտ, Հայաստան)
khachik.har@gmail.com

*Բանալի բառեր՝ ձեռագիր, հիշատակարան, լեզվական քննություն, գրչու-
թյան կենտրոններ:*

Ձեռագիր հիշատակարաններում ամփոփված է մեր ժողովրդի դարավոր պատմությունն իր բոլոր առանձնահատկություններով ու մանրամասներով: Այդ իսկ պատճառով հիշատակարանը կարևորվել է բոլոր ժամանակներում՝ իբրև սկզբնաղբյուր ծառայելով պատմագիտության, ազգագրության և այլ գիտությունների համար: Պետք է ասել, սակայն, որ լեզվական քննությունն այս հարցում գրեթե բացակայում է: Հիշատակարանների լեզվական քննություն են արել Լ. Հովսեփյանը, (ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն, Եր. 1997 թ.) և Գ. Ջահուկյանը (Բարբառային երևույթներ հայկական հիշատակարաններում, Եր., 1997 թ.): Նրանց ուսումնասիրություններն այս ասպարեզում կողմնորոշիչ նշանակություն ունեն, սակայն հարցի ուսումնասիրությունն այսքանով չի սպառվում: Բազմաթիվ հիշարժան երևույթներ են նկատվում հիշատակարաններում, որոնք ուսումնասիրված չեն, և որով էլ պայմանավորված է նյութի արդիականությունը: Ուսումնասիրությունները մասնագետներին նորանոր տեղեկություններ են հաղորդում դեռևս ամբողջությամբ չուսումնասիրված գրչության կենտրոնների վերաբերյալ: Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգություններից են գրչության կենտրոնները, և այս ասպարեզում լեզվական քննությունը բացակայում է: Ճիշտ է, ձեռագիր հիշատակարանների ժողովածուների կազմողները (Ա. Մաթևոսյան, Լ. Խաչիկյան, Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան) կատարում են որոշ դիտարկումներ, սակայն դրանք ունեն նկարագրական բնույթ, մինչդեռ լեզվական խորքային քննության կարիք կա:

Այս առիթով մի դիտողություն է անում Ալ. Մարգարյանը դեռևս 1993 թվականին ՊԲՀ-ի իր հոդվածում. «Այդ նյութերը (նկատի ունի հիշատակա-

րանը- Խ. Հ.), ... ինչ-ինչ պատճառներով լայն ու համակողմանի քննության չեն արժանացել... Իսկ դա, իհարկե, ներելի չի կարելի համարել, որովհետև հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններն իրենց հերթին ու պարզորոշ հայերենի ոչ միայն այն ժամանակվա իրավիճակը, այլև պատմական զարգացման ընթացքը, նրանում կատարված տեղաշարժերն ու փոփոխություններն են պատկերում» (Ալ. Մարգարյան, Նորահայտ բառեր հայերեն ձեռագրերի XIV-XV դդ. հիշատակարաններում, ՊԲՀ, 1993, 1-2, էջ 35): Հիշատակարանն իրոք, լեզվի պատմության համար կարող է լինել սկզբնաղբյուր, որտեղ ըստ դարաշրջանների կարելի է դիտել լեզվական այս կամ այն իրողության փոփոխությունը: Մյուս կողմից՝ հիշատակարանը լեզվի պատմաբանին կարող է հետաքրքրել մի շարք տեսանկյուններից.

- լեզվական ժամանակաշրջանի պարբերացում,
- հնչյունաբանություն, բառակազմություն,
- գրաբար, միջին հայերեն և աշխարհաբար քերականական աղերսները: Այսպիսով, ձեռագրերի հիշատակարանները, լինելով մեր մատենագրության ուրույն դրսևորումներ, արժանի են լեզվական համակողմանի քննության, որն առայժմ բավարար մակարդակի վրա չէ, թեև այդ քննության կարիքն արդիական է:

**THE ARMENIAN MANUSCRIPT COLOPHON AND THE DEVELOPMENT
PERSPECTIVES OF THE LINGUISTIC STUDY**

Harutyunyan Kh. (Yerevan State University, Institute of Ancient Manuscripts after Mesrob Mashtots "Matenadaran", Armenia)

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ
ԱՐԱԲԱՏԱՆՎԻՄԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Միքայելյան Տ. (ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Հայաստան)
mtigran2002@yahoo.com

Բանալի բառեր՝ արաբատառ, հուշարձան, վիմագրություն, մահմեդական:

Հայտնի է, որ VIII դարից սկսած Հայաստանն անցավ արաբական խալիֆաների իշխանության տակ (VII-IX դդ.) և հարևան երկրների հետ միասին մտավ Արմինիա կուսակալության մեջ: Արմինիան կառավարվում էր արաբական խալիֆաների փոխանորդների կողմից: IX դարի սկզբում արաբների իշխանությունը Հայաստանում վերացվեց, և վերականգնվեց Հայաստանի անկախությունը:

Հետագայում, XI դարից մինչև XIX դարը Հայաստանը կրկին անցնում է տարբեր մահմեդական պետությունների իշխանության տակ (Շադդադյաններ, Իլխաններ, Սելջուկյաններ, Կարա-Կոյունլու, Աք-Կոյունլու, իրանական հարստություններ և այլն), չնայած երկրի որոշ հատվածներում հայ իշխաններին հաջողվեց պահպանել իրենց իշխանությունը՝ ընդհուպ մինչև XV-XVI դդ. (Օրբեյանները Սյունիքում, Պոռոշյանները Վայոց Ձորում, Վաչուտյանները Արագածոտնում և այլն):

Քաջ հայտնի է, որ Հայաստանի զավթումը մահմեդականների կողմից ուղեկցվում էր տարբեր ժամանակաշրջաններում արաբների, քրդերի, պարսիկների, բազմազան թյուրքալեզու քոչվոր և կիսաքոչվոր ցեղամիությունների ներթափանցմամբ և, համապատասխանաբար, երկրից հայ տեղացի բնակչության դուրսմղմամբ: Այս առումով հատկապես ողբերգական էին Սեֆևյան շահ Շահ-Աբբասի տիրակալության տարիները, որոնց ընթացքում օսմանյան սուլթանների դեմ «այրված հողի» մարտավարության կիրառման արդյունքում 1604 թ. Արևելյան Հայաստանի գրեթե ամբողջ բնակչությունը քշվեց Պարսկաստանի Սպահան նահանգը, և փոխարենը քաջալերվում էր թյուրքալեզու ցեղերի, որպես ռազմական ուժի ամրապնդումը Հայաստանում:

Այս մահմեդական վերաբնակիչները դարերի ընթացքում իրենց հետքն էին թողնում նաև հուշարձանային (մեմորիալ), գերեզմանային, շինարարական և այլ բնույթի վիմագիր արձանագրությունների տեսքով:

Հնագույն արաբատառ (դրանք կարող են լինել արաբերեն՝ հիմնական մասը, և մի փոքր մասը՝ պարսկերեն և թուրքերեն) արձանագրությունները, որոնք թվագրվում են VIII դարով, հայտնաբերվում են հայոց եկեղեցիների (օրինակ՝ Ջվարթնոցի, Բագավանի եկեղեցու) տարբեր մասերի վրա: Հնագույն արաբերեն և պարսկերեն մի քանի վիմագիր արձանագրություններ կան նաև Գառնիի տաճարի պատերին:

Մի քանի հնագույն արձանագրություններ գտնվել են Դվինից, որը Արմինիայի ձևավորման սկզբնական շրջանում, ինչպես հայտնի է, հանդիսացել է արաբ ոստիկանի նստավայրը (701 թ.) և մեծաթիվ արաբամահմեդական բնակչություն ուներ: Դվինում գտնվել են նաև նյութական մշակույթի բազմաթիվ իրեր՝ խեցեղեն, ապակի, բյուրեղապակի, ջահեր, կնիքներ և այլն, մաթիվ իրեր՝ խեցեղեն, ապակի, բյուրեղապակի, ջահեր, կնիքներ և այլն, որոնք պարունակում են արաբերեն արձանագրություններ կամ արաբական գրի նմանակում (իմիտացիա):

Սույն զեկուցման նպատակն է ներկայացնել Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գտնված թե՛ վաղ, թե՛ ավելի ուշ միջնադարի նշանակալից արաբատառ վիմագիր արձանագրություններն ու մահմեդական հուշարձանները, դրանց առնչությունները հայ բնակչության հետ և աղբյուրագիտական նշանակությունը:

**ARABIC EPIGRAPHIC INSCRIPTIONS ON THE TERRITORY OF THE
REPUBLIC OF ARMENIA**

Mikayelyan T. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Oriental Studies, Armenia)

դէն կարելի է կոչել հայերէն: Նորակազմ հայերի համար ընդունելի են եղել այս կամ այն ծագում ունեցող այն այլանուանումները (էքզոէթնոնիմ), որոնցով նրանք ճանաչուած էին հարեւանների մօտ, այն է՝ **արմէններ**, **Արմինա** են (հնդեւրոպական ժողովուրդների՝ իրանցիների, յոյների մօտ), **սումէխներ** (քարթուելական ցեղերի մօտ) եւ **ուրարտացիներ**, **Արարատ**: 2. Էթնոհամախմբման ճանապարհով կազմաւորուած էթնոսի կարեւոր յատկանիշն այն է, որ նրանում տարալուծուած նախկին էթնոքաղաքիչները կորցնում են լոկ իրենց էթնիկ ինքնագիտակցութիւնը, իսկ նրանց թէ՛ հոգեւոր, թէ՛ նիւթական մշակոյթի տարրերը (բացի լեզուից) փաստօրէն անխաթար թափանցում են նոր էթնոսի ձեւաւորուող մշակոյթ (դրա դիմաց՝ էթնոէվոլյուցիայի ուղիով ծաւալային նոր պատկեր ստացած էթնոսի մէջ կլանուող բաղադրիչները միմիայն կենսաբանական լիցք են տալիս նրան):

3. Մովսէս Խորենացու մօտ ներկայացուած՝ Հայկ նահապետի ու նրա սերունդների տարածման ուղիները համադրելով Թ-Ը դդ. բիացիների նուաճումների ուղղութիւնների հետ՝ կարելի է նկատել առաջինի ծագումնաբանական կապը երկրորդի հետ եւ դրանում ենթադրել հայ էթնոսի կազմաւորման իրական պատկերի ինչ-որ ձեւով արտացոլումը Հայկի եւ Բելի «առասպելում»: Մուծածիրի, Տուշպայի, Արծաշքուի (Վանայ լճից հիւսիս) եւ Դայանի-Հարքի կենտրոնների շուրջ ամրապնդուած ու Ասորեստանի արշաւանքներին դիմակայած Բիաինական պետութիւնը Ք.ա. Թ դ. վերջերից սկսում է իր պարբերական ռազմարշաւներով ընդլայնուել դէպի հիւսիս՝ Երասխի վերնահովիտ (Անաշէ, Երիքուախէ), Արարատեան դաշտ, Շիրակ (Երիախէ), Սեւանի աւազան ու աւելի հիւսիս (Ալիշտու), Գուգարք (Կաթարգա, Չարախա են), Տեյաւեխէ-Տայք, բուն Սիւնիք (Շուլուկու), Արցախ (Ուրտեխինէ, Բերգիրա-Բերձոր են), ապա նաեւ՝ Պարսկահայք ու աւելի հարաւ, Աղձնիք (Ալզինէ, Ուրմէ), Շոփք, Բարձր Հայք ու աւելի արեւմուտք այդպիսով Ը դարում դառնալով շատ հզօր տէրութիւն: Գրեթէ նոյն պատկերով, ըստ Հայկեան պատումի՝ Բելին յաղթելիս, արեւելեան Կորձայքից (Կադմոսի տուն) Վասպուրականի Հայոց ձորով դէպի Տուրուբերանի Հարք գաւառ տարածուած Հայկի սերունդներն անցնում են Երասխի ձորահովիտ, ծաւալում դէպի Արարատեան դաշտ, Շիրակ (Շարայ), Գուգարք (Գուշար), Գեղարքունիք (Գեղամ), բուն Սիւնիք (Սիսակ), Արցախ-Ուտիք (Առան), Շոփք (Տորք) եւն՝ հիմք դնելով Հայկ նահապետից «սերուած» եւ իր մէջ **Արարադ** երկրի աւելի վաղ բնակիչներին «մերագնացրած» **հայ «ազգին»** եւ **Հայաստան – Արմենիա «աշխարհին»**: Այս նմանութիւնը թոյլ է տալիս հայերի էթնոգենէտիկ առասպելական պատկերացումներում դիտարկել «հայ ազգի» կազմաւորման գործում բիացիների դերի մասին յիշողութիւնների

պահպանումն ու արժեւորումը (համեմատութեան համար՝ մերօրեայ հասարակական պատկերացումներում հայ ժողովրդի կազմաւորման գործընթացում բացարձակացում է լոկ վաղնջահայերէնի կրողների ունեցած դերը, որի հիմքում էթնոգենէզի եւ գլոտոգենէզի շփոթն է):

4. Նման ձեւով է հայերի հետագայ ծագումնաբանական պատկերացումների մէջ ներթափանցած թոււմ նաեւ Ք.ա. 7 դ. յոյն հեղինակների կողմից արձանագրուած՝ Յասոնի որդի Արմենոսի առասպելապատումը, որը կարող է համադրուել (ըստ Ն. Աւետիսեանի) հայ էթնոսի համախմբման գործընթացի մասնակից մէկ այլ բաղադրիչի՝ ուրումէացիների ցեղի յայտնի տեղաշարժի հետ Բարձր Հայքից դէպի Շոփք եւ Աղձնիք (Ք.ա. ԺԲ դ.):

THE HISTORICAL-CULTURAL CHARACTERISTICS OF ARMENIAN NATION'S ETHNOCONSOLIDATION IN THE STATE OF BIAVNA

Yakobyan A. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Oriental Studies, Armenia)

ՀԱՅ ՑԵՂԱՆՈՒՆԸ

Պետրոսյան Ա. (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտ, Հայաստան)
alpehist@gmail.com

*Բանալի բառեր՝ հայոց ցեղանուններ, նախապատմություն, ազգագրու-
թյուն, հնդեվրոպաբանություն, հայ-հինարևելյան կապեր:*

Հայ ժողովրդի ծագման և ձևավորման հարցերի ուսումնասիրության առանցքային հարցերից է հայ ցեղանվան ստուգաբանությունը: Արդեն XIX դարում այն հանգեցվել է հնդեվրոպական *poti- «տեր, ամուսին» արմատին (Ֆ. Շախգել, Ռ. Կիպերտ): Իր վերջին աշխատանքներում այս ստուգաբանու-
թյունն էր պաշտպանում և Գ. Ջահուկյանը: Այժմ հնարավոր է նոր փաս-
տարկներ ներկայացնել այդ ստուգաբանության օգտին: Այսպես, որոշ բար-
բառներում հայ բառը հանդես է գալիս որպես մեծահասակ կանանց կողմից
ամուսնուն տրվող անվանում՝ «ամուսին, տանտեր, ընտանիքի գլուխ» իմաս-
տով (հմմտ. հատկապես «մեր հայը» ձևը): Այդ բառը, մեծ հավանականու-
թյամբ, կարող է ծագեցվել հնդեվրոպական *poti-ից (> pati- > hat'i > հայ ճա-
նապարհով): Հոգնակի սեռական հայոց ձևը ցույց է տալիս, որ արմատին,
հավանաբար, հավելվել է հայերենում մեծ տարածում ունեցող հնդեվրո-
պական *i(y)o- վերջածանցը:

Այս ստուգաբանության օգտին է խոսում հայոց ավանդական նախնի Հայ-
կի կերպարի քննությունը: Հայկը մի հսկայական, երեք հարյուր տղամարդ
ընդգրկող նահապետական գերդաստանի նահապետն է: Ըստ այդմ, նրա
անունը նույնպես կարող է հանգել *poti-ին, դիցանուններին բնորոշ նվազա-
կան-քնքշական -իկ ածանցով (Հայ-իկ > Հայկ, հմմտ. Աստղիկ դիցանունը և
Հայկի որդու նույնատիպ ածանցով կազմված Արամանեակ անունը): Հատ-
կանշական է, որ Հայկի նահապետ կոչման երկրորդ մասը նույն արմատի
իրանական արտացոլումն է, և նրա հակառակորդ Բելի անունը նույնպես
նշանակում է «տեր» (սեմական b'1, որը կիրառվել է նաև որպես անկախ դի-
ցանուն): Հայ ցեղանունը, այսպիսով, համադրելի է հնդիրանական arya
(հնդեվրոպական *aryo-) «տեր» ցեղանվանը՝ որպես հասարակության սո-
ցիալական կառուցվածքի տերմին:

Մյուս կողմից՝ ի հայտ են գալիս նաև հինարևելյան կապեր: Ընդարձակ
ընտանիքի գլուխը՝ նահապետը, խուրիերեն կոչվում էր ewri «տեր»: Ընտա-
նիքներն ունեին իրենց ամբողջական հողային ֆոնդը՝ ewru, որը գտնվում էր
ewri-ի տիրապետության տակ: Առավել թույլ ընտանեկան խմբերն իրենց
հպատակությունն էին հայտնում հարևան ուժեղ ընտանիքի ewri-ին: Այս-
պիսի ընտանիքների խումբը ձևավորում էր նոր միավորում՝ ցյուղ, որը կամ
որոնց միավորումը, իր հերթին, կարող էր աճելով վերածվել քաղաքի կամ
քաղաք-պետության:

Այս պատկերը միանգամայն համադրելի է հայկական տվյալների հետ:
Հայկը հայոց հնագույն ընտանիքի տեր-նահապետն է: Հայկի հետևորդները,
ինչպես և նրանց երկիրը, կոչվում են Հայք, ինչը նույնական է խուրիական
ewri «տեր, նահապետ» և ewru «նահապետի հողային ժառանգական տիրա-
պետություն» տերմինների հարաբերությանը: Հայկին և նրա ժառանգներին
իրենց հպատակությունն են հայտնում տեղական ավելի թույլ համայնքները:
Այսպես սկիզբ է դրվում Հայք-Հայաստան երկրին:

Հայ ցեղանվան այս ստուգաբանությունը և բացահայտվող հնդեվրոպա-
կան ու հինարևելյան կապերը ցույց են տալիս, որ հարևան՝ հնդեվրոպական
և ոչ հնդեվրոպական ավանդություններում առկա են եղել սոցիալական ընդհա-
նուր կառուցվածք և զարգացում, ինչը կարող է բացատրվել վաղ և երկա-
րատն շփումներով:

ETHNONYM HAY
Petrosyan A. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Archaeology and Ethnography, Armenia)

ՄԻԱՍՆԱԿԱՆ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ 17-18-ԴԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Պողոսյան Ն. (ԵՊՀ, Հայաստան)
nornor@mail.ru

Բանալի բառեր՝ աշխարհաբար, միասնական, արևմտահայ, արևելահայ, բարբառներ, ուշ միջնադար:

XVII դարի սկզբներից մինչև դարի կեսերն ընկած ժամանակամիջոցում վաղ աշխարհաբարյան հայերենը բնութագրվում է նրանով, որ «չունի արևելահայերեն-արևմտահայերեն բաժանումը, միավորում է նրանց առանձնահատուկ տարրերը» (Ռ. Իշխանյան): Նոր ձևավորվող գրական հայերենը սկզբնական շրջանում համատեղում էր արևմտահայ և արևելահայ բարբառների լեզվական հատկանիշները, դրա շնորհիվ հասկանալի էր բոլոր հայերին: Սա հենց համարում ենք գրական աշխարհաբարի **միասնականության շրջան**:

Հայերենի գրական երկու՝ արևմտահայ և արևելահայ ճյուղերի ձևավորման և զարգացման ընթացքը ճիշտ հասկանալու համար բազմաթիվ աղբյուրների քննությամբ փորձել ենք ցույց տալ, թե ինչ էր այդ «միասնական հայերենը»:

Միաձույլ հանդես գալու առանձնահատկությամբ XVII-XVIII դդ. Ընդհանուր առմամբ տարբերակվում են հայերենի լեզվական մի քանի կենտրոններ. արևմտյան՝ Կ. Պոլիս կամ Փոքր Ասիա, Ղրիմ, Լեհաստան, արևելյան՝ Արարատյան գավառ, Ջուղա, Ղարաբաղ: Հնարավոր է, որ նշված վայրերը, որպես լեզվական կենտրոններ, առանձնանում են (վարչական-տնտեսական կենտրոններ լինելուց գատ) այն պատճառով, որ նշված բարբառներով պահպանվել են մատենագրական զգալի թվով երկեր:

Մեզ հետաքրքրող միասնական լեզվավիճակն անվանելու համար գործածվել են տարբեր տերմիններ՝ աշխարհական և քաղաքական (Հովհաննես Հովն), գրական լեզու (lingua litteralis), բարբառներ և քաղաքացիական հայերեն (Յոհան Շրյոդեր), աշխարհաբար և ռամկական լեզու (Մխիթար Սե-

բաստացի): Միասնական գրական լեզուն, թերևս, քաղաքացիական հայերենն է. այն միևնույն երկում և նույնիսկ միևնույն նախադասության մեջ միավորում էր գրաբար, աշխարհաբար և բարբառային տարրերը: Օրինակները խիստ առատ են, բերում ենք տարբեր վայրերում ստեղծված երկերից քաղված մեկ-երկու նմուշ: Արցախ – «Մենք տարակուսեալ ենք, կու դողանք», «ծառայդ Իրանու երկրումս ինչ որ արարեալ եմ և ասացեալ», «եկեղեցական դասիք եկինք դեմ ընդ յառաջ, խրախոյս բարձեալ ձայն արձակեցինք ընդ միմեանս»: Ագուլիս – «այս գետս գնում այ Ամսրդամ», «թագաւորն ուզում չէր»: Ջուղա – «Սուրբ Աթոռդ պայծառ և անկարօտ յամենայնի կու մնայ», «ըստ հաճոյիցն Աստուծոյ գործ նուազում է»: Երուսաղեմի Ս. Հակոբ մայրավանքի դիվան – «չեմ կարեր գալ, ի հետ հաճոցն գալոց եմ, թե տեսնում»: Կարին – «աստիկ սով է եղեար, որ մարդ շուն և կատու կերեալ են» և այլն:

Միասնականությունը վերաբերում է նաև իմաստափոխությանը: Այս շրջանից պահպանված իմաստափոխ բառերը դեռևս արևմտահայ կամ ընդհանուր առմամբ հայերենի են: Օրինակ՝ **երկաթ** (նավի խարնեղահայ տարբերակում չեն ճանաչում: Օրինակ՝ **երկաթ** (նավի խարնեղ), **խմել** (հարբել), **ձգել** (թողնել, լքել), **տուփ** (նավակ) և տասնյակ այլ բառեր հավասարապես գործածվում են երկու ճյուղերը ներկայացնող բնագրերում:

Թեման արդիական է թե՛ գիտական-բանասիրական, թե՛ գործնական նշանակությամբ: Հարցի ուսումնասիրմամբ պարզաբանվում է, որ՝ ա) գրական հայերենի երկու ճյուղերը ծագել են երբեմնի միևնույն հիմքից, բ) մինչև գրական լեզվի ձևավորվելը գոյություն է ունեցել միջբարբառային համահասկացման լեզու, որ հասկանալի է եղել Կ. Պոլսում, դորդակցության ընդհանուր լեզու, որ հասկանալի է եղել Կ. Պոլսում, Պոլսում, Ջուղայում, Արցախում, Արարատում և այլուր, գ) ուշ միջնադարում կամ վաղ աշխարհաբարյան շրջանում հայերի լայն շրջաններում գուցե դեռևս չգիտակցված, սակայն միտում է եղել ընդհանուր մի լեզու ունենալու՝ չնայելով քաղաքական, աշխարհագրական և այլ տեսակի խոչընդոտներին:

Այս համատեքստում պետք է դիտարկել նաև մեր լեզվի երկու ճյուղերին վերաբերող երկու այլ իրողություն՝ ա) 19-րդ դարում արևմտահայերենն ու արևելահայերենը միավորելու չստացված փորձերը բ) Սփյուռքի գաղթօջախներում հայերենի երկու ճյուղերի փոխներթափանցման ընթացքը մեր օրերում:

THE NEW COMMON LITERARY ARMENIAN LANGUAGE IN THE 17-18TH CENTURIES

Poghosyan N. (Yerevan State University, Armenia)

տոնեական հրաշապատումին, և դա առկա է, օրինակ, Գրիգորիս կաթողիկոսի նշխարքների որոնման, դրանց տեղը ճշտելու և Վաչագան Բարեպաշտի կողմից Ամարասուն վերահուղարկավորվելու ողջ դրվագում:

MOVSES KAXANKATVATCI AND TRADITIONS
OF ARMENIAN HISTORIOGRAPHY

Safaryan V. (YSU, Armenia)

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ,
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ARCHAEOLOGY,
ETHNOGRAPHY

որն ուներ վրացերեն արձանագրություն: Այն մեկ ուրիշ սալաքարի հետ միասին կազմում էր բեմառեջքը:

Մեկ այլ վրացերեն արձանագրված տապանաքար էլ բացվեց խորանի և ավանդատան պատերի արտաքին անկյուն կազմող հատվածում: Այս երկու արձանագրությունները դեռ վերծանված չեն, հանձնվել են համապատասխան մասնագետներին:

Հետաքրքրականն այն է, որ մատուռը չունի մուտք. ենթադրելի մուտքերը կարող են լինել միայն հարավային կամ հյուսիսային կողմերում: Օրինաչափ համարվող արևմտյան կողմում դռան բացվածք լինելու փաստը բացառվում է, քանի որ արևմտյան պատից մոտ 0.4-0.5 մ սկսվում է լանջի գառիթափը:

Պեղումների արդյունքում հայտնաբերվել են ամբողջական և բեկորային խաչքարեր: Դրանցից երկուսը թվագրված են ՋԿԲ (1513 թ.) և ՌԾԳ (1604 թ.): Վերջինիս վրա պատկերված են երկու մարդկային ֆիգուրներ՝ երկար զգեստներով: Մնացած խաչքարերը բեկորային են, մոտ երկու տասնյակից ավելի, որոնց մեջ հանդիպում են և՛ 12-13-րդ դդ., և՛ 15-16-րդ դդ. բեկորներ:

Պեղումների ընթացքում գտնվեցին նաև հասարակ և ջնարակած խեցեղենի նմուշներ, որոնք ևս շատ բեկորային են, բայց ըստ կառուցվածքի և ոճի 15-16-րդ դդ. են թվագրվում:

Հարավարևելյան անկյունը մաքրելիս հայտնաբերվեց երկաթե իրերի հավաքածու, որի մեջ կային ձիու, եզան պայտեր, քերիչներ, փականք և այլ իրեր:

Թվագրություն ունեցող խաչքարերը (1513 թ. և 1604 թ.), հայտնաբերված խեցեղեն նմուշները, քանդակային և խաչքարային բեկորները, տապանաքարերն իրենց տիպով, խորան հիշեցնող հատվածը՝ ուղղանկյուն, կառույցի հորինվածքից արտաքուստ ընդգծված, վրացերեն արձանագրությամբ տապանաքարերը, թույլ են տալիս մատուռը թվագրել 15-17 դդ.՝ չնայած այն հանգամանքին, որ նրա հորինվածքը ենթարկվել է բազում փոփոխությունների: Բոլոր փաստերը վկայում են, որ գործ ունենք գերեզմանական մատուռի հետ:

Այսպիսով, 2010 թ. «Ղարաքոթուկի հողեր» հնավայրում պեղումների արդյունքում բացվեց մի կառույց, միջնադարյան մի նորահայտ մատուռ, որը, չնայած համեստ ձևերին, որոշակի ներդրում կարող է ունենալ հայոց մշակույթի ու հատկապես ՀՀ հյուսիսարևելյան տարածքների ոչ դասական տիպի հոգևոր ճարտարապետության դեռևս շատ անպատասխան հարցերի ճշտման համար:

A NEW FOUND SPIRITUAL BUILDING IN TEGHUT

Babajanyan A. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Archaeology and Ethnography, Armenia)

ՀԱԶԻՆԵ ՓԻՐԻ ՌԻՐԱՐՏԱԿԱՆ ԺԱՅՈՒՓՈՐ ԴՌԱՆ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ

Բադալյան Մ. («Էթնոս» էթնոմշակութային գիտական
հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան)
miq.badalyan@gmail.com

Բանալի բառեր՝ Ուրարտու, Հազինե Փիրի, Ժայռափոր դռներ, Տուշպա, Իշպուհինի, Խալդի, սեպագիր:

Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգության համար մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Վանա լճի արևելյան ավազանում կերտված ուրարտական սեպագիր արձանագրություններով ժայռափոր դռների (Հազինե Փիրի, Աշոտակերտ, Միերի Դուռ) ուսումնասիրությունները: Բի (Հազինե Փիրի, Աշոտակերտ, Միերի Դուռ) ուսումնասիրությունները: Վերջիններս կերտվել են Իշպուհինի, ապա Իշպուհինի և Մենուա արքաների համատեղ գահակալության շրջանում (մոտ. Ք. ա. IX դարի վերջին քառորդ) և հանդիսացել են ուրարտական պետության կարևորագույն ծիսապաշտամունքային բացօթյա համալիրները:

Ուրարտական սեպագիր արձանագրությամբ ամենավաղ ժայռափոր դուռը Հազինե Փիրին է: Վնասված սեպագիր արձանագրությամբ միախորշ այս դուռը կերտվել է Իշպուհինի արքայի հրամանով. ունի 2.8 մ բարձրություն, դուռը կերտվել է Իշպուհինի արքայի հրամանով. ունի 2.8 մ բարձրություն, 4.6 մ լայնություն և գտնվում է Վանի թագավորության Տուշպա (ներկայիս Վան) մայրաքաղաքից 12 կմ հարավ: Ցավոք, այս հուշարձանը մեծապես վնասված է: Բանն այն է, որ ժամանակին գանձագողերը գայլիկնով անցքեր են արել դռան վրա՝ կարծելով, թե «դռան» հետևում գանձեր են պահված, և 1945 թ. հետո՝ իրենց համար թվացյալ «դուռը» պայթեցնելու և իբր դռան իսկ 1945 թ. հետո՝ իրենց համար թվացյալ «դուռը» պայթեցնելու և իբր դռան հետևում գանձեր գտնելու նպատակով բարբարոսաբար նաև պայթուցիչ տեղադրել այդ անցքերից մեկի մեջ, որից էլ առաջացած պայթյունի հետևանքով այս հուշարձանը մեծապես վնասվել է: Հազինե Փիրիի դռան վրայի վնասված արձանագրությունում Իշպուհինի արքան տեղեկացնում է մրգատու պարտեզ ու խաղողուտ տնկելու և դրանք «տիրոջը» (ուրարտ.՝ euri) նվիրաբերելու մասին:

Ընդհանրապես, ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում «տերը» բառը գրեթե միշտ վերագրվել է Վանի թագավորության գերագույն աստված-Խալդիին և ընդամենը մեկ դեպքում, այն էլ իր գաղափարագիր համարժե-

քով՝ (ԷՆ) տարերքի աստված Թեյշեբային: Այս արձանագրությունում «տեր» մակդիրն առանց Խալդի աստծո հիշատակվելու փաստը տարակարծությունների տեղիք է տվել: Խնդրին անդրադարձած գիտնականների մի մասը կարծում է, որ Հազինե Փիրիի ժայռափոր դռան արձանագրության մեջ հիշատակվող տերն ամենայն հավանականությամբ Խալդին է (Ե. Գրեկյան): Կա կարծիք նաև, որ այս ժամանակահատվածում Իշպուհինն դեռևս չէր ընտրել իր աստծուն (Մ. Սալվինի): Թերևս, գերակշռող է այն տեսակետը, որ այստեղ նկատի է առնված ոչ թե Խալդին, այլ՝ տարերքի աստված Թեյշեբան (Ա. Դինջուլ, Օ. Բելլի, Մ. Սալվինի, Ա. Բաթմազ և ուրիշներ), քանի որ Թեյշեբայի խուռիական գուգահեռ Թեշուբին ևս վերագրվել է ուրարտերեն *eur-i* խուռիերեն համարժեք *ewri* մակդիրը:

Մեր կարծիքով՝ ավելի ուշ հայտնաբերված հնագիտական սկզբնաղբյուրները և հատկապես Վերին Անձավ ամրոցից հայտնաբերված, հինգ օղերից բաղկացած նվիրատվական շրթայի ասուրերեն արձանագրությունը, որտեղ իր տիտղոսաշարում Իշպուհինի արքան իրեն անվանում է Խալդի աստծո «ստվերը», իսկ Խալդիին՝ իր «տերը», կարող են վկայել այն մասին, որ դեռևս Հազինե Փիրիի ժայռափոր դռան կերտման ժամանակ Խալդին արդեն հանդիսանում էր Իշպուհինի արքայի և ուրարտական տերության գլխավոր աստված: Հայտնի է, որ, նախքան ուրարտական տերությունում տեղական սեպագիր համակարգի կիրառումը, ուրարտացիները գրում էին նոր ասուրերենով և նորաստրական սեպագիր ոճով: Հետևաբար, ամենայն հավանականությամբ, բրոնզե օղակներից բաղկացած շրթան պետք է ավելի վաղ թվագրվի Հազինե Փիրիում ուրարտական սեպագրով թողնված արձանագրությունից:

Այս տեսակետը կարծես թե հիմնավորվում է ևս մի քանի փաստարկներով: Նախ՝ Իշպուհինի կառավարման ժամանակաշրջանին պատկանող մեզ հայտնի ոչ մի արձանագրությունում հիշատակություն չկա Թեյշեբայի մասին, և հենց նույն արձանագրություններում արդեն գոյություն ունեն Խալդիին որպես տեր ընկալելու «բանաձևը»:

Այսպիսով, վերը նշված փաստարկները զարգացնում և ավելի հավանական են դարձնում այն տեսակետը, որ Հազինե Փիրիի ժայռափոր արձանագրության մեջ հիշատակված տերը, ամենայն հավանականությամբ, ոչ այլ ոք է, քան ուրարտական պետության հովանավոր աստված Խալդին: Իհարկե, մենք չենք բացառում նաև վերը հիշատակված մյուս տարբերակները:

Ուսումնասիրության մեջ Հազինե Փիրիի ժայռափոր դռան օրինակով քննարկվում են նաև որոշ հարցեր, որոնք վերաբերում են ուրարտական սեպագիր արձանագրություններով ժայռափոր դռների ժառանգությանն ու նրանց ընկալմանը:

ON THE CUNEIFORM INSCRIPTION OF THE URARTIAN ROCK-CUT DOOR OF HAZINEH PIRI

Badalyan M. ("Ethnos" Scientific Centre of Ethno-Cultural Researches, Armenia)

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԻ ՏԵՂՆ ՈՒ ԴԵՐՈ ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Բազեյան Կ. (Հովհ. Շարամբեյանի անվ. ժողովրդական ստեղծագործության կենտրոն, Հայաստան)
bazeyan60@yandex.ru

Բանալի բառեր՝ էթնիկ մշակույթ, ժողովրդական արվեստ, մշակութային ժառանգություն, զարդանախշ, պար, երաժշտություն:

Հայ ժողովրդի մշակութային ժառանգության մեջ իր որոշակի տեղն ունի ժողովրդական ստեղծագործությունը, որը հոգևոր մշակույթում արտահայտվել է բանահյուսության, երաժշտության, պարերի մեջ, նյութականում՝ կիլիկա-բաղկասկան-գեղազարդման արվեստի բազմազան տեսակներում՝ զարմանալի զարդանախշերով ու զարդահորինվածքներով: Ժողովրդական արվեստը կրում է էթնիկ բնավորության խտացված ձևերը, ուստի ուսումնասիրողներն այն համարում են էթնիկական ինքնագիտակցության ձևերից մեկը: Հարաբերակցության ընթացքում, անցնելով զարգացման բարդ ուղի, ազդվելով այլ էթնիկ մշակույթներից, միաժամանակ փոխադարձաբար ներազդելով դրանց վրա, այն հասել է մեզ՝ հիմնականում պահպանելով ազգային ինքնատիպ նկարագիրը:

Զեկուցման մեջ փորձ է արվելու ներկայացնելու ժողովրդական արվեստի տեղն ազգային մշակույթի համակարգում՝ արժևորելու նրա դերն ու գործառնությունները:

THE PLACE AND ROLE OF FOLK ART IN ARMENIAN CULTURAL HERITAGE

Bazeyan K. (Folk Art Center after H. Sharambeyan, Armenia)

ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԵՐԿՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԸ՝
ՈՐՊԵՍ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱՍՇՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀԱՊԱՆ.

ՆՐԱ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Բալայան Մ. (Արցախի պետական պատմաերկրագիտական
թանգարան, ԼՂՀ)
melanyabalayan@mail.ru

Բանալի բառեր՝ թանգարան, Արցախ, ֆոնդապահոցներ, մշակույթ, արժեքներ, քարոզչություն:

Վերջին տասնամյակներում Լեռնային Ղարաբաղում ազգային պետականության վերականգնումը, սոցիալ-քաղաքական վերափոխումներն արմատապես փոխել են թանգարանային գործունեության պայմանները: Դա պայմանավորված է, մի կողմից, ազգային արժեքների ուսումնասիրման և ցուցադրության լայն հնարավորությունների ընդլայնմամբ, մյուս կողմից՝ արցախյան հիմնախնդրի միջազգայնացմամբ, ինչը մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել միջազգային հանրության և մանավանդ սփյուռքահայության շրջանում: Արդյունքում թանգարանի այցելուների նշանակալի վերելք է արձանագրվել: Ներկա ժամանակներում Արցախ են ժամանում մեծ թվով զբոսաշրջիկներ՝ մշակութային բարձր պահանջներով, քաղաքական միանգամայն տարաբնույթ գաղափարներով ու մոտեցումներով, մեր ազգային պատմությանն անտեղյակ կամ էլ կցկտուր տեղեկություններով, իսկ երբեմն էլ՝ բոլորովին այլ պատկերացումներով: Եվ այս ամենը, բնականաբար, նոր խնդիրներ է առաջադրում ԼՂՀ-ում առկա թանգարանային համակարգին և, մասնավորաբար, Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանին, որովհետև հիմնականում այստեղ են հավաքագրվում ու պահպանվում արցախահայության բազմադարյան հոգևոր ու նյութական մշակույթի գանձերը, որոնց հիման վրա էլ ներկայացվում է մեր ազգային պատմությունը:

Ներկայումս թանգարանի ֆոնդապահոցներում առկա են 46060 պատմամշակութային արժեքներ, որոնցում ներառված են քարի դարից մինչև 20-րդ դարն ընդգրկող տարաբնույթ նյութեր, այդ թվում՝ հայկական դրամներ, կավե սափորներ, բրոնզե, արծաթե զարդեր, գորգեր, կարպետներ, եկեղեցական մասունքներ (սրբապատկերներ, ավետարաններ, հին տպագիր գրքեր, կա-

րևոր պատմական նշանակության լուսանկարներ, քարտեզներ և այլն): Հարկ է միաժամանակ մատնանշել, որ հատկապես պատմամշակութային արժեքների համալրման գործընթացը գնալով ավելի պատշաճ բնույթ է ստանում՝ կապված ԼՂՀ տարածքում իրականացվող հնագիտական ուսումնասիրությունների հետ:

Փաստացիորեն թանգարանում առկա պատմամշակութային ժառանգությունն այսօր էլ իր կարևորագույն նպաստն է բերում մեր պատմության ու մշակույթի քարոզչության գործընթացին: Սակայն մի շարք հիմնախնդիրներ պարզապես նաև լուրջ արգելք են հանդիսանում դրանց առավել տպավորիչ ու պատշաճ մատուցման տեսանկյունից:

Ընդհանուր գլխավոր ու հրատապ խնդիրը տիպային շենքի բացակայության հիմնահարցն է: Հանդիսանալով Արցախում հոգևոր ու նյութական մշակույթի հուշարձանների գլխավոր պահուստարանը՝ թանգարանի շենքը պետք է համապատասխանի նրա իսկ պահանջներից բխող գործառույթնեպին ու ճարտարապետական կերպարին: Շենքային հիմնախնդրով էլ պայմանավորված են ժամանակակից սարքավորումներով ու ձևավորումներով մանցադրության, ինչպես նաև պատմամշակութային հուշարձանների պահպանությանը հարիիր ֆոնդապահոցների ստեղծման հրատապությունն ու կարևորությունը:

Թանգարանային համակարգն այսօր պահանջում է ներդրումներ թե՛ պետության և թե՛ հովանավորների կողմից: Սակայն դա մեր ժամանակներում պետք է կատարվի այն հստակ գիտակցմամբ, որ նշված ներդրումները կատարվում են միանգամայն շահութաբեր համակարգում՝ հաշվի առնելով այն պարզ ճշմարտությունը, որ թանգարանն ինքնին արժեք է նյութական ու հոգևոր առումներով՝ ի գործու վերածվելու տնտեսական, հասարակական, իսկ հատկապես մեր պարագայում՝ նաև քաղաքական հիմնախնդիրներ կարգավորող հզոր ներուժի:

Զարգացած երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ ժամանակի պահանջներին համահունչ կառավարվող թանգարանը կարող է ոչ միայն իր գործունեությունն ընդլայնել վաստակած սեփական միջոցների հաշվին, այլև նպաստել երկրի տնտեսության զարգացմանը, սոցիալական խնդիրների նյութական, իսկ Արցախի պարագայում, մեր ազգային պատմությունն ու մշակույթը պատշաճորեն ու հիմնավոր ներկայացնելու շնորհիվ՝ նաև ազգային ու քաղաքական հարցերի լուծմանը:

ARTSAKH STATE HISTORICAL-GEOLOGICAL MUSEUM AS A GUARD
OF THE HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE OF ARTSAKH'S ARMENIANS:
THE PECULIARITIES AND THE PROBLEMS OF THE MUSEUM

Balayan M. (Artsakh State Historical-Geological Museum,
Nagorno Karabakh Republic)

ՄԻԱՍՏՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ.

(Աշուր և Խալդի աստվածների պաշտամունքից մինչև Քրիստոս)
Գրեկյան Ե. (ՀՄՊՀ, ՀՀ ԳԱԱ, արևելագիտության ինստիտուտ, Հայաստան)
ervandgr@yahoo.com

Բանալի բառեր՝ պաշտամունք, Աշուր, Խալդի, Դիոնիսոս, Քրիստոս, մի-աստվածություն:

Մարդն իր սկզբնական պատկերացումներով, ըստ էության, եղել է միապաշտ: Այդ նախասկիզբ էությունը, որը հանդես էր գալիս անիմիզմի կամ տոտեմիզմի ինչ-որ մի կերպարով, հանդիսանում էր մի շարք ասպեկտների կրող՝ նախապես մարմնավորելով պտղաբերության պաշտամունքն ու այստեղից բխող բուսականության, արևի, բնության տարերքի հատկանիշները, թերևս նաև՝ մեռնելու և վերածնվելու գաղափարը, իսկ պատմական որոշակի ժամանակաշրջանից հետո սովորաբար դառնում էր արդեն ռազմի(կ) աստված:

Ասորեստանյան պետության և ասորեստանցիների գլխավոր աստվածը, աստված-արքան Աշուրն էր: Աշուրը լեռ էր, լեռ-աստված, նրա տունը (տաճարը) կոչվում էր «մեծ լեռ»: Իրեն ձոնված հիմներգերից մեկում նա բնորոշվում է որպես «լեռները բնորոգող/լեռների պատճեն», աստվածների կերտող և Իշթարի արարիչ: Աշուրը երկսեռ աստվածություն էր՝ Աշուր-Իշթար անունով: Կարծում են, որ նա սկզբնապես եղել է իգական աստվածություն և անգամ նորասորեստանյան դարաշրջանում շարունակում էր ընկալվել որպես պտղաբերող ծառ: Աշուրը չուներ կին, չուներ ընտանիք. Իշթար/Նինիլի հետ նրա ամուսնական կապը ծագում էր հետագայում Աշուրի՝ որպես «ասորեստանյան Էնլիլ» ընկալումից, իսկ Էնլիլի կինն էր Նինիլը: Աշուր աստծո պաշտամունքի մեջ տեսանելի են պտղաբերության ու մեռնող-հարություն առնող աստվածության գործառույթներ, նրա պաշտամունքը միանշանակ կապվում էր բուսականության և մասնավորապես Կենաց ծառի հետ, Աշուրը նաև Արև էր, միաժամանակ՝ ռազմի(կ) աստված և փաստորեն կարող էր ինքնուրույն ներկայացնել ողջ դիցարանը: Աշուրին դիմում էին որպես «իմ աստված», «տեր» և, ընդհանրապես, ilu(m)՝ «աստ-

ված» ասելով հասկանում էին պարզապես Աշուրին: Նա չէր մարմնավորում բնության և աստվածային կոնկրետ ուժ, ինչպես մյուս աստվածությունները, նա կարծես ոչինչ չուներ և միաժամանակ ուներ ամեն ինչ: Աշուրը միանշանակ առանձնանում էր իր կերպարով և Միջագետքում չուներ իր զուգահեռը:

Ուրարտական տերությունը, ի տարբերություն առաջավորասիական այլ երկրների, աչքի էր ընկնում գերագույն՝ Խալդի աստծու պաշտամունքի բացարձակացմամբ, պաշտամունք, որը Գրիգոր Ղափանցյանի կողմից բնորոշվեց որպես «խալդամոլություն»: Նա, ինչպես Աշուրը, ըստ երևույթին սկզբնապես իգական աստվածություն էր՝ պտղաբերության ընդգծված հատկանիշներով: Խալդիի կին Վարուբանին կարող էր պարզապես լինել նրա իգական կողմի կրողը: Նա միաժամանակ արևային աստվածություն էր կամ պարզապես Արև, որի պաշտամունքում մեծ դեր ուներ նաև կրակը: Խալդին, ինչպես Աշուրը և Դիոնիսոսը, կարծես թե մեռնող-հարություն առնող աստվածություն էր, թերևս նաև՝ Անդրաշխարհի տիրակալ և «Անդրաշխարհի Արև» (Արևը, սովորաբար, ուներ իր ընդգետնյա կրկնակը՝ անդրաշխարհի արևը), նրա պաշտամունքը կապվում էր ժայռերի հետ: Միևնույն ժամանակ Խալդին ռազմի(կ) աստվածություն էր: Խալդիի պաշտամունքի բացարձակացման վկայությունն էր այն, որ պաշտամունքային բոլոր արարողությունները կատարվել են Խալդիի «ուսի» տաճարում, «խալդյան դարպասների» կամ բաց սրբավայր «խալդյան կոթողների» առջև: Ընդ որում, «տաճար» հասկացությունը կարող էր պատկերացվել որպես «Խալդիի տաճար»: Այսպիսով, ի դեմս Խալդիի պաշտամունքի, Ուրարտում գործ ունենք փաստացի միաստվածության հետ:

Խալդին հետագայում նույնացվեց Միհրի հետ, որը պահպանեց նրա մի շարք հատկանիշներ: Հնագույն միաստվածության այս նախաստիպի գոյությունը, հավանաբար, էական եղավ Հայաստանի քրիստոնեական դարձի և նոր պաշտամունքի ձևավորման ժամանակ:

IN THE ROOTS OF MONOTHEISM

(From the Worship of the Gods Aššur and Haldi to Christ)

Grekyan Y. (Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Oriental Studies, Armenia)

ՄԱՐԳԱՀՈՎԻՏ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Գևորգյան Ա., Բորոխյան Ա. (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան)

Բանալի բառեր՝ Մարգահովիտ, պեղումներ, հուշարձան, վաղ բրոնզ - երկաթի դարաշրջան, նյութական մշակույթ, աղորիք:

Տեղադրությունը. Մարգահովիտ բնակավայրը գտնվում է Լոռու մարզի Մարգահովիտ (նախկինում՝ Համգաչիման) գյուղում, Վանաձորից 17 կմ հեռավորության վրա, Վանաձոր-Դիլիջան մայրուղու միջնամասում: Հուշարձանը տեղադրված է գյուղի արևմտյան կողմում՝ Սարի Սուփ կոչվող բնական և դարավանդաձև կառուցվածք ունեցող բլրի վրա, Աղստև գետի ակունքի մոտակայքում: Բլուրն ընդհանուր առմամբ զբաղվում է 7.8 հա տարածք, որից 1.2 հա զբաղեցնում է զագաթի ամրացված հատվածը: Հյուսիսում, հարավում և արևելքում այն եզերում է անտառը, արևմուտքում՝ դաշտը: Աշխարհագրական կոորդինատներն են $Z 40^{\circ} 44' 19,2''$, $U 44^{\circ} 40' 36,0''$, բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1820 մ է: Բնակավայրը վեր է խոյանում Մարգահովտի դաշտավայրի արևելյան զառիվայր եզերքին (դաշտի մակարդակից բարձր է մոտ 15 մ): Նրա հարթ վերնամասը բոլոր կողմերում եզերված է միջին և մեծ չափսի մշակված քարերով, որոնք լավ տեսանելի են հատկապես հյուսիսային ու արևմտյան հատվածներում և հանդիսանում են պաշտպանական համակարգի մնացուկներ:

Պեղումները. 2011 թ. հունիս ամսին ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը առաջին պեղումներն իրականացրեց Մարգահովիտ բնակավայրում: Ընդհանուր առմամբ չորս հատվածներում դրվեցին հետախուզական խրամատներ, որոնցից երկուսը բլրի կենտրոնա-արևելյան (Ա, Բ), մեկը՝ հարավարևելյան (Դ), իսկ չորրորդը՝ հարավարևմտյան (Գ) հատվածում՝ 4 x 4 մ (Ա, Բ, Դ) և 8 x 8 մ (Գ) մակերեսով: Ընդհանուր առմամբ պեղվեց 132 քմ մակերես: Ընդ որում, հիմնական աշխատանքները կենտրոնացան Ա և Դ պեղավայրերում (որտեղ բացահայտված են հիմնական մշակութային շերտերը) և ավելի քիչ՝ Բ (որտեղ պեղվեցին միայն ճիմաշերտը և մշակութային շերտի սկզբնամասը) ու Գ (որն ամբողջությամբ քարածածկ էր և գտնվում էր պարսպապատի վրա) պեղավայրերում:

Շերտագրությունը. Մշակութային շերտերի հաստությունը Մարգահովտում հասնում է մոտ 1.8 մ: Պեղումների արդյունքում այսօր կարելի է խոսել Մարգահովտում առկա եռափուլ բնակավայրի առկայության մասին, ընդ որում, դրանցից առաջին երկուսը (վաղ բրոնզ, ուշ բրոնզ/վաղ երկաթ) փաստագրված են շերտագրորեն, իսկ երրորդը տեսանելի է մակերեսին (միջնադար, նոր շրջան):

I փուլ՝ վաղ բրոնզ, բնակավայրի հիմնական փուլն է, որին են վերաբերում շերտագրական իրավիճակների և գտածոների 90 տոկոսից ավելին: Բոլոր չորս պեղավայրերից հայտնի խեցեղեն նյութի 99 տոկոսը կուրարաքայան է:

II փուլ՝ վաղ երկաթ, ներկայացված է միայն Ա պեղավայրում, որի երկայնական պատի հատակներին հայտնաբերվեցին երկու ամբողջական երկաթեղարյան անոթներ, որոնք հիմք են հանդիսանում այդ պատը թվագրելու համար: Բացի այդ, ուշ բրոնզ/վաղերկաթեղարյան կարող է լինել ամրոցի պարիսպներից մեկը:

III փուլը վերաբերում է միջնադարին և նոր շրջանին: Թեև ոչ մի միջնադարյան գտածո ի հայտ չի եկել Մարգահովտի պեղումների ժամանակ, սակայն բլրի կենտրոնական հատվածի ուղղանկյուն շինությունը և հյուսիսարևելյան հատվածի խաչքարերը, ամենայն հավանականությամբ, վկայում են զարգացած միջնադարի (III ա), իսկ մահմեդական գերեզմանները՝ ուշ միջնադարի և նոր շրջանի (III բ) հետքերի առկայության մասին:

Ճարտարապետությունը. Մարգահովտի բնակավայրում գործ ունենք հիմնականում երկու ճարտարապետական լուծումների հետ, որոնք ունեն նաև ժամանակագրական նշանակություն.

1. Վաղ երկաթին բնորոշ քարե ճարտարապետություն՝ արձանագրված միայն Ա պեղավայրում: Ընդ որում, պեղված երկայնական պատն առնչվում է բավական հոծ ածխաշերտին, որն արհեստագործական գործունեության հետևանք է:

2. Վաղ բրոնզին բնորոշ կավե ճարտարապետություն՝ արձանագրված պեղավայր Դ: Մասնավորապես առկա երկու հատակներից վերինը՝ I ա-ն, քարաշարերով սահմանազատված ոսկրագործական արհեստանոց է, որի հատակին in situ վիճակում հայտնաբերվել են ոսկրե առարկաներ, գործիքներ, հումք: Իսկ I բ-ն նույնպես արհեստագործությանն առնչվող գործառույթ պիտի ունենար, որի համատեքստում հանդես է գալիս անկանոն կլորավուն թրծակավե մի շինություն (գուցե վառարան):

Գտածոները. Հիմնական գտածոները վերաբերում են կուրարաքայան մշակույթի զարգացած փուլին և ներկայացված են բնորոշ սև-փայլեցված,

գարդամոտիվներով հարուստ ու շատ դեպքերում յուրահասուկ խեցեղենով: Հանդիպում են նաև այդ խեցեղենի համար տարօրինակ գույներ (սպիտակադեղնավուն), բայց նույնատիպ ձևեր ու գարդամոտիվներ: Հասուն ուշադրության են արժանի երկու գունազարդումով արված բեկորները (շուրթից իջնող կարմիր ներկով արված զծեր): Որոշակի թիվ են կազմում ոսկրե (զլանաձև մշակված առարկաներ) և քարե (աղորիքներ, մանգաղի ներդիրներ, կացիններ) առարկաները: Հիշարժան են ցլի կավե արձանիկը և քարե կոտրված կացինը: Հաճախ է հանդես գալիս տարբեր ծագման վանակատը՝ որպես հումք, պատրաստուք և ավարտուն առարկա (նետասլաքներ), սակայն առկա են նաև կայծքարե առարկաներ (հատկապես մանգաղի ներդիրներ): Այլ գտածոների թվում գործ ունենք միայն փոքր քանակությամբ ուշ բրոնզ/վաղ երկաթեդարյան խեցեղենի հետ:

Նշանակությունը և հետաքննարկները. Մարգահովտի բնակավայրը կարևորվում է մի քանի տեսանկյուններից: Նախ՝ այն Մարգահովտի դաշտի կենտրոնական բնակավայրն է, որի շրջակայքում են գտնվում այլ ավելի փոքր արբանյակ հուշարձաններ: Այլա՝ այն տեղադրված է Վանաձորն ու Դիլիջանը միացնող և մշտապես կարևորագույն ռազմավարական նշանակություն ունեցող ճանապարհի հանգուցակետում: Բացի այդ, հուշարձանը գտնվում է մետաղահանքերի անմիջական միջավայրում և, ամենայն հավանականությամբ, հանդիսացել է մետաղահանքերը վերահսկող և համապատասխան արտադրություն ունեցող մի բնակավայր: Հետագա աշխատանքները Մարգահովտի բնակավայրում էական լույս կսփռեն բրոնզ-երկաթեդարյան Հայաստանի նյութական և հոգևոր մշակույթի և արհեստագործությանը վերաբերող տարբեր հարցերի վրա:

THE EXCAVATIONS OF MARGAHOVIT RESIDENCE

Gevorgyan A., Bobokhyan A. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Archaeology and Ethnography, Armenia)

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՅՕԹՅԱ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ՍՏԵՂԾԵԼՈՒ ԽՆԴԻ ՇՈՒՐԶ

Գևորգյան Լ. («Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն»

ՊՈԱԿ, Հայաստան)

glp61@mail.ru

Բանալի բառեր՝ թանգարան, ազգագրություն, ցուցադրություն, արգելոց, հավաքածու, ցուցահանդես:

Ազգագրական հավաքածուների ցուցադրման ժամանակակից խնդիրները կապված են այնպիսի ցուցադրությունների իրականացման հետ, որոնց հիմքում ընկած են ինչպես սեփական ժողովրդի հարուստ ազգագրական ժառանգության համակողմանի, գիտական ու արդիական ոճով ներկայաժառանգության համակողմանի, ազգային փոքրամասնությունների ցումը, այնպես էլ այլ ժողովուրդների, ազգային փոքրամասնությունների մշակույթների հանդեպ հանդուրժողականության, ընկալման և արժևորման կարողությունների ձևավորումը:

Ազգագրական բնույթի ցուցադրությունները հիմնականում կարող են լինել երկու տիպի՝ փակ (ներշնչային) և բացօթյա:

Առաջին՝ փակ տիպին են պատկանում Հայաստանի պատմության, ժողովրդական ստեղծագործությունների, մի շարք երկրագիտական թանգարանների, ինչպես նաև Հայաստանի ազգագրության և Գյումրիի ժողովրդական ճարտարապետության և քաղաքային կենցաղի թանգարանների ցուցադրությունները: Բացառությամբ վերջին երկուսի, վերոնշյալ մյուս թանգարաններում ազգագրական հավաքածուներն ընդհանուր ցուցադրության մասն են կազմում: Հայաստանի ազգագրության թանգարանի սրահներում ներկայացված են պատմական Հայաստանի տարբեր զավատների կենցաղն ու մշակույթը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը:

Այս ամենով հանդերձ, մյուս թանգարանների համեմատ բարվոք շենքային ու տարածքային պայմաններ ունեցող՝ Հայաստանի ազգագրության թանգարանի ներսում հնարավոր չէ ազգագրությանն առնչվող նյութական մշակույթի առավել ծավալային հուշարձանների (հացատուն, մարագ, հնձան,

գյուղական բնակարանների տեսակներ, գյուղական միջավայր, քաղաքային բնակարան և այլն) ներկայացումը: Դա հնարավոր է իրականացնել բացօթյա ցուցադրության կազմակերպման դեպքում:

Այս առումով, դեռևս 1981 թ. Հայաստանի ազգագրության թանգարանում մշակվել էր հատուկ ծրագիր, ըստ որի՝ թանգարանի շենքից արևմուտք, 27 հա տարածքի վրա առաջարկվում էր ստեղծել բացօթյա թանգարանային ցուցադրություն, որում հավուր պատշաճի ներկայացված կլինեին Հայաստանի տարբեր ազգագրական շրջանների ավանդական բնակարանային կառույցների տեսակները, ժողովրդական ճարտարապետության տարբեր նմուշները, ազարակ – առանձնատների օրինակները, տնտեսական կառույցները և այլն: Նախատեսվում էր առաջին փուլում ներկայացնել 5 պատմաազգագրական շրջանների (Այրարատ, Շիրակ, Լոռի, Սյունիք, Ջավախք) համալիրներ: Ծրագիրը հանգամանքների բերումով մնաց անկատար:

Ներկայումս, մեզ մոտ և արտասահմանում դարձյալ աճել է հետաքրքրությունը հայ ավանդական ճարտարապետության, կենցաղի և մշակույթի հանդեպ: Այս փուլում դա կարող է նաև զբոսաշրջության նշանակալի խթան հանդիսանալ: Հայաստանի մշակութային ժառանգության տարածման և հանրահռչակման գործում, մեր կարծիքով, կարևոր կլինի XX դարի 80-ական թվականներից նախատեսված և չիրականացված ազգագրության բացօթյա թանգարանի վերստեղծման ծրագիրը՝ նոր իրողություններին, արդի պահանջներին և թանգարանագիտության ժամանակակից հիմնախնդիրներին համապատասխան:

Խնդրո առարկա ծրագրի արդիական վերստեղծման համար, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ կլինեն.

1. Հայաստանի տարբեր շրջաններում ազգագրության բացօթյա թանգարանի ստեղծման համար համապատասխան և համակողմանի մոնիթորինգի անցկացում,

2. համակարգված մոտեցում տեղափոխվելիք և նոր տարածքում հավաքվելիք ազգագրական անշարժ հուշարձանների նկատմամբ,

3. Ստոկհոլմի «Սկանսեն», Ռիգայի «Բրիվդաբաս», Տալլինի «Ռոկ ալ մարե» և Կիևի ազգագրական թանգարանների առաջավոր փորձի կիրառում:

Ստեղծվելիք նոր թանգարանի գործունեության հիմնական նպատակները պետք է լինեն՝

- հայ ժողովրդի նյութական և ոչ նյութական ժառանգության ուսումնասիրումը, ֆոնդային-հավաքչական գործունեության իրականացումը,
- ցուցահանդեսային գործունեության ծավալումը Հայաստանում և արտերկրում,

- Հայաստանի պատմամշակութային, ազգագրական և բնապատմական ժառանգության ոլորտին նվիրված թեմատիկ էքսկուրսիաների, դասախոսությունների, կրթական ծրագրերի իրականացումը,

- մասսայական միջոցառումների (օրացուցային տոներ, ազգագրական ծեսեր, ազգագրական բնույթի թատերականացված ներկայացումներ, ազգային երգեր, պարեր, խաղեր) պարբերական անցկացումը և ուսուցումը,

- Հայաստանի ազգագրական ժառանգության հանրահռչակումը:
Այսպիսով, ստեղծվելիք թանգարանը կդառնա ոչ միայն բացօթյա թանգարանային ցուցադրություն, այլև՝ լայն հնարավորություններով օժտված գիտամշակութային կենտրոն:

ISSUES OF ESTABLISHMENT OF ETHNOGRAPHIC OPEN AIR MUSEUM IN ARMENIA

Gevorgyan L. (Ministry of Culture of the Republic of Armenia, "Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-Reservations" Non-Commercial State Organization, Armenia)

ԴԱՍԲԱՐԱՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ «ՎԿԱՅԱԿԱՆ»

(Ույծի դամբարանների միջգիտակարգային ուսումնասիրությունից)

Զարդարյան Մ. (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ)

Մկրտչյան Ռ. (ԵՊՀ, Հայաստան)

Հակոբյան Ա. (Սոցիալական գիտությունների ինստիտուտ, ՌԴ)

mhzardar@gmail.com

Բանալի բառեր՝ Սյունիք, վաղերվանդյան շրջան, դամբարան, կենսահնագիտություն:

Սյունիքի պատմական Ծղուկ գավառում գործարկված հայ-ամերիկյան «Որոտան» հնագիտական ծրագրի շրջանակներում, Ույծի բազմաշերտ բնակավայրի տարածքում 2006-2007 թթ. պեղվեցին մի շարք դամբարաններ, որոնց միջգիտակարգային ուսումնասիրության արդյունքները միանգամայն կարևոր են ինչպես բուն հուշարձանի, այնպես էլ տվյալ տարածաշրջանի պատմության և բնակչության կենսաբնութագրի լուսաբանման տեսանկյուններից:

Պեղված դամբարաններից մի քանիսը հայտնաբերվեցին Ույծի մեծածավալ վաղերկաթեդարյան բնակավայրի (Ք. ա. XIII-XI դդ.) ստորին թաղամասի կառույցներից մեկում (AT-1): Դատելով հնագիտական իրավիճակից դրանք տեղակայվել են այստեղ սկզբնական բնակավայրի ավերումից հետո և ժամանակագրորեն հարաբերվում են մի քանի հարյուրամյակ անց նույն տարածքում վերահաստատված նոր՝ վաղերվանդյան բնակավայրին:

Ըստ սակավաթիվ հնագիտական գտածոների և կառուցման մանրամասների՝ Ույծի այս դամբարանները պատկանում են Ք. ա. VI-V դարերին բնորոշ «ջրհորատիպ» դամբարանների թվին: Տեղական բազալտից խնամքով շարված, 1,3-1,5 մ բացվածքով այս կառույցները ունեն մինչև 2 մ խորություն և դեպի հատակը լայնացող խուց: Տեղակայված լինելով հիմնաժայռի վրա՝ դրանք գուրկ են տվյալ տիպին բնորոշ սալահատակից: Խցերը ծածկվել են խոշոր սալերով, ինչի համար օգտագործվել են ավերված վաղերկաթեդարյան բնակարանի սալահատակի քարերը:

Ներկայացվող ուսումնասիրության համար ընտրվել է հիշյալ դամբարաններից մեկը (# 2), որն աչքի է ընկնում ինչպես կառույցի տիպականությամբ, այնպես էլ հնամարդաբանական նյութերի պահպանվածությամբ և

թաղման ծեսի մանրամասներով: Միակ ննջեցյալը տեղակայվել է վերջինիս խցում նստած դիրքով, հենված խցի պատին, ծաված ոտքերով: Դիադրման ավարտին, խուցը հողով չի լցվել, ինչի արդյունքում կմախքը (բացառությամբ ոտքի ոսկրերի) հետագայում կորցրել է իր սկզբնական անատոմիական պատկերը: Թաղման ծիսակատարությունն ամփոփվել է ծածկի վերին սալի վրա կատարված այծի և խոզի ամբողջական մարմինների զոհաբերությամբ:

Հնամարդաբանական տվյալները բնորոշում են ննջեցյալին որպես դրվի-խոկրան, նեղ, ցածր ու նրբակազմ դիմային կմախքով և մոտ 165 սմ հասակով, 35-45-ամյա տղամարդու:

Նույն նյութի քննությունը կենսահնագիտական մեթոդների կիրառմամբ հնարավորություն է ընձեռում վերականգնելու տվյալ անհատի որոշ «կենսագրական» տվյալները: Այսպես, տեսանելի են վերջինիս ատամների կարիեսը և վերին ու ստորին ծնոտների արցեսները: Ողնաշարի գոտկային մասում խաթարված է ողերի դասավորվածությունը, իսկ ողերի մարմնի վրա ակներև են ոսկրային կոշտուկներ: Վերջին խեղումները, ամենայն հավանականությամբ, արդյունք են կյանքի ընթացքում կրած երկարատև ֆիզիկական ծանրաբեռնվածության: Թերևս, նույնի մասին են վկայում ննջեցյալի ձեռքի ֆալանգների վրա առկա ցցուն ոսկրային ելունդները:

Դամբարանում հայտնաբերված հնագիտական նյութերի ծայրաստիճան սակավության պարագայում անհնար է որևէ լրացուցիչ պատկերացում կազմել այս անձնավորության կենսընթացի մասին: Այդուհանդերձ, ելնելով դամբանակառույցի չափերից և որակից, ինչպես նաև հետթաղումային զոհաբերության համեմատական «ճոխությունից», կարելի է ենթադրել, որ նա չի պատկանել Ույծի վաղերվանդյան բնակչության ստորին (ստրկական-ձառայական) խավին:

Բերված արդյունքները նշանավորում են Ույծ հնավայրի նպատակային ուսումնասիրության նոր փուլը, որը կխորացվի հաջորդիվ:

THE MAUSOLEUM AS A BIOGRAPHIC "CERTIFICATE"

(Multi-Disciplinary Investigation of Mausoleums of Uits, Syunik)

Zardaryan M. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Archaeology and Ethnography, Armenia),

Mkrtychyan R. (Yerevan State University, Armenia),

Hakobyan A. (Institute of Social Sciences, Russia)

ԱՐՏԱՇԱՏ՝ ՔԱՂԱՔԱՄԱՅՐ ՀԱՅՈՑ

Խաչատրյան Ժ. (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտ, Հայաստան)
khachzhores@mail.ru

Բանալի բառեր՝ Մեծ Հայք, Արտաշատ, Արտաշես Ա, տաճար, Երազմույն, ճարտարապետություն:

Արտաշես Առաջինի կողմից Ք. ա. 189 թվականին կյանքի կոչվեց Հայոց անկախ պետականությունը: Նրա գլխավորությամբ Մեծ Հայքն այնքան հզորացավ ու ընդարձակվեց, որ դարձավ տարածաշրջանի հզոր տերություններից մեկը: Արտաշես Առաջինի կարևորագույն գործերից մեկը միավորված Հայաստանի նոր մայրաքաղաքի՝ Արտաշատի հիմնադրումն էր: Այն գտնվում էր Երասխա և Մեծամոր գետերի միախառնման տեղում ստեղծված թերակղզու տասներկու բլուրների վրա, միջազգային առևտրական բանուկ ճանապարհների խաչմերուկում: Տեղի ընտրությունը կատարված էր անթերի թե՛ ռազմավարական, և թե՛ տնտեսական առումով:

Բարենպաստ պայմանների շնորհիվ Արտաշատը դարձավ ոչ միայն Հայաստանի վարչաքաղաքական, կրոնական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի կենտրոնատեղի, այլև՝ անտիկ աշխարհի մեծ ու վիթխարի համբավ ունեցող քաղաքներից մեկը: Այստեղ կառուցվեց Հայոց գլխավոր աստվածներից՝ Անահիտի տաճարը, Խոր Վիրապի տեղում, որը Հայաստան աշխարհի և Արտաշատի հովանավորն էր: Բազարանից տեղափոխվում են Անահիտի արձանը և բոլոր հայրենական կուռքերը: Արեգ-Միհր-Ապոլոն-Հերմես-Տիրի տաճարը կառուցվեց քաղաքից դուրս, ճանապարհին՝ «Երազամոյն» կոչված վայրում: Արեգ-Միհրը՝ Արտաշեսյան, այնուհետև Արշակունիների հովանավոր աստվածն էր:

Արաքսի ափին, պեղումներով բացվել են Ապոլոն-Տիրի տաճարի հիմնապատվանդանի պատերը, արևելյան՝ երկ. 22 մ, հարավային՝ 31.5 մ, հյուսիսային՝ 2.80 մ, պահպանվել է արևմտյան աստիճանավոր հիմնապատի (ստիլոբատի) մի հատվածը միայն: Որմերը կառուցապատված են սև մարմարի զանգվածեղ վեմերով: Տաճարի հրապարակը 1500 քմ է: Ունի տաճարի կրաքարի տաշեղներից բաղկացած լավ տոփանված մակերես: Սրբազան հրապարակ են բարձրացել կրաքարից պատրաստված լայն աս-

տիճաններով (4.80 մ): Ունեցել է 23 աստիճան, այսինքն՝ հրապարակի բարձրությունը կազմել է 6 մ: Տաճարի հարավարևելյան հատվածում բացվել է զանձատունը (10x12 մ): Տաճարի արևելյան կողմի տարածքի հողի լիցքից և միջնադարյան պատերի միջից հայտնաբերված կրաքարե հունիական խոյակներն ու դրանց մասերը, կանեյուրներով զլանները (սյուները), ամբողջական և բեկորային վիճակում հայտնաբերված վեմերը, ատտիկյան խարիսխը, արխիտրավի, ֆրիզի քանդակազարդ վեմերը, քիվի ատամնավոր բեկորները ակներևաբար վկայում են, որ տաճարն ունեցել է հունիական օրդերի սյունաշար:

Արտաշատի նորահայտ տաճարի ավերակները հավաստում են, որ առկա է գեղեցիկ կառուցված սպիտակավուն երկրորդ շքեղ տաճարը, որը հայ հնագիտության XXI դարասկզբի ամենախոշոր գյուտերից է: 1970 թվականից ծայր առած պեղումներն ի հայտ բերեցին հարուստ ու բազմաբնույթ նյութեր, որոնք բացահայտեցին քաղաքի բազմակողմանի զարգացած մշակույթի բնույթը: Արտաշատն իր դամբարանադաշտերով (3) զբաղեցրել է շուրջ 400 բնույթը: Արտաշատն իր դամբարանադաշտերով 10.000 մ-ից ավելի է տակազծով: Քաղաքի պարիսպների երկարությունը 4000 մ-ից ավելի է: Արտաշատն ունեցել է կանոնավոր փողոցների ցանց, զարգացած կոմունալ տնտեսություն, մասնավոր և հասարակական բաղնիքներ:

Արտաշատը հանդիսացել է արհեստագործական խոշոր կենտրոն: Գտնվել են ամենատարբեր արհեստանոցներ, գործիքներ, արհեստագործական արտադրանք: Ամենազանգվածայինը խեցեղենն է և ապակին:

Հելլենիստական շրջանում արագորեն աճում են առևտրական գործարքների ծավալները: Արտաշատն ունեցել է մաքսատուն, դրամահատարան: Հայտնաբերվել են հայկական և հարևան 10 երկրների արծաթե, ոսկե և պղնձե դրամներ: Արտաշատի և Հայաստանի միջազգային կապերի ուսումնասիրության համար գիտական բացառիկ արժեք ունեն կավե կնքադրոշմների արխիվները (մ.թ.ա. 180 թ. – մ.թ. 59 թ.): Կնքադրոշմների թիվը 8000-ից ավելի է:

Արտաշատում գտնվել են բարձրարվեստ մի շարք ստեղծագործություններ: Ուշագրավ են Աֆրոդիտեի մարմարե արձանը (մ.թ.ա. II դ. վերջ), սողամարդու բնական չափերից մեծ բրոնզե քանդակի մասերը, կանացի արձանի գլուխը, կանացի ոսկրե արձանիկը, հունական և հայկական աստվածների կավե քանդակները և այլն:

Արտաշատը 670 տարի (Ք. ա. 189/8-484 թթ.) անընդմեջ հանդիսացել է Հայաստանի գլխավոր մայրաքաղաքը, քաղաքական ու տնտեսական հզորության մարմնավորումը:

ARTASHAT – THE CAPITAL OF MAJOR ARMENIA
Khachatryan Zh. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Archaeology and Ethnography, Armenia)

**ԱՆՏԻԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՂՆԻՔՆԵՐԻ ՇԵՆՔԵՐԻ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՇԻՆԱՐՎԵՍՏԻ
ՀՈՌՄԵԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ**

Կանեցյան Ա. (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ,
Հայաստան)

*Բանալի բառեր՝ անտիկ դարաշրջան, ճարտարապետություն, բաղնիք,
հիպոկաուստ, Գառնի, Արտաշատ:*

Հայաստանի Հանրապետության տարածքում կատարված անտիկ հուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրությունները զգալի նյութ տվեցին քաղաքների և բնակատեղերի կոմունալ շինարարության մեջ յուրօրինակ լոգարանային տնտեսության գոյության և նրա շինարարության վերաբերյալ:

Հայաստանի տարածքում առայժմ հայտնաբերված են մ.թ. 2-3 դդ. թվագրվող բաղնիքներ Վաղարշապատում (Էջմիածին), հին Արտաշատ մայրաքաղաքում (երեք բաղնիք) և Գառնի ամրոցում: Այդ բաղնիքները հիմնականում երկու տիպի են. առաջինը, այսպես կոչված «փոքր հռոմեական» բաղնիքն է (Գառնիի, Արտաշատի երկուսը), իսկ երկրորդը մեծ հասարակական բաղնիքն է (Արտաշատ, Վաղարշապատ):

Բաղնիքների կառուցման համար տեղանքի ընտրության ժամանակ հաշվի են առնվել ռելիեֆի առանձնահատկությունները և ջրամատակարարման ու ջրահեռացման հնարավորությունները:

Բաղնիքների շենքերի կողմնորոշումը երկրի կողմերի նկատմամբ իրականացվում էր այնպես, որ լողասենյակները ունենային արևելյան կամ հարավային (հարավարևելյան) կողմնորոշում և զրկված չլինեին բնական (արևի) ջերմությունից: Այս հանգամանքին մեծ նշանակություն են տվել հին Հռոմում, ինչի մասին վկայում է Վիտրուվիոսը: Վերը թվարկված բաղնիքներում պահպանվել են հռոմեական բաղնիքներին բնորոշ հատակագծային սկզբունքային հորինվածքները, ինչպես նաև ծավալատարածական լուծումները:

Կիրառված շինարարական արվեստը նույնպես բնորոշ է հռոմեական բաղնիքների կառուցվածքներին:

Շենքի հիմքերն իրականացված են կիսամշակ ոչ խոշոր տեղական քարի շարվածքով՝ կրաշաղախի լիցքով:

Հին Արտաշատի հասարակական բաղնիքի լավ պահպանված պատերի վերին մասերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմելու դրանց իրականացման շինարարական տեխնիկայի մասին: Պատերը շարված են մեծ սպիտակ կրաքարի և տուֆի խորանարդաձև կտորներից՝ թրծված աղյուսի համադրությամբ՝ պահպանելով հորիզոնական շարքերը: Իբրև կապակցող նյութ օգտագործված կրաբետոնը կիրառված է հաստ շերտերով: Նկարագրված ձևը հատուկ է հռոմեական շինարվեստին:

Գառնիի բաղնիքը, ըստ կառուցման ժամանակաշրջանի, ավելի ուշ է (III դ.): Նրա պատերն ամբողջովին իրականացված են ճեղքված որձաքարի շարվածքով, իբրև կապակցող միջոց օգտագործված է կրաշաղախը: Սենյակների և կորագիծ խորշերի անկյունները, ինչպես և հանդերձարանի դռների բացվածքների երիզները շարված են մաքուր տաշված տուֆաքարերով: Շարվածքի մեջ հանդիպում է նաև թրծված աղյուս:

Բաղնիքները ջեռուցվել են հիպոկաուստային համակարգով:

Լողասենյակների ստորին հատակը պատրաստված է կրաբետոնից: Նրա վրա նշահարված 26-36 սմ միմյանցից հեռու գտնվող, ուղղանկյուն ցանց կազմող առանցքների վրա կրաշաղախի օգնությամբ տեղադրվում էին տարբեր ձևերի թրծված աղյուսներով շարված կամ տաշված քարից սյուներ՝ 0,8-1,0 մ բարձրությամբ: Սյուների վրա կենտրոնից կենտրոն դրվում էին ուղղանկյուն թրծված աղյուսի (6-8 սմ հաստությամբ) խոշոր սալեր, ապա ուղղանկյուն թրծված աղյուսի (6-8 սմ հաստությամբ անջրաթափանց կրաշաղախի դրանք ծածկվում էին 12 սմ հաստությամբ անջրաթափանց կրաշաղախի շերտով, որի մեջ խառնված էին աղյուսի կամ կղմինդրի բեկորներ: Այսպիսով, երկրորդ հատակի ընդհանուր հաստությունը կազմում էր 18-20 սմ: Ամբողջ շինության հատակի տակ առաջին և նրա վրա կառուցված երկրորդ հատակների միջև ստեղծվում էր բացվածքներով կապակցված միասնական տարածություն:

Սյուների աղյուսները, ինչպես և առավել մեծ չափով նրանց վրա շարված աղյուսի սալերը, ընդունելով ստորհատակյա տարածության մեջ կաթսայատնից կուտակվող կրակի և ծխի ջերմությունը, երկար ժամանակ կարող էին տնից կուտակվող կրակի և ծխի ջերմությունը, երկար ժամանակ կարող էին պահպանել այն և հավասարաչափ հաղորդել լողասենյակներին: Տաքացվում էին նաև պատերը, հնարավոր է նաև՝ առաստաղները: Պատերի ներսի կողմից ստեղծվում էին դատարկ տարանցիկ շերտ՝ քառանկյունի թրծված աղյուսներով: Վերջիններս այդ նպատակի համար չորս անկյուններում ունեին կոնաձև ելուստներ: Այս միջոցով տաք օդը նկուղից բարձրանալով տաքացնում էր պատերը:

Շեռաքրքրական կառուցվածքով են իրականացված սենյակների ստորին հարկաբաժինները միմյանց հետ կապող բացվածքները: Այդպիսի բացվածք-

ներից ամբողջականորեն պահպանվել են միայն Արտաշատի հասարակական բաղնիքում: Բացվածքները իրականացված են մեծ խնամքով, շարված են թրծված մեծ աղյուսներից, որոնք ունեն 70-75 սմ բարձրություն և 70 սմ լայնություն: Վերին մասերի կամարը շարված է աղյուսներից հովհարաձև դասավորությամբ՝ կրաշաղախով: Այդ նույն սկզբունքով շարված էին խորշերի և դռների բացվածքների վերին մասերը: Հաշվի առնելով Հայաստանի և հռոմեական բաղնիքների կառուցողական ընդհանրությունները՝ կարելի է ենթադրել, որ Հայաստանի բաղնիքները ևս կարող էին ունենալ թաղակապ կամ գմբեթավոր ծածկեր:

Հայաստանի բաղնիքների շինության պատերը արտաքուստ և ներքուստ սվաղվում էին կրաշաղախով և ներկվում: Բաղնիքների պատերը ներքուստ ձևավորված էին գեղեցիկ որմնախորշերով, որտեղ, ամենայն հավանականությամբ, տեղադրվում էին արձանիկներ, գուցեև լուսավորության միջոցներ: Հատակները ծածկված էին հարուստ խճանկարներով, որոնք ունեին բազմագույն զարդանախշեր, թեմատիկ պատկերներ և արձանագրություններ:

THE ROMAN ROOTS OF THE ARCHITECTURE AND CONSTRUCTION OF BATH-HOUSES OF ANCIENT ARMENIA

Kanecyan A. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Archaeology and Ethnography, Armenia)

ԱՐՄԱՎԻՐԸ ԴԱՐԵՐԻ ՔԱՌՈՒԴԻՆԵՐՈՒՄ

Կարապետյան Բ. (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Հայաստան)

Բանալի բառեր՝ հնագիտություն, Ուրարտու, աքեմենյան, հելլենիզմ:

Արմավիրը գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի ամենաընդարձակ ու բարեբեր Արարատյան դաշտի կենտրոնական մասում, որը եզերված է Արաքս, Ախուրյան, Մեծամոր և Քասախ գետերի ջրային գոտիներով: Այդ դաշտով էին անցնում Փոքր Կովկասի լեռնացքերով դեպի Մեծ Կովկաս, Կուրի ու Ռիոնի հարթավայրեր, Գեղամա լեռներով՝ Սևանի ավազան ու Արցախ, Բարձր Հայք, Միջագետք ու Իրանի սարահարթ տանող ճանապարհները: Այս պայմանները և հարթավայրի կենտրոնում կտրուկ վեր ձգվող դիրքով և դժվարամատչելի լանջերով բլուրը մարդկանց ուշադրությունն են գրավել հնագույն ժամանակներից:

1. Բլրի ստորոտների, լանջերի, պահպանված քարայրների պեղումների արդյունքում ձեռք բերված նյութերի, բլրի հիմնաժայռի վրա պահպանված հարթակների, աստիճանավոր տաշվածքների, տարաբնույթ փորվածքների, խորհրդանշանների, արևելյան լանջին բացած ժայռափոր տաճարային համալիրի համակողմանի ուսումնասիրությամբ պարզվել է, որ տարածքը բնակեցվել է վաղ բրոնզի դարաշրջանից. բլուրը եղել է «սրբազան» սակրալ:

2. Բլրի և շրջապատից հայտնաբերված սեպագիր արձանագրությունների և պեղումների միջոցով հայտնաբերված նյութերի ուսումնասիրությամբ բացահայտվել է, որ մ.թ.ա. X դարում Հայկական լեռնաշխարհի հարավում կազմավորված Վանի թագավորության արքաները ևս, գնահատելով Արարատյան դաշտի աշխարհագրական, ռազմավարական և տնտեսական նպաստավոր պայմանները, այն ընդգրկել են պետության կազմի մեջ և դրա կենտրոնում, ձգվող բլրաշարի վրա կառուցել Արգիշտիխինիլի հզոր քաղաքը՝ դարձնելով այն Ազա երկրի կառավարման կենտրոն: Բլրաշարը եզերող ամենաբարձր բլուրների վրա կառուցվել են միջնաբերդեր, դրանց միջև՝ ներքին ու արտաքին քաղաքային թաղամասեր, դրանց շուրջ կազմակերպվել է ոռոգվող երկրագործական տնտեսական գոտի:

Արևելյան միջնաբերդի ողջ տարածքը կառուցապատվել է պալատական, տաճարային, տնտեսական ու բնակելի շինություններով, որոնց մեջ գերակշռում են պաշտամունքայինները՝ Սուսի, Բարզղիիբիդունի, Շիրիհանի, Ադունուսինի և այլն: Բլրի արևմտյան, կտրուկ իջվածք ունեցող հիմնաժայռի արտաքին երեսի մշակմամբ ստեղծվել են «Խալդիի դարպասները»՝ ԿԱ -ն: Ներառելով նաև բլրի արևելյան լանջի, ուշ բրոնզ-վաղ երկաթի դարաշրջանի պաշտամունքային համալիրը՝ Հին Արևելյան և Խեթական քաղաքների նմանությամբ, կազմավորվել է առանձին «սրբազան» - սակրալ քաղաք:

3. Ավանդական սրբազան վայրի նշանակությունը Արմավիրը պահպանել է նաև հետուրարտական-աքեմենյան ժամանակաշրջանում՝ դառնալով Արևի, Լուսնի և արքայական նախնիների պաշտամունքի կենտրոն, ինչպես վկայում է հայկական պատմական ավանդույթը: Ուրարտական պարիսպները, պալատական ու տաճարային շինությունները պահպանվել և հարմարեցվել են տիրող պահանջներին: Այս դարաշրջանի հոգևոր և նյութական մշակույթի փայլուն նմուշները վկայում են այդ մասին:

4. Աքեմենյան կայսրության անկումից հետո Հայաստանի կառավարիչ (սատրապ) Երվանդը երկիրը հայտարարեց անկախ, վերահաստատեց Երվանդյան հարստությունը և Արմավիրը հռչակեց մայրաքաղաք: Քաղաքը մայրաքաղաքի վերածելու միջոցին որոշակի վերակառուցումներ կատարվեցին թե՛ պաշտպանական համակարգում, թե՛ պաշտամունքային ու տնտեսական շինություններում: Բլրի հյուսիսարևմտյան հատվածում բարձրացվեց կիսակլոր, պաշտպանական աշտարակ, հիմքից վերակառուցվեց բլրի գագաթին գործող Արեգի ու Լուսնի տաճարի շքաբակի բարձրահարթակի հենապատը, միջնաբերդի ծայր արևելքում բարձրացող պալատական շինությունը, հյուսիսային լանջի սրբարանը և այլ կառույցներ հարմարեցվեցին ժամանակի պահանջներին: Վերակառուցումները հիմնականում կատարվում էին ժամանակի առաջատար շինարարական նոր տեխնիկայի կիրառմամբ, երբ շարվածքի քարերի հորիզոնական ամրացումն իրականացվում էր «ծիծեռնակապոչ» գամերով:

Օգտագործելով մատենագրական տվյալները՝ Արմավիրում սրբազան Սոսյաց պուրակում գործող գուշակարանի, Վաղարշակի կառուցած՝ արեգակի և լուսնի անդրիներով մեխյանի, հետագայում արևմուտքից Արտաշեսի բերված և կրկին այդ տաճարում կանգնեցրած Ապոլոնի ու Արտեմիսի արձանների վերաբերյալ, համադրելով դրանք ուսումնասիրություններով ձեռք բերված փաստացի նյութերի և պուրակի հունարեն արձանագրությունների ընձեռած վկայությունների հետ, կարելի է պնդել, որ Երվանդյան մայրաքաղաքը ունեցել է շեշտված կրոնական բնույթ, կազմավորվել է գործող տա-

ճարի շուրջ՝ սերտորեն կապված դրա տարածքի և տնտեսության հետ, շրջապատված փոքր արբանյակ բնակավայրերով:

5. Մ.թ.ա. III դ. վերջին, մայրաքաղաքի՝ Երվանդաշատ տեղափոխվելուց հետո, Արմավիրը շատ երկար ժամանակ մնաց երկրի խոշոր քաղաքներից մեկն ու հոգևոր կենտրոնը, և, ամենայն հավանականությամբ, մինչև Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցման ավարտը, այստեղ էր նաև արքունիքը:

Արմավիրը մինչև մ.թ. V դարը մնաց որպես պաշտամունքի վայր, արքունի ամրոց և գործերի ձևեռանոց և վերջնականապես ավերվեց Վարդանանց պատերազմի ժամանակ:

Կյանքը բլուրում՝ շարքային բնակավայրերի տեսքով, վերականգնվեց միայն զարգացած միջնադարում, Բագրատունյաց հարստության օրոք:

XIII դարում, մոնղոլների հարձակումների արդյունքում այս շեն բնակավայրը կործանվել է: Միայն XIX դարի երկրորդ կեսին բլրի գագաթին կառուցվեց ոչ մեծ չափերի եկեղեցի, որը ավերվել է XX դարի սկզբներին: Մակայն հոգևոր կյանքը չի մարել, այն շարունակվել է բլրի հարավային լանջի քարայրերից մեկում՝ Ծաղկավանքում, որտեղ մինչ այժմ կատարվում է Մբ Մարիամ Աստվածածնի պաշտամունքը:

Արմավիրում իրականացվող պարբերական պեղումներն ու ուսումնասիրությունները վկայում են, որ Արմավիրը Հայկական լեռնաշխարհի այն հագվազուտ հուշարձաններից է, որտեղ ակնառու երևում է հայ հոգևոր ու նյութական մշակույթի՝ դարերի ընթացքում ձևավորման ու զարգացման անցած ուղին:

ARMAVIR IN THE CROSSROADS OF CENTURIES
Karapetyan I. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Archaeology and Ethnography, Armenia)

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԳԻՆՆԵՐԸ

Հակոբյան Հ. (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտ, Հայաստան)
hphakobyan@mail.ru

*Բանալի բառեր՝ անտիկ Հայաստան, բազին, տաճար, սրբատեղի, կա-
ռույց, գործառույթ:*

Հին Հայաստանի հոգևոր ժառանգության առավել ուշագրավ բնագավառներից մեկը հին հայերի պաշտամունքն է և նրան առնչվող հաստատությունների համալիրը: Վաղ միջնադարյան հայ գրավոր աղբյուրները սրանց մասին թողել են սուղ, սակայն կարևոր տեղեկություններ: Այս տվյալների մի մասն ակնարկում է՝ յուրահատուկ սրբազան կառույցների՝ բազինների մասին (Ազաթանգեղոս, Մովսես Խորենացի): Համատեքստից էլնելով՝ ենթադրվում է, որ բազինները կազմել են տաճարների մի մասը կամ էլ եղել են ինքնուրույն կառույցներ՝ տեղայնացված առանձին սրբատեղիներում:

Մինչև այժմ հայագիտության մեջ չկա որևէ կայուն կարծիք բազինների արտաքին կառուցվածքի և դրանց որոշակի գործառույթի վերաբերյալ: Ընդ որում՝ այս երկուսը, կրկին դատելով գրավոր աղբյուրների համատեքստից, սերտորեն առնչվել են իրար: Հայագիտության մեջ միևնույն ժամանակ գոյություն ունի ակադեմիական գիտության կողմից հավասարապես ընդունելի առնվազն հինգ բնորոշում բազինների համար: Սա արդեն մատնանշում է, որ բնորոշումները ընդամենը գիտական վարկածներ են՝ չամրապնդված նոր փաստերով, իսկ վերջիններիս անհրաժեշտությունը մեծ է՝ լուսաբանելու համար ոչ միայն հայ հին պետականության գաղափարական կողմն ընդհանրապես, այլև հայերի հեթանոսական կրոնը և ծեսը մասնավորապես: Առանձին մի խնդիր է, թե արդյո՞ք հայոց տաճարները և սրանց հարող կառույցները մինչև քրիստոնեության նախաշեմը մնացել են խիստ ավանդական տեսքով և նման են եղել հինարևելյան հարևանների ստեղծագործություններին, թե՛ ավելի հելլենականացված տեսք են ունեցել:

Այս հարցերի միակ լիարժեք պատասխանը գրավոր աղբյուրների տվյալների բաղդատումն է հարևան ժողովուրդների պաշտամունքային կառույց

ների և, որ առավել էական է, Հայաստանի հնագիտական նյութի հետ: Մինչև վերջերս նման հնագիտական տվյալներ ի հայտ չեն եկել, ինչը հայագետներին թողել է տարակուսանքի մեջ, թե՛ հինգ հնարավոր տարբերակներից ո՞րն է ավելի մոտ իրականությանը. բազինները արդյո՞ք մեհյաններ են, արձաններ, զոհարաններ, սրբարաններ, թե՛ շինությունների համալիր: Նկատենք, որ այս բնորոշումների մի մասը իրար չի հակասում, այլ կարող է լրացնել իսկ դրանցից վերջինն առաջարկում է բավական ընդարձակ ու անորոշ ձևակերպում:

Խնդրի լուծման սկիզբը երևում է ՀՀ հյուսիս-արևմուտքում պեղվող Հողմիկի խոշոր տաճարական համալիրի տարածքում, որտեղ վերջին երկու հնագիտական սեզոններին բացվում են յուրօրինակ մոնումենտալ կառույցներ՝ ներառված մի բացօթյա համալիրի մեջ: Հենց սրանք էլ անհրաժեշտ է դիտել որպես վաղուց որոնված բազինները, որոնց հորինվածքն այնքան մշակված և զուսպ է, որ հնարավորություն է ստեղծում ուղեկցող նյութի հետ միասին որոշակի դատողություններ անելու այստեղ ժամանակին իրականացվող ծեսերի մասին:

BAGIN SHRINES OF THE ANCIENT ARMENIA
Hakobyan H. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of
Archaeology and Ethnography, Armenia)

**ՆՈՐԱԲԱՑ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ**

Հակոբյան Ն. (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտ, Հայաստան)
archaeology.sci.am

*Բանալի բառեր՝ հուշարձան, պեղումներ, մշակութային շերտ, մշակու-
թային ժառանգություն:*

1. 2010 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին (որոշ ընդհատումներով) մեր կողմից իրականացվել են պեղումներ Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածին վանքի տարածքում՝ կապված հին Վեհարանի վերակառուցման շինարարական աշխատանքների հետ:

2. Հին Վեհարանը կառուցվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ղազար Ջահկեցու կողմից՝ 1738-1751 թթ. «Շնորոք Արարչին չքնաղ յօրինամբ՝ կառուցեալ բազմաձախ արդեամբ Պատրիարգարանս ու, Մեծին Ղազազա Սրբազան վեհին Ձեռամբ 1190 (1741/42)»: Արձանագրված է սեղանատան պատին: Ս. Էջմիածին Մայր Տաճարը և մյուս շինություններն, ըստ գրավոր աղբյուրների, կառուցվել են պատմական Վաղարշապատ քաղաքի միջնաբերդի տարածքում, որտեղ տեղակայված են եղել թագավորական պալատն ու Անահիտ-Արտեմիսի տաճարը, բաղնիքը և հասարակական այլ շինություններ:

3. Պեղումների միջոցին բացվեցին արտադրական կառույցներ (թրծման վառարաններ), աշտարակաձև շինության հիմնապատերի մնացորդներ և ճարտարապետական հորինվածքով բացառիկ, գետնափոր տուֆակերտ մի կառույց: Որևէ տեղեկություն նորաբաց հուշարձանի վերաբերյալ չունենք՝ ի բացառյալ Ս. Սարդարյանի հաղորդման. «Ղազարապատ հյուրանոցի մոտ բացվել են ներքնատուն (թրծված աղյուսե, կրաշաղախով պատերի հետքեր), իսկ եկեղեցու տպարանի մոտ՝ բաղնիքի շենք»:

4. Նախնական դիտարկումները թույլ են տալիս արձանագրել, որ նորաբաց հուշարձանը (ավերակված խստագույնս) ներկայանում է մշակութային երեք տարբեր շրջաններ ընդգրկող ժամանակահատվածով կամ շերտերով:

Մշակութային առաջին շերտն, անշուշտ, վերաբերում է աղյուսաորմ աշտարակաձև շինությանը՝ կառուցված, ամենայն հավանականությամբ, Մովսես Տաթևացու (լուսարար, սպա և կաթողիկոս՝ 1629-1632 թթ.) կողմից: Շի-

նությունն ունի բոլորձի հատակագիծ՝ կառուցված վառ կարմիր, լավ թրծված աղյուսներով: Պեղումները պարզեցին, որ աշտարակն ունի (ըստ պահպանված վիճակի) եռաշերտ հատակ՝ պատած գաջե սվաղով: Նույն կերպ են և պատերը (երկու երեսից):

Երկրորդ մշակութային շերտը ներկայանում է հնոց վառարաններով՝ թվով երեք: Պահպանված է դրանցից մեկի կրակարանը՝ օդամուղ խողովակով և ակնափռով: Այն շրջանաձև է՝ բնորոշ ժամանակի նմանօրինակ կառույցների հորինվածքին (Օրան-Կալա, Կափաղակ, Մինգեչաուր և այլուր): Երկրորդ վառարանը (նույն հորինվածքով) պահպանված է կիսով չափ, լցված հոծ մոխրաշերտով, ավերակված շինաշխատանքների միջոցին: Վառարանների շուրջ պահպանված է աղյուսապատ հատակի մի փոքր հատված, որտեղ կանգնում էին, սովորաբար, խեցեգործ վարպետները:

Առավել ուշագրավը մշակութային երրորդ շերտը ներկայացնող գետնափոր շինությունն է, որը մինչ այսօր եզակի է մեզ հայտնի վաղ միջնադարյան նմանատիպ հուշարձանների շարքում: Հուշարձանն արտաքուստ ուղղանկյուն հորինվածքով է, խուլ պատերով, ներքուստ շրջանաձև, փակ պատուհաններով, տուֆե սալաձածկ տանիքով՝ խարխիված հետագա կառուցումներով: Հատակը հողապատ է, նկատելի են թափված ալեբաստրե սվաղի բից: Հատակը հողապատ է, նկատելի են թափված ալեբաստրե սվաղի բից: Հատակը հողապատ է, նկատելի են թափված ալեբաստրե սվաղի մնացորդներ: Դեպի դուրս, ուղղությունը՝ Մայր Տաճարի արևմտյան մուտք, պահպանված են թվով հինգ տուֆակերտ աստիճաններ: Շինությունը կառուցողական կերպով և շինանյութով (հողե լիցք, հղկված, տրամատված տուֆե երկգույն քարեր), նախնական դիտարկումներով, կարելի է վերատուֆե երկգույն քարերին:

Գտածոներ՝ հասարակ և ջնարակապատ խեցեղեն (նկարեն և փորագիր), վառարանների շրջապատից IX-XIII դդ. խեցեգործությանը բնորոշ տարրերով: Իրանական հախճապակե սպասքի առարկաներ, գավաթներ, թասեր, նկարազարդված լաջվարդով: Խեցեղենի այս տեսականին թվագրվում է XVI-XVIII դդ. և համարվում է Մեֆյան Իրանի խեցեգործական արհեստանոցների արտադրանք:

Մետաղե առարկաներ՝ պղնձե ափսե, նիկելապատ մոմակալներ (XIX-XX դդ.), բրոնզե ցանցկեն սկավառակաձև կափարիչ և այլ մանր աննշան իրեր: Բացառիկ է պղնձե ափսեն՝ իր նվիրատվական արձանագրությամբ.

«ՅՇՏԷ ԱՐԴԱՄԻՆ ՍԲ ԷԶՄԻԱՇՆԱ ՁԵՌԱՍԲ ՂԱԶԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ»:

**A NEWFOUND ARCHAEOLOGICAL MONUMENT AT THE
SURROUNDINGS OF THE MOTHER SEE OF HOLY ETCHMIADZIN**
Hakobyan N. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of
Archaeology and Ethnography, Armenia)

**ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ
ԽԵՑԵՂԵՆԻ ՄԻ ՏԵՍԱԿԻ ՄԱՍԻՆ**

Միրիջանյան Դ. (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտ, Հայաստան)
dianamirijanyan@rambler.ru

Բանալի բառեր՝ կղմինդր, ճարտարապետություն, մշակույթ, հնագիտություն:

V-VII դդ. եկեղեցիների և մատուռների կառուցման և նորոգման աշխատանքների լայն ծավալները զարկ տվեցին կղմինդրի արտադրությանը: Այն վաղ միջնադարյան խեցեգործական արտադրանքի մեջ առանձին խումբ է կազմում:

Կղմինդրի ուսումնասիրությունը կարևոր աղբյուր է արտադրության, առևտրի կազմակերպման ու վերահսկման, խեցեգործական արհեստանոցների գործունեության, դրանցում պատրաստվող բազմաբնույթ արտադրանքի, աշխատուժի վերաբերյալ: Կարևոր նյութ է նաև հուշարձանների թվագրության համար:

Հայաստանում կղմինդրը հայտնի է դեռևս հելլենիստական շրջանից, որի օգտագործումը հանդիսանում է շինարարական բարձր տեխնիկայի և քաղաքային մշակույթի վկայություն: Մեզ հայտնի ամենահին կղմինդրները հայտնաբերվել են Արտաշատի պեղումներից: Դրանց զանգվածային բնույթը և պատրաստման որակը վկայում են, որ կղմինդրի արտադրությունն անտիկ շրջանում գտնվել է զարգացման բարձր մակարդակի վրա: Հավանական է, որ կղմինդրի արտադրությունը Հայաստան և հարևան երկրներ անցել է Փոքր Ասիայից: Այդ մասին կարող է վկայել նաև անվանումը՝ «կղմինդր», որը փոխառնված է հունարեն «կերամիս» բառից: Միջնադարում ևս ավանդաբար շարունակվում է հելլենիստական տափակ (սոլեն) և կիսակլոր (կալիպտեր) կղմինդրների օգտագործումը: Կղմինդրածածկ տանիքի կառուցվածքը հասկանալու առումով կարևոր նյութ է տալիս VII դ. ի վեր, գրեթե անփոփոխ պահպանված Աշտարակի Կարմրավոր եկեղեցու զմբերը:

Դեռևս անտիկ շրջանում կղմինդրի արտադրությունը գտնվել է բարձր խավի վերահսկողության ներքո: Վաղ միջնադարում այն կենտրոնացած էր

մեծ բնակավայրերում գտնվող արհեստանոցներում: Հայաստանում կղմինդր արտադրվել է Դվինում, Վաղարշապատում, Աղցքում, ինչը վկայում են հայտնաբերված խոտանները և որոշ առանձնահատկություններ (գրեթե պատկերներ):

Վաղ միջնադարում տափակ կղմինդրը ենթարկվում է որոշակի փոփոխությունների և էականորեն տարբերվում անտիկ շրջանի սոլեններից: Փոփոխությունների ենթարկվում են նաև կիսակլոր կղմինդրները:

Այսպիսով, Հայաստանում կղմինդրածածկ տանիքը հելլենիստական մշակույթի արգասիք էր, որը քաղաքական ու հոգևոր նոր պայմաններում սկսեց կիրառվել մեծամասամբ եկեղեցիների ծածկերի համար: Հայաստանում քրիստոնեական կառույցները պահպանեցին քրիստոնյա ողջ աշխարհին բնորոշ կղմինդրածածկ տանիքը մինչև X դ., որից հետո այն փոխարինվեց ավելի դիմացկուն քարե սալերով: Կղմինդրածածկ տանիքներ հայտնվում են նաև ուշ միջնադարում, հատկապես Արցախի ճարտարապետությունում, իսկ Սյունիքում հիմնականում օգտագործվել են օժանդակ շինությունների ծածկերի համար: Հասարակական և տնտեսական շինությունները շարունակում էին կառուցել ավանդական հարթ տանիքներով կամ գլխատան սկզբունքով:

**ABOUT A TYPE OF THE EARLY MEDIEVAL
CONSTRUCTIONAL CERAMIC**

Mirijanyan D. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Archaeology and Ethnography, Armenia)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ
ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Մկրտչյան Ռ. (ԵՊՀ, Հայաստան)
ruzanant@yahoo.com

Բանալի բառեր՝ հնամարդաբանություն, կենսահնագիտություն, կենսափաստ:

Հայաստանի հնամարդաբանության ծնունդը կարելի է հաշվել 1929 թվականից, երբ Վ. Բունակը լույս ընծայեց Ե. Լալայանի՝ Սևանի ավազանի պեղումներից հավաքագրած երկաթեդարյան գանգաբանական հավաքածուն, դասակարգեց այն երկարագանգ մարդաբանական տիպերի համակարգում՝ ամրակայելով հայերի եկվորության և էթնոսի հյուսիսային ծագումնաբանության կողմնակիցների տեսությունները:

Շուրջ կեսդարյա ընդմիջումից հետո Հայաստանի հնամարդաբանության լուրջ առաջընթաց արձանագրեց Վ. Ալեքսենը կովկասյան ազգերի ծագումնաբանությանը նվիրված իր աշխատության մեջ՝ ներկայացնելով Հայաստանի գանգաբանական հավաքածուների համահավաքը և համապատասխան մարդաբանական բնութագրերի զարգացումները հնագիտական շրջափուլերի շարունակականության համատեքստում: Հեղինակը կրկին փաստագրեց բրոնզ-երկաթեդարյան բնակչության գլխի երկարակերպությունը, առանձնացնելով երկու՝ նրբակազմ և զանգվածեղ տարբերակներ: Նա իր չափազրած նյութերի դիմային կմախքի ընդհանրական երկարակերպությունը, քթի խիստ պրոֆիլավորվածությունը համարեց տարածաշրջանում անփոփոխ՝ սկսած էնեոլիթյան ժամանակաշրջանից, և հայերի մարդաբանական դիմանկարի ձևաբանական առաջատարը, ըստ այդմ՝ ապացույցներ մատուցելով հայերի տեղաբնիկության կողմնակիցներին:

Այս տվյալները երկար ժամանակ օգտագործվում էին Կովկասի մարդաբանությամբ զբաղվող հեղինակների կողմից, որպես համեմատականների, մեկնաբանվում էին էթնոժառանգաբանական վերակազմություններում, և քանի որ գանգաբանական հավաքածուների զգալի մասը գուրկ էր ստույգ

պատմամշակութային անձնագրավորումից, մարդաբանական տվյալներից, ակնկալվող էթնիկական բնույթի տեղեկատվությունը նույնպես կասկածա-հարույց էր:

Հայաստանում հրատարակված և նորահայտ հնամարդաբանական հավաքածուների թվագրման, քարտեզագրման և մշակութային բնորոշումների անհրաժեշտությունը գիտաճյուղի զարգացման պարագայում դարձավ առաջնային անհրաժեշտություն: Հնագետներ Պ. Ավետիսյանը, Ա. Փիլիպոսյանը Վ. Բունակի և Վ. Ալեքսենի հրատարակած որոշ մարդաբանական նյութերի համար գտան ստույգ թվագրություններ՝ համապատասխան թանգարանային հնագիտական հավաքածուների ուսումնասիրության շնորհիվ: Ինչպես նաև Հ. Սիմոնյանի, Ռ. Բաղայանի, Լ. Պետրոսյանի հետ մեկտեղ ներկայացրին նորահայտ հնամարդաբանական հավաքածուներ (Թալին, Ներքին Գետաշեն, Հոռոմ, Վերին Նավեր, Լճաշեն և այլն)՝ մանրամասն պատմամշակութային տեղեկատվությամբ: Այս աշխատանքների շնորհիվ ձևավորվեց Հայաստանի հնամարդաբանական նյութերի մի նոր համահավաք, որը պարբերաբար հրատարակվեց տողերիս հեղինակի կողմից կովկասյան և եվրասիական տարածաշրջանների բրոնզ-երկաթեդարյան հնամարդաբանական հավաքածուների համեմատական վերլուծականներում: Արդյունքում Հայկական լեռնաշխարհի հարավային տարածքներում՝ կոնկրետ Վանի ավազանում, վաղ բրոնզի ժամանակահատվածում տեղայնացվեցին նրբակազմ գանգաբանական տիպերը, իսկ հյուսիսային տարածքներում, հատկապես Սևանի ավազանում՝ երկարակերպ և զանգվածեղ տարբերակները՝ որպես եվրոպոիդ ռասայի ձևաբանորեն ծայրահեղ և հնագույն դրսևորումներ: Երկարադիմությամբ, առավելագույնս պրոֆիլավորված և երկար քթի չափերով, Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան բնակչությունը վերը նշված համեմատական դաշտում հռչակվեց ռեկորդակիր: Այսպիսով, Հայաստանի հնամարդաբանությունը, ավելի քան ութսունամյա կենսագրության օրոք, ներկայացավ քարտեզագրված, ձևաբանորեն տիպաբանված բրոնզ-երկաթեդարյան հնագիտական ժամանակահատվածի պատմամշակութային համատեքստում՝ ցուցաբերելով էթնոժառանգաբանական հիմնահարցերի լուսաբանման համեստ կարողություններ:

Ներկայումս հնամարդաբանական հավաքածուները հավաքագրվում և ուսումնասիրվում են նոր զարգացող կենսահնագիտության մեթոդներով և մեթոդաբանությամբ: Այս գիտաճյուղը տարբերվում է նախորդից, որ վերակազմում է ոչ թե հնահանրության էթնիկական պատմությունը, այլ՝ կենսակերպը, աշխատում է ոչ միայն կմախքի չափագրական, այլև հիմնականում վեռատարիքային և հնաախտաբանական հատկանիշներով, մեկնաբանվում

է ինչպէս պատմամշակութային, այնպէս էլ հնաէկոլոգիական տեղեկատվության դաշտում: Կենսահնագիտության ոլորտում, վերը նշված հնամարդաբանական հավաքածուների անհատական սեռատարիքային տվյալների հիման վրա, իրագործվել է Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան բնակչության ժողովրդագրական պատկերի վերակազմությունը: Փաստվել են արական սեռի կյանքի երկար տևողությունը իգականի նկատմամբ՝ հնահանրությունում ի հաշիվ տարեց տղամարդկանց մեծ թվի, կանանց մահացության մեծ ցուցանիշներն ակտիվ սերնդագործության տարիքում, Սևանի ավազանի բրոնզեդարյան բնակչության երկարակեցությունը եվրասիական տարածաշրջանի համաժամանակյա համարժեք նյութերի համեմատական դաշտում:

Հնամարդաբանությունը և կենսահնագիտությունն արդյունավետ կարող են զարգանալ և ծառայել Հայաստանի պատմագիտությանը, եթե կենսափաստը նույնպէս դիտարկվի որպէս պատմական տեղեկատվություն պարունակող արժեքավոր սկզբնաղբյուր և հայրենական թանգարաններում հավաքագրվի՝ որպէս ազգային գենոֆոնդի տվյալների բանկ:

**PALEOANTHROPOLOGY OF ARMENIA IN HISTORICAL-CULTURAL
CONTEXT AND PROSPECTS OF ITS DEVELOPMENT**
Mkrtchyan R. (Yerevan State University, Armenia)

**ԼՃԱՇԵՆԻ ԴԱՄԲԱՆԱԴԱՇՏԸ
(Մ.թ.Ա. XXIV-XIX ԴԴ.)**

Պետրոսյան Լ. (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտ, Հայաստան)

*Բանալի բառեր՝ հնագիտություն, թոնդր-վանաձորյան, միջին բրոնզ,
դամբարան, գունազարդ, մշակույթ:*

Հայաստանի և Հարավային Կովկասի բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի
լավագույն հուշարձաններից է Գեղարքունիքի մարզի Լճաշենի դամբարանադաշտը:

Դամբանադաշտում ուսումնասիրված նյութերի շարքում առավել սակավ
է Վաղ բրոնզեդարյան դարաշրջանի և հաջորդ՝ միջին բրոնզի ժամանակաշրջանի
միջակայքում գտնվող հուշարձանների քանակը: Վաղ բրոնզեդարյան
ժամանակաշրջանին հաջորդող նյութեր է պարունակում մեր կողմից
պեղված թիվ 55 դամբարանը:

Դամբարան 55. շրջափակված է հատվածաբար պահպանված, հյուսիսարևմուտքից
հարավարևելք առանցքով 7,50 մ, հյուսիսարևելքից հարավարևմուտք՝ 6,50 մ
տրամագիծ ունեցող միջին մեծության որձաքարերով կառուցված անկանոն
կրովիկալով. միջակայքի կենտրոնական հատվածում մանր քարերից և
ավազից բաղկացած փոքր թմբի հեռացնելուց հետո ակնհայտ դարձավ,
որ դամբանախուցը ծածկասալերով փակված չի եղել. 1,50 մ խորության
հորիզոնի վրա ուրվագծվեցին 4,00 x 3,70 մ չափեր ունեցող հիմնահողային
դամբանախցի պատերը: Այդ հորիզոնի վրա դամբարանի հյուսիսարևմտյան
պատի դիմաց դրված էին ցուլերի երեք գանգեր: Հիմնահողային 3,50 մ
խորության հորիզոնի վրա փաստագրվեց ճառագայթաձև դասավորված
տարաչափ հինգ սալերի և քարերի համադրմամբ վարդյակաձև կառուցված
ծածկը, որի տակ բացված հիմնական դամբանախուցն ուներ օվալաձև
հատակագիծ՝ արևելք-արևմուտք առանցքով 3,30 մ երկարությամբ,
հյուսիս-հարավ՝ 3,00 մ լայնությամբ: Դամբանախցի մակերեսը սահմանազատված
էր ուղղահայաց ու հորիզոնական դրված տարաչափ քարերի մանազատված
էր ուղղահայաց ու հորիզոնական դրված տարաչափ քարերի երկու
շարքով կառուցված 1,00 մ բարձրությամբ պատով: Հանգուցյալի

կմախքը դրված էր դամբանախցի կենտրոնական հատվածում. գլխով արևմուտք, ձախ կողքի վրա՝ ձեռքերը և ոտքերը կծկած: Գանգի հետևի մասում գտնվեց ոսկյա թիթեղից ժապավենաձև հերակալ-գարդ, դիմացից՝ սկավառակաձև ոսկե գարդ: Դամբանախցի հարավային պատի դիմաց գտնվեցին տարբեր մեծության փայտի մնացորդներ: Այստեղ դրված էին մեկ սև փայլեցված շքեղ կարաս և ադորիքների բեկորներ, որձաքարից գուրգի պատրաստուկ, թերթաքարից գեղեցիկ քերիչ, իսկ հյուսիսային պատի դիմաց դրված էր սրվակաձև փոքրիկ խեցանոթ: Գտնվեցին նաև ոչխարի ստորին ծնոտ և ձիու վերջույթների չորս հատվածներ:

Թե՛ դամբանախցի կառուցվածքը և թե՛ սակավաթիվ, սակայն բարձրարժեք նյութերը պատկանում են վաղ կուրգանային մշակույթին: Տվյալ դամբարանը ոչ միայն կառուցվածքով, այլև թաղման ծեսով իր ուրույն տեղն ունի Հայաստանի տվյալ ժամանակաշրջանի մշակույթի ուսումնասիրության ոլորտում:

Ավելին են ԹՎ մշակութային փուլի նյութեր պարունակող համալիրները (ընդամենը վեց դամբարան՝ Հ. Մնացականյանի կողմից պեղված թիվ 14, 42, 44, 120 (վերին թաղում), 123 դամբանաբլուրները):

Հայտնի են միայն թիվ 123 դամբարանի տվյալները: Ինքնատիպ է Լճաշենի թիվ 123 դամբարանը: Շրջանաձև է եղել, չի ունեցել քարե պատեր: Խորությունը 3,00 մ, տրամագիծը 2,50 մ է: Ըստ Հ. Մնացականյանի՝ ննջեցյալը եղել է դիամասնատված. գլուխն անջատված է եղել իրանից, ոտքերն ու թևերը նույնպես կտրված՝ յուրաքանչյուրը երկու մասի բաժանված: Իրանը դրել են ներքև, ութ մասի բաժանած, ոտքերն ու թևերը՝ կողք կողքի: Մեծ խնամքով շարել են իրար վրա, գլուխը դրել բոլորից վերև: Այս դամբարանում գտնվել է նաև մեկ եզան ամբողջական կմախք, որի վրա դրված է եղել արտակարգ մեծության վանակատից նետասլաք: Դամբանախցում հայտնաբերվել է նաև մեկ բրոնզե դաշույնի կեսը, հյուսիսարևելյան կողմում դրված են եղել ոչխարի և այծի մեկական ամբողջական կմախք, բացի այդ, այստեղ գտնվել են 9 կավանոթներ:

Նշենք, որ թիվ 14, 42 և 44 դամբանաբլուրներն աչքի չեն զարնում նյութերի բազմազանությամբ: Գերակշիռ մաս են կազմում ձեռքով պատրաստված, դարչնագույն կամ բաց վարդագույն մակերեսով, անգարդ ու կտրելու եղանակով արված զիգզագներով, հորիզոնական գոտիների միջակայքը կարճ գծիկներով, ալիքներով և երբեմն էլ կետերով լցված զարդամոտիվներով մեծ ու փոքր կճուճները: Ըստ հարդարման եղանակների և ձևերի նույնական են Լճաշեն ամրոցի համաժամանակյա շերտերից հայտնաբերված նյութերը: Այդ նյութերն ամբողջությամբ համապատասխանում են Հարավային Կով-

կասում մինչ այժմ հայտնի շերտագրական հստակ պատկեր ներկայացնող բնակատեղիի՝ Ուզերլիկ Թեփեի ստորին շերտի նմուշներին, միայն այն տարբերությամբ, որ վերջինիս զարդերն ավելի բազմազան են:

Տվյալ դամբարանային նյութերը պատկանում են Բ.ա. XXII-XIX դարերին և լրացնում են Լճաշենի դամբանադաշտի տվյալ փուլի մինչ այդ առկա բացը:

THE NECROPOLIS OF LCHASHEN (XXIV-XIX CENTURIES B.C.)

Petrosyan L. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Archaeology and Ethnography, Armenia)

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ. ԱՐՅԱԽԻ
ՏԻՔՐԱՆԱԿԵՐՏ

Պետրոսյան Հ. (ԵՊՀ, Հայաստան)
hpetrosy@gmail.com

Բանալի բառեր՝ Արցախ, Տիգրանակերտ, Տիգրան Մեծ, մշակութային ժառանգություն, հայ-ադրբեջանական հակամարտություն, պեղումներ:

Ջեկուցման մեջ Արցախի Տիգրանակերտի հայտնաբերման, հետազոտության և հանրահռչակման գործընթացի քննությամբ ներկայացվում են պատմական ժառանգության դերակատարման խնդիրները հայ-ադրբեջանական հակամարտության մեջ:

1. Տիգրանակերտի հնագիտական հետազոտությունը հայ մշակութային ժառանգության հայտնաբերման, հետազոտության, հանրահռչակման և այն ներկա մշակութային գործընթացի մաս դարձնելու՝ վերջին տարիների ամենահաջող ձեռնարկներից է: Դրան նպաստում են ծավալուն պեղումները, հուշարձանի լրացուցիչ մաքրումներն ու լանդշաֆտային տեսքի պահպանումը, հանրահռչակմանն ուղղված ամբողջական քաղաքականությունը՝ հրատարակություններ, համացանցային կայքի ստեղծում, պարբերաբար կազմակերպվող ցուցահանդեսներ և, ի վերջո, Տիգրանակերտի հնագիտական թանգարանի ստեղծում հենց հուշարձանի տարածքում: Արդյունքում Տիգրանակերտն այսօր ամենաշատ այցելվող, համացանցում լայնորեն ու մանրամասնորեն ներկայացված, հանրությանն առավել քաջածանոթ հուշարձանն է Արցախում: Միայն վերջին տարում Տիգրանակերտի մասին երեք փաստավավերագրական ֆիլմեր են ստեղծվել, ընթացքի մեջ են ևս երկուսը: Կարելի է հավաստել, որ Տիգրանակերտն Արցախում օր օրի թափ առնող մշակութային քաղաքականության հիմքերից մեկն է:

2. Այս ընթացքի հետնախորքի վրա խիստ ուշագրավ է ադրբեջանական գիտական և հասարակական վերաբերմունքի քննությունը: Այն կարելի է բնութագրել որպես անլրջությունից դեպի զգաստացում, փաստերի ան-

տեսումից մինչև դրանց ընդունման ու մեկնաբանության գործընթաց, որի քննությունն օգնում է հասկանալ նաև սեփական ձեռնարկումների հաջողության և անհաջողության պատճառները:

3. Ակնհայտ հաջողությունների հետ մեկտեղ Տիգրանակերտի հանրահռչակման գործընթացը երևան բերեց հայաստանյան գիտական հանրության խայտաբղետության, գիտական հետազոտություններում սիրողականության և սնապարծության, մշակութային ժառանգության հանդեպ տարվող քաղաքականության, գիտության և մշակույթի կառավարման հետ կապված բազմաթիվ խնդիրներ, որոնց քննությունը նույնպես զեկուցման հիմնական թեմաներից է:

THE CULTURAL HERITAGE IN THE CONTEXT OF ANTAGONISM:
ARTSAKH'S TIGRANAKERT

Petrosyan H. (Yerevan State University, Armenia)

**ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ՑՈՒՑԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՈՐՊԵՄ
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԿՆԱԲԱՆՄԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐ,
ՀՀ ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ**

Պողոսյան Դ. (ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, Հայաստան)
poghosyand@yahoo.com

Բանալի բառեր՝ թանգարան, ցուցադրություն, մշակութային տեքստ, թանգարանային հաղորդակցություն, ցուցանմուշ, տեղեկատվություն:

ՀՀ թանգարաններն առօրյա գործունեության ընթացքում կիրառում են սոցիալ-մշակութային գործունեության տարբեր եղանակներ՝ իրենց կրթամշակութային, գիտատեղեկատվական, ժամանցի կազմակերպման ներուժն օգտագործելու ի նպաստ հայկական պատմամշակութային և բնական ժառանգության մի ստվարածավալ հատվածի պահպանության, արժևորման ու արդիականացման: Այս առումով թանգարանային ցուցադրությունն իր պատմական զարգացման տարբեր փուլերում այսօր էլ հանդիսանում է թանգարանի ավանդական հաղորդակցության միջոցը: Վերջինս հիմք է թանգարանի կրթահաղորդակցական հասարակական գործառույթի իրականացման համար:

Հիմնվելով ՀՀ թանգարաններում կատարված դիտարկումների վրա քննարկվում է այն դիրքորոշումը, որ թանգարանային ցուցադրությունը մշակութային տեքստ է, առանց որի անհնար է արդի թանգարանի գոյությունը՝ որպես սոցիալ-մշակութային համակարգ: Ինչպես թանգարանային գործունեության ողջ ընթացքում, այնպես էլ ցուցադրության հիմքում ընկած թանգարանային առարկան ձեռք է բերում գիտելիքի, զգացմունքների, արժեքների փոխանցման գործառույթ: Ըստ այդմ՝ թանգարանային առարկաները հանդես են գալիս որպես նշաններ և խորհրդանշաններ, ցուցադրությունը՝ առարկայական-տարածական հաղորդագրություն, որը ծառայում է տարբեր մշակութային դիրքերից հանդես եկող սուբյեկտների հաղոր-

դակցությանը և ունի հասարակական-կրթական առաքելություն: Վերջինս այն հիմքն է, որով ընդհանրապես թանգարանը վերածվում է կրթահաղորդակցական միջավայրի, այսինքն՝ մի իմաստավորված տարածության, որի նպատակն է ձևավորել որոշակի աշխարհայացք, փոխանցել արժեքամակարգեր՝ հաշվի առնելով թանգարանային տարաշերտ լսարանի ընկալման տարբեր հնարավորությունները:

ՀՀ թանգարաններում ակտիվորեն կիրառելի ցուցադրական գործունեության համատեքստում, արդի թանգարանային հաղորդակցության տեսության հիման վրա փորձ է արվում մեկնաբանելու այն հիմնական սկզբունքները, մեթոդները, աշխատանքային փուլերը, ինչպես նաև ընկալման եղանակները, որոնք հատուկ են ժառանգության մեկնաբանման սույն թանգարանային միջավայրին:

**MUSEUM EXPOSITION AS AN ENVIRONMENT FOR INTERPRETATION
OF HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE IN THE CONTEXT OF
MUSEUMS' ACTIVITIES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA**

Poghosyan D. (Ministry of Culture of the Republic of Armenia, "Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-Reservations" Non-Commercial State Organization, Armenia)

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԿՆՈՋ ՊԱՏԿԵՐՈՎ
(ԱՆՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐԱԿԱՆ
ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՀԻՄՆԱԲ)**

Պողոսյան Ս. (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ,
Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր,
Հայոց ազգագրության թանգարան, Հայաստան)
sv_ethnomuseum@yahoo.com

Բանալի բառեր՝ արդիականություն, ազգաբանություն, կնոջ և տղամարդու գործառույթներ, անձնանուն, հուշարձան, Մայր Հայաստան, ընկալում, կերպար:

Հաճախ Հայաստան երկիրը ներկայացվել է կնոջ կերպարով: Այդ մասին եղած սեփական և այլ եթնիկ պատկերացումները բնութագրվել են մեր կողմից առանձին հոդվածով: Այս արքեոլոգիային ընկալումները դրսևորվել են նաև խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակներում: 20-րդ դարասկզբից ուշադրության արժանի են մեր երկրի՝ Հայաստանի անվամբ աղջիկների անվանակոչումները: Երբեմն աղջիկներին անվանել են «Հայաստան»՝ հայրենասիրական ոգուց, ազգային զգացումներից ելնելով: Բացի այդ, այստեղ նկատելի է իրենց մայրերին, տատիկներին մեծարելու, հարգելու, վերջիններիս կերպարը, նրանց վարքուբարքի հատուկ գծերն ու շնորհքը, ընդունակություններն անվան միջոցով կրողին հաղորդելու կամ նրանց հիշատակը վառ պահելու նպատակով դուստրերին տատերի, մեծ մայրիկների անվամբ կոչելու ցանկությունը՝ նմանով նմանը ձեռք բերելու միտմամբ: 1920-30-ական թթ. Խորհրդային Հայաստանում աղջիկներին կոչել են այս անվամբ՝ ի հիշատակ իրենց մայրերի: Ըստ Հրաչյա Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանի», Հայաստանը իգական անուն է: Արմենիա անունը ևս իգական անուն է, որը հանդիպում է իտալացոց մեջ (Հ. Աճառյան, նշված բառարանը, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 289): Հավանաբար, այստեղից են Արմինե, Արմենուհի խիստ տարածված հայկական իգական անունները:

Հայոց մեջ ամենամեծ արժեքները կապված են մայր բառի հետ. մայր Հայաստան, մայր լեզու, մայր հայրենիք, մայր հող, մայր եկեղեցի և այլն:

Մոր կերպարն իր դրսևորումներն է գտել ճարտարապետական հուշարձաններում, դեկորատիվ-կիրառական արվեստի շատ ճյուղերում՝ խեցեգործություն, գոբելենագործություն, ասեղնագործություն և այլն:

Ուշագրավ է, որ Նիկոլ Օհանը «Կամավորի հիշատակարանում» կնոջ պատկերով է տեսնում Սարդարապատի հաղթանակը. «դեպի երկինք էր բարձրանում հրեշտականման մի կանացի դեմք, գթաբար հայացքը դեպի Մասիս ուղղած՝ բաց արած իր լայն թևերը խնամում էր իր իսկ զավակներին, ուժ ու կորով մտցնում նրանց մեջ: Դա Սարդարապատի հաղթական սիմվոլն էր ...»:

Ըստ Ռ. Իսրայելյանի՝ Սարդարապատի հուշահամալիրի Հուշապատի վրա պատկերված «...ոտքի ելած մանուկը և խաղողի ողկույզներով զարդարված կինը հայ ժողովրդի վերածնունդն են խորհրդանշում»: Իսկ Հուշապատի մյուս երեսին, որպես առաջնորդող պատկեր, ներկայացված է թևատարած կին՝ ալիքների մեջ խեղդվող «Մայր Հայաստանը», որ յուր որդիներին փրկության, օգնության է կանչում:

1967 թվականին Երևանի Հաղթանակի զբոսայգում տեղադրված «Մայր Հայաստան» հուշարձանը փոխարինեց Ի. Ստալինի՝ 5 տարի առաջ տեղահանված արձանին: Դա Երևանի ամենաբարձր արձանն է (22 մ բարձրությամբ, պատվանդանով՝ 52 մ): Դրա համար որպես նախատիպ, բնորոշիկ ծառայել է երևանաբնակ Ժենյա Մուրադյանը: Քանդակը ներկայացնում է հայ կնոջ, մոր հավաքական կերպարը՝ սուրը ձեռքին, և խորհրդանշում է ազատ հայրենիքի փառքն ու հզորությունը: Այն մարմնավորում է ուժեղ, գորեղ կնոջ, այն էլ՝ «տղամարդ-կնոջ» հավաքական տիպ՝ հայ ռազմական ոգու, զինվորին մարտի դաշտ ուղարկող, ոգևորող հայ մոր, կնոջ, քրոջ կերպարներով:

Առաքել Պատրիկի՝ II աշխարհամարտից հետո արված նկարաշարում Խորհրդային Հայաստանը ևս ներկայացվել է կնոջ պատկերով, առանձնապես հետաքրքրական են փոքրիկ Հայաստանը՝ կնոջ կերպարով պատկերելու նախատիպային ընկալումներով մակագրությունները:

Հատկանշական է, որ եթե կանանց անվանել և անվանում են Հայաստան, ապա նորամուտ է տղամարդկանց Արցախ անունը: Հավանաբար, դա կապված է հաղթանակած երկիր լինելու, ուժեղի, հզորի, վերջին հաշվով՝ տղամարդկային սկզբի, ռազմի դաշտում հաղթանակած տղամարդու կերպարի հետ:

ARMENIA IN A WOMAN'S SHAPE

(ON THE BASIS OF ONOMASTICAL AND FIGURATIVE MATERIALS)

Poghosyan S. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Archaeology and Ethnography, Memorial Complex of Sardarapat Battle, National Museum of Armenian Ethnography, Armenia)

**ՀՀ ՊԱՏՄԱՍՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ԵՎ
ԱՐԳԵԼՈՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐԸ**

Պողոսյան Վլ. (ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, Հայաստան)
hushardzan@yahoo.com

Բանալի բառեր՝ արգելոց-թանգարան, պատմամշակութային ժառանգություն, ռազմավարություն, պատմական միջավայր:

Գաղնիք չէ, որ պատմական հիշողության փոխանցման և վերակենդանացման աղբյուրը մեզ հասած մշակութային ժառանգությունն է, որի արդյունավետ պահպանման և մեկնաբանման դեպքում են արժևորվում մեր ներկան և ապագան: Այս առումով պատմամշակութային արգելոց-թանգարանները և արգելոցները դիտարկվում են որպես մշակութային անշարժ և շարժական, նյութական և ոչ նյութական ժառանգության համալիր պահպանման և կառավարման արդյունավետ մշակութային կազմակերպություններ:

Զեկուցման մեջ քննության առարկա են ՀՀ տարածքում գործող արգելոց-թանգարանների և պատմամշակութային արգելոցների գործնական ոլորտի զարգացման հեռանկարները: Մասնավորապես առանձնացվում են հետևյալ իրողությունները.

- Հետխորհրդային իրականության մեջ արգելոց-թանգարանների և արգելոցների քանակը կրճատվեց, և դրանց մի մասը միայն շարունակեց գործել անշարժ հուշարձանների, դրանց հարակից միջավայրի պահպանման և կրթամշակութային, գիտական նպատակներով օգտագործվող պետական կամ համայնքային ոչ առևտրային կազմակերպությունների կարգավիճակով:

- Թեև գործող արգելոց-թանգարաններն ու արգելոցները համարվում են սիրված կրթամշակութային, զբոսաշրջային հաստատություններ, և որոշները նույնիսկ այցելությունների մակարդակով գերազանցում են մյուս տիպի թանգարաններին, այնուամենայնիվ, դրանց հսկայական բովանդակային և սոցիալ-տնտեսական զարգացման ներուժը մնում է չօգտագործված:

- Արգելոց-թանգարանները և արգելոցները, որպես յուրօրինակ մշակութային կազմակերպություններ, իրավաօրենսդրական դաշտում և համապատասխան գիտական հետազոտություններում համակողմանի ուսումնասիրված և մեկնաբանված չեն:

- Արդի արգելոց-թանգարանները և արգելոցները, որպես մշակութային ժառանգության պահպանման և կառավարման եղանակներ, կիրառելի չեն երկրի բոլոր մարզերի կտրվածքով, իսկ գործողներն էլ չեն ապահովում երկրի ողջ մշակութային բազմազանությունը:

Վերոնշյալ իրողությունները հիմք են տալիս ձևակերպելու հետևյալ ռազմավարական զարգացման ուղղությունները.

1. Արդի սոցիալ-մշակութային իրողություններին համընթաց՝ արգելոց-թանգարանների և արգելոցների գործունեության վերաիմաստավորում՝ որպես ժառանգության համակողմանի արժևորման և սոցիալ-տնտեսական զարգացման կարևոր ռեսուրս: Նմանատիպ մոտեցման ձևավորումը նախատեսվում է կիրառել՝ ելնելով «Մշակութային լանդշաֆտի» հայեցակարգային սկզբունքներից:

2. Մարզերում արգելոց-թանգարանների և արգելոցների նշանակության ու գործունեության արժևորման և համայնքային զարգացման ծրագրերում դրանց ներուժի օգտագործման մեխանիզմների ներդրում:

3. Փոխկապակցված և բազմաբնույթ արգելոց-թանգարանների և արգելոցների ցանցի ստեղծում և գործող համակարգի զարգացում:

4. Հարկային, ներդրումային, արտաբյուջետային եկամտի տարաբնույթ աղբյուրների ձեռքբերման նոր մեխանիզմների կիրառում:

5. Նպատակային ծրագրերի և հետազոտությունների հիման վրա արգելոց-թանգարանների հոգևոր և նյութական զարգացման ողջ ներուժի բացահայտում և կիրառում:

**THE CONCEPTUAL SETTINGS FOR DEVELOPMENT SYSTEM OF THE
HISTORICAL-CULTURAL MUSEUM-RESERVES AND RESERVATIONS IN
THE REPUBLIC OF ARMENIA**

Poghosyan V. (Ministry of Culture of the Republic of Armenia, “Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-Reservations”
Non-Commercial State Organization, Armenia)

**«ՀՈՒՇԱՐՁԱՆ» ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ**

Սարգսյան Գ. (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտ, Հայաստան)
gagsar@mail.ru

*Բանալի բառեր՝ մշակութային ժառանգություն, հուշարձան, պատմու-
թյուն, պահպանություն, օրենսդրական ակտ, վերականգնում:*

Մարդու կողմից ստեղծված պատմության և մշակույթի արժեքների «հուշ-
արձան» ընդհանրացնող անվանումը նորօրյա երևույթ է: Պատմական
սկզբնաղբյուրներում դրանք հիշված են իրենց բուն գործառնական նշանա-
կությունը բնութագրող անվանումներով՝ ամրոց, բերդ, եկեղեցի, վանք,
մատուռ, գավիթ կամ ժամատուն, տապանաքար, գերեզմանոց, ձիթհան,
ջրաղաց և այլն: Միջնադարի հայ իրականության մեջ օգտագործելի են եղել
նաև առավել ընդհանրացնող անվանումներ, որոնցից հաճախադեպ է «ար-
ձան» բառերը: Այն կիրառվել է հիմնականում փոքր չափերի քարակոթող-
ների կապակցությամբ. բառարաններում «արձանը» մեկնաբանված է որպես
«կոթող, կանգուն քար, քարե սյուն, մահարձան, գերեզմանին կանգնեցված
քար, սահմանիչ քար կամ սահմանաքար, նաև մարդու եռաչափ քանդակ,
քարե կամ փայտե կուռք» և այլն:

«Հուշարձան» հասկացության միջնադարյան հումանիշ կարելի է դիտել
«աւերակ» բառը՝ գուգորդված վերը հիշված հոգևոր և աշխարհիկ շինու-
թյունների հետ: Մատենագրական վկայություններում այս բառերը հաճախ
օգտագործվել է ավերված, քանդված կառույցը կամ բնակավայրը վերաշի-
նելու, վերականգնելու կապակցությամբ:

XIX դարում շրջանառության մեջ է դրվում «հնութիւնք» հասկացությունը,
որը գոյատևում է մինչև XX դարի 20-ական թվականները, չնայած Ռուսաս-
տանյան կայսրությունում, որին սերտորեն կապված էր հայ իրականու-
թյունը, արդեն XIX դարի վերջին տասնամյակներում կիրառվում էր
«հուշարձան» բառը (памятник):

XX դարի 20-ական թվականներից սկսում են օգտագործել «հուշարձան»
հասկացությունը, սակայն «հնություն» բառի համակցությամբ՝ հնության
հուշարձան: Այդ շրջանում մասնագիտական գրականության մեջ հնություն-
ները կամ հուշարձանները սկսում են տարբերակել ըստ բնույթ-բնագա-
վառների՝ պատմական, հնագիտական, ճարտարապետական, արվեստի,
բնության: Ըստ այդմ էլ բառապաշարում ներառվեցին «պատմական հուշար-
ձան», «հնագիտական հուշարձան», «ճարտարապետական հուշարձան» հաս-
կացությունները:

Խնդրո առարկա բնագավառում «հնություն» բառերը օգտագործվեց
մինչև 1930-ական թվականների սկիզբը, որից հետո առավել գործածելի
դարձավ «պատմական հուշարձան» հասկացությունը:

«Պատմության և մշակույթի հուշարձան» հասկացությունը Հայաստանի
Հանրապետության օրենսդրական ակտերում սկսեց կիրառվել XX դարի
70-ական թվականներից (Հայկական ՍՍՀ «Պատմության և կուլտուրայի
հուշարձանների պահպանության և օգտագործման մասին» (1977 թ.), «Պատ-
մության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ու պատմական միջավայրի
պահպանության և օգտագործման մասին» (1998 թ.) ՀՀ օրենքները):

Ի տարբերություն «պատմության և մշակույթի հուշարձան» հասկացու-
թյան հայաստանյան օրենսդրական սահմանման, այս բնագավառի միջազ-
գային իրավական փաստաթղթերում և բազմաթիվ երկրների ազգային
օրենսդրություններում օգտագործվում է «մշակութային ժառանգություն»
ձևակերպումը, Ֆրանսիայում՝ patrimoine, Անգլիայում՝ heritage:

Որպես իրավաբանական բնորոշում, այս արտահայտությունն առաջին
անգամ օգտագործվել է 1972 թ. Միավորված Ազգերի Կրթության, Գիտու-
թյան և Մշակույթի կազմակերպության՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 17-րդ նստաշրջա-
նում (Փարիզ) ընդունված «Մշակութային և բնության համաշխարհային ժա-
ռանգության պահպանության մասին» կոնվենցիայում, որտեղ բնութագրված
են «հուշարձան», «համալիր», «տեսարժան վայր» հասկացությունները:

«Պատմության և մշակույթի հուշարձան» հասկացության ճիշտ մեկնա-
բանման տեսանկյունից կարևորվում է դրա և «մշակութային արժեքի» բո-
վանդակային և իրավական հարաբերակցության խնդրի պարզաբանումը:

Մինչև 1969 թ., ներառյալ հուշարձանների պահպանության մասին օրեն-
քը, շրջանառություն մեջ էր «մշակույթի հուշարձան» բառերը, իսկ 1977 թ.
օրենքում այն առավել ընդգրկուն և որոշակի դարձնելու նպատակով լրաց-
վեց՝ «պատմության և մշակույթի հուշարձան» և «մշակութային արժեք» հաս-
կացությունների տարաբաժանմամբ: Ակնհայտ է, որ ոչ բոլոր մշակութային
արժեքները կարող են բնորոշվել որպես հուշարձան, քանի որ «հուշարձանը»

ոչ թե և ոչ այնքան մշակութային արժեք ունեցող իրի կամ կառույցի հումանիշ անվանումն է, այլ՝ իրավական կարգավիճակ, որը ենթադրում է պահպանության (իր բոլոր բաղադրիչներով) որոշակի վերաբերմունք և կանոնակարգ:

THE CONCEPT OF "SITE" AND THE QUESTION OF PRESERVATION IN HISTORICAL CONTEXT

Sargsyan G. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Archaeology and Ethnography, Armenia)

**ԴԻԱԿԻԶՄԱՆ ԾԵՍԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
Մ.Թ.Ա. II-I ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐՈՒՄ**

Տիրացյան Ն. (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտ, Հայաստան)
astghul@hotmail.com

Բանալի բառեր՝ թաղման ծես, միջին բրոնզ, Ուրարտու, հնագիտություն:

Դիակիզման ծեսը ՀՀ տարածքում ի հայտ է գալիս միջին բրոնզի դարաշրջանից (Վանաձոր, Քարաշամբ, Լոռի բերդ, Արուճ և այլն), թռեղք-վանաձորյան մշակույթի թաղումներում: Դրանք բոլորն աչքի են ընկնում բարդ կառուցվածքով, շքեղ, հարուստ ու բազմազան գույքով և հաճախ անվանվում են «իշխանական» կամ «արքայական» թաղումներ: Քարաշամբի դամբարանադաշտից հայտնի է միայն մեկ դիակիզումով թաղում, որը, ի տարբերություն նախորդների, պատկանում է կարմիրբերդյան մշակույթին և թվագրվում է մ.թ.ա. XVIII դ.: Այն մյուսներից նշանակալիորեն տարբեր է. դիակիզված հանգուցյալի մնացորդները տեղադրված են աճյունասափորի մեջ, և թաղումն էլ աչքի չի ընկնում նախորդների ճոխությամբ:

ՀՀ տարածքում դիակիզումով թաղումները կրկին ի հայտ են գալիս ուրարտական դարաշրջանում (մ.թ.ա. VIII-VII դդ.), միայն Արարատյան դաշտի տարածքից: Ի տարբերություն միջին բրոնզեդարյան թաղումների, հարստությամբ բավական տարբեր են. մի մասը աչքի է ընկնում շատ հարուստ, մյուսները՝ միջին և աղքատ թաղման գույքով: Դրանք բոլորը թաղումներ են աճյունասափորների մեջ, տարբեր տեղադրությամբ՝ ժայռի ծերպերում, հողում, դամբարանում: Թանգարանային ֆոնդերում կան մի շարք չիրատարակված և, ցավոք, առանց ուղեկցող գույքի աճյունասափորներ՝ գտնված Կարմիր բլուրից (մ.թ.ա. VII դ.):

Միջին բրոնզի դարում դիակիզման ի հայտ գալը մասնագետների կողմից բացատրվում է վաղ բրոնզի դարից հետո տեղի ունեցած էթնիկական և սոցիալական փոփոխություններով: Իսկ ուրարտական դարաշրջանում այն,

մեր կարծիքով, բնորոշ է եղել դրսից եկած էթնիկական մի փոքր խմբի, որն Արարատյան դաշտ է բերվել ուրարտական արքաների՝ բնակչության վերաբնակեցման քաղաքականության արդյունքում:

CREMATION RITUAL IN ARMENIA DURING II-I MILLENNIUMS B.C.

Tiratsyan N. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Archaeology and Ethnography, Armenia)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ՀԻՆ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՈԼՈՐՏՈՒՄ (Մ.Թ.Ա. II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿ)

Փիլիպոսյան Ա. («Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն»

ՊՈԱԿ, Հայաստան)

piliposyan@yahoo.com

Բանալի բառեր՝ Հայկական լեռնաշխարհ, մշակույթ, հնագիտություն, ցեղ, բրոնզ, երկաթ:

Միջին բրոնզի շրջափուլի III փուլում (մ.թ.ա. XIX/XVIII-XVI դդ.) ողջ Հին Մերձավոր Արևելքում նկատվող ռազմանահապետական հասարակությունների համախմբման և դրանց հիման վրա գործել ստրկատիրական պետությունների (Վաղ Խեթական, Հին Ասսուրական, Վաղ Միտաննիական և Եգիպտոսի Միջին թագավորություններ) կազմավորման գործընթացներին զուգահեռ, Հայկական լեռնաշխարհում նմանատիպ երևույթների, ենթադրվող էթնիկական տեղաշարժերի նոր ալիքի, ինչպես նաև էկոլոգիական բնույթի փոփոխությունների (ցուրտ և խիստ եղանակի աստիճանական փոխադրումը մեղմ և տեղումներով առատ կլիմայով) շնորհիվ, դեռևս ուշկուրարաքայան և հետկուրարաքայան իրողությունների (մ.թ.ա. III հազ. II կես) արդյունքում հետզհետե լքված բազմաթիվ բնակատեղիներ վերստին վերաբնակեցվում են նստակյաց կենսակերպ ունեցող և երկրագործության ու անասնապահության զուգորդված տնտեսվարմամբ զբաղվող՝ սևան-արցախյան, կարմիրբերդյան և վան-ուրմիական հնագիտական մշակույթների (և/կամ մշակութային խմբերի) կրողները հանդիսացող հասարակությունների կողմից: Ըստ որում, վերջիններիս բուռն գործունեության շրջանում (մ.թ.ա. XVIII-XVI դդ.), նրանց նախորդած բեդեն-բերքաբերյան և թռեղք-վանաձորյան մշակույթների կիսաքոչվոր անասնապահ ցեղերը, դատելով մի շարք հնագիտական հուշարձանների ընձեռած փաստերից, ամբողջապես չեն լքել այս տարածքները կամ ուժացվել: Դրանց մի մասը, աստիճանաբար հարմարվելով նոր իրավայնամաններին, թերևս, ոչ մեծ խմբերով հաստատվել է նստակյաց կենսա-

կերպ ունեցող՝ այդ նոր մշակույթները կրողների վերաբնակեցրած կենսատարածքներում՝ պահպանելով սեփական մշակութային առանձնահատկությունների տարրերը: Սա է, թերևս, պատճառը, որ Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. XVII-XVI դդ. հնագիտական հուշարձաններում, ըստ որում, և՛ բնակավայրերում (Լճաշեն, Մեծամոր, Ուզերլիկ-թեփե, Սյզևան և այլն), և՛ դամբարանադաշտերում (Հառիճ, Քեթի, Լճաշեն, Ցամաքաբերդ, Վերին Նավեր, Ներքին Գետաշեն, Նորաբաց, Ապարան և այլն) այս ժամանակահատվածին վերաբերող հնամշակութային իրողությունները երբեմն ներկայանում են ուշբեդեն-բերքաբերյան, ուշթռեղք-վանաձորյան, սևան-արցախյան, կարմիր-բերդյան և վան-ուրմիական մշակույթներին (և/կամ մշակութային խմբերին) հասուկ արտեֆակտերի կամ դրանց վերապրուկային տարբերակների համատեղ դրսևորմամբ: Սա թույլ է տալիս ենթադրել, որ մ.թ.ա. II հազ. II քառորդից Հայկական լեռնաշխարհում սկսվել են տեղի բազմաթիվ ու բազմակացությամբ (նստակյաց, կիսաքոչվոր, քոչվոր) ցեղերի կենսակերպերի փուլ առ փուլ մերձեցման, վերջիններիս բնորոշ սոցիալ-տնտեսական առանձնահատկությունների աստիճանական համահարթեցման, ինչպես նաև տարբեր էթնիկական խմբերի հետզհետե միախառնման և վերջիններիս բնորոշ մշակույթների (և/կամ մշակութային խմբերի) առավել խոր, կայուն ու հեռանկարային դրսևորումների սերտաճման երևույթները: Իրավիճակ, որն, իր տեղայնական հիմնավոր դրդապատճառներով հանդերձ, ինտեգրված էր համաժամանակյա հիմներձավորարևելյան ընդհանուր պատմամշակութային գործընթացներին: Սրանք, արդյունքում, հանգեցրին մ.թ.ա. XVI-XV դդ. սահմանաբաժանից նշմարվող և մ.թ.ա. XV-XIV դդ. Հայկական լեռնաշխարհի համար արդեն համընդհանուր դարձած («Լճաշեն-մեծամորյան» կամ «Էթիունյան» պայմանական անվանումը կրող) մշակույթի վերջնական ձևավորմանը:

Հայկական լեռնաշխարհի և Հին Մերձավոր Արևելքի մյուս շրջանների միջև առկա կապերի ու փոխազդեցությունների առավել ցայտուն պատկերը ներկայացնում են մ.թ.ա. XV-IX դդ. (ուշ բրոնզի – վաղ երկաթի շրջափուլեր) հնագիտական և գրավոր սկզբնաղբյուրները: Այդ փուլում, տարածաշրջանում դրսևորված ռազմաքաղաքական նոր իրողություններին (Նոր Խեթական թագավորություն, Եգիպտոսի Նոր թագավորություն, Միտաննի, Կասսիտական Բաբելոն, Միջին և Նոր Ասսուրական թագավորություններ) գուզահեռ (թերևս, նաև դրանց անմիջական ազդեցության տակ), Հայկական լեռնաշխարհում ևս նկատվում են վաղ պետական կազմավորումների և ցեղային համադաշնությունների (Ալզի, Թեգարամա, Հայասա, Նաիրի, Կադմուխի, Արմե-Շուբրիա, Ուրուասրի, գուցեն՝ Էթիունի) ձևավորումներ: Ըստ

որում, արդեն մ.թ.ա. XV-XIII դդ. դրանց մի մասը ներգրավված էր հիմներձավորարևելյան ռազմաքաղաքական (խեթա-եգիպտական հակամարտություն), առևտրատնտեսական (անագի, ոսկու, արծաթի, լազուրիտի, դիորիտի, ծովախեցիների տարանցիկ միջազգային առևտուր) և սոցիալ-մշակութային գործընթացների ոլորտը և, դատելով տեղում հայտնաբերված որոշ արտեֆակտերի, (եգիպտական, միտաննիական և կասսիտական կնիքներ, գորտակերպ կախիկներ, սպառազինության նմուշներ), ինչպես նաև համաժամանակյա գրավոր սկզբնաղբյուրների տեքստերից, հակվել էր Եգիպտոս-Միտաննի-Կասսիտական Բաբելոն եռադաշինքի կողմը և պայքար էր մղում Նոր Խեթական թագավորության ու նրա դաշնակիցների դեմ: Ամեն դեպքում, ըստ հնագիտական տվյալների, Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. II հազ. միջնամասում ձևավորված և արդեն ընդհանուր սոցիալ-մշակութային իրողությունների կրողներ հանդիսացող վաղպետական կազմավորումները, իրենց զարգացման շարունակությունը (նկատելի վերելքներով ու վայրէջքներով հանդերձ) պահպանեցին մինչև մ.թ.ա. IX դ. վերջը, այսինքն՝ մինչև այն ժամանակահատվածը, երբ Հայկական լեռնաշխարհն ամբողջապես ներգրավվեց Վանի թագավորության (Ուրարտուի) կազմում:

THE ARMENIAN HIGHLAND IN THE SPHERE OF THE ANCIENT NEAR EASTERN HISTORICAL-CULTURAL INTERCONNECTIONS (II MILL. B.C.)

Piliposyan A. (Ministry of Culture of the Republic of Armenia, "Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-Reservations" Non-Commercial State Organization, Armenia)

ОТКРЫТИЕ ДРЕВНЕЙШИХ РАННЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НА СЕВЕРЕ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ (АРМЕНИЯ)

Любин В., Беляева Е. (Институт истории материальной культуры РАН, РФ)
biface@mail.ru

Ключевые слова: памятник, палеолит, Армянское нагорье, раннеашельские изделия.

Северо-восточная часть Армянского нагорья охватывает юг Кавказского перешейка и включает территории Армении и южной Грузии. Именно в этой вулканической области находится подавляющее большинство известных на Кавказе памятников раннего палеолита, концентрирующихся преимущественно на территории Армении. До недавних пор ранний палеолит этой области был представлен лишь поверхностными местонахождениями с ручными рубилами позднеашельского типа (не древнее 500-400 тыс. л. н.). В конце прошлого века, открытая в южной Грузии олдованская стоянка Дманиси (около 1,8 млн. л. н.) впервые засвидетельствовала намного более раннее заселение севера Армянского нагорья.

Новые исследования раннего палеолита данной области были начаты в 2003 г. совместной Армяно-Российской экспедицией, руководимой С. А. Асланяном. На севере Армении (Лорийское плато) были обнаружены более 20 разновозрастных ашельских памятников, расположенных, главным образом, в предгорьях вулканического Джавахетского хребта. Среди них преобладают поверхностные местонахождения (Благодарное, Даштадем, Норамут и др.), на которых собрано свыше тысячи ашельских изделий из местного гналодацита, включая около 360 ручных рубил. Основная часть коллекций представлена леваллуазскими продуктами расщепления и плоскими рубилами-бифасами сердцевидных или овальных очертаний, которые часто изготовлены из крупных отщепов и включают предметы в разных стадиях обработки. Подобные изделия были обнаружены также в виде стратифицированного комплекса на памятнике Даштадем 3. Этот характерный позднеашельский

материал находит аналогии в коллекциях обсидиановых изделий, собранных на ряде памятников Центральной Армении (Джрабер, Сатани-Дар и др.). Помимо позднеашельских находок, на лорийских местонахождениях были собраны также единичные изделия с более архаичными технико-морфологическими чертами, что предполагало наличие здесь более ранних индустрий.

Данное предположение подтвердилось в ходе дальнейших исследований, когда удалось обнаружить три стратифицированных памятника (Мурадово, Карахач и Куртан), впервые доставившие среднеашельские и раннеашельские индустрии. Это открытие стало серьезным прорывом в исследованиях раннего палеолита не только данного района, но и всего Армянского нагорья, а также сопредельных областей Евразии. Наибольший интерес представляет Карахач, где раннеашельские изделия (чопперы, пики, грубые бифасы и др.), сделанные из иных разновидностей дацита, а также андезита и оливинового долерита, обнаружены в слое вулканического пепла и в нижележащих пролювиальных отложениях. Датировки пепла уран-свинцовым методом лежат в диапазоне 1,7-1,9 млн. л. н., что должно соответствовать и возрасту каменных изделий. Сходная с изделиями из Карахача раннеашельская индустрия обнаружена также в нижних уровнях близлежащего памятника Мурадово. В самых верхах Мурадово представлен упомянутый позднеашельский материал, а в средней части толщи – среднеашельская индустрия. Ранне- и среднеашельские комплексы выявлены также на памятнике Куртан, расположенном в юго-восточной части Лорийского плато. По совокупности данных (абсолютные датировки подстилающих пеплов, палеомагнитные данные, возрастной диапазон найденных ранее зубов носорога) можно предполагать, что возраст культурных отложений Куртана должен составлять около 1 млн. л.

Открытые в северной Армении памятники содержат следы древнейших миграций ранних людей за пределы Африки. Раннеашельские материалы Карахача по возрасту близки древнейшим раннеашельским индустриям Восточной Африки (около 1,5-1,8 млн. л.н.) и даже превосходят последние. Это предполагает, что раннеашельские индустрии распространились вплоть до Кавказа почти одновременно с их появлением в Африке, хотя не исключен и сценарий независимого развития ашеля на этой территории. Карахачские находки также сопоставимы по возрасту с олдованской индустрией Дманиси (около 1,8 млн. л.н.) и с недавно открытыми на Северном Кавказе (Тамань, Дагестан) индустриями, которые определены как олдован и по фаунистическим и иным данным отнесены к диапазону 2,0-1,2 млн. л.н. Это допускает,

что в раннем плейстоцене на Кавказе могли сосуществовать как олдованские, так и раннеашельские индустрии. Результаты исследований Армяно-Российской экспедиции на севере Армянского нагорья проливают новый свет на древнейшую предысторию данного региона, а также заставляют пересмотреть прежние представления о более позднем распространении носителей ашельских индустрий в Евразии.

THE DISCOVERY OF ANCIENT EARLY PALEOLITHIC MONUMENTS IN THE NORTH OF THE ARMENIAN HIGHLAND (ARMENIA)

Lyubin V., Belyaeva Y. (The Institute for the History of Material Culture of the Russian Academy of Sciences, Russia)

ЕРВАНДАШАТ И ЕГО ОКРЕСТНОСТИ, КАК ИСТОРИКО-ПРИРОДНЫЙ ЗАПОВЕДНИК

Тер-Мартirosов Ф. (Институт археологии и этнографии НАН РА, ЕГУ, Армения)
felixter1@yandex.ru

Ключевые слова: Ервандашат, памятники культуры Армении, древняя крепость, архитектурные комплексы, историко-природный заповедник.

Ервандашат являлся одним из древних центров политической власти Армении, упоминаемым М. Хоренаци. Здесь около «Անտիշ Ծննդոց - Леса Рождения», с 2005 г. археологическими раскопками раскрывается охотничий дворец, часть парка царя Ерванда. Здание построено в ахеменидской традиции с расположением в центральной части большой залы, окруженной более узкими комнатами. Дворец имел в центральной части здания второй этаж, сооруженный из дерева и сырцового кирпича. Перекрытие боковых помещений первого этажа было плоское или с небольшим скатом. Перекрытие второго этажа было двускатное с использованием черепиц. Интерес представляет сочетание в одном строении традиций востока и запада в планировке и конструкции здания. На втором этапе жизни памятника он был превращен царем Арташесом в крепость. В крепости открыта большая карасная зала размерами 24 м x 12 м с 36 карасами. Открыты также последующие перестройки крепости в период преемников царя Арташеса и в период доминирования парфян в Армении. Вероятно, в I в. до н.э. жизнь здесь замирает. Обнаруженный материал позволяет говорить о широких контактах от Пергама на западе до Ирана на востоке и позволяет утверждать, что в западных регионах Армении сохранялись урартские культурные традиции. Исследования в Ервандашате позволяют также утверждать, что в IV - начале II вв. до н.э. в Великой Армении сохранялись древневосточный характер и облик административных центров.

На территориях, расположенных рядом селений Ервандашат и Багаран имеется большое количество памятников культуры Армении различных эпох, среди которых есть малоизвестные шедевры древней культуры Армении. Очень интересна церковь св. Шушаник, напротив исторического селе-

ния Багаран, входившая в средние века в состав христианских храмов Багарана. По своей архитектуре церковь является уникальной среди памятников архитектуры на территории республики Армения. Неподалеку расположена древняя крепость, в которой прослеживаются развалины оборонительных стен, церкви и караван-сарая. Интересна для обозрения церковь у с. Арагац. Большой интерес представляют такие памятники, как укрепленное поселение Шахварут и у местечка Каракала начало водного канала, сооруженного еще урартами. Особо отмечу уникальную живописность местного ландшафта.

Кроме памятников, на армянской стороне на противоположном берегу р. Ахурян расположены архитектурные комплексы древнеармянской культуры, которые доступны обзору даже невооруженным глазом. Особый интерес представляет рассмотрение Мренского собора (Մրենի վանքը և շինությունները), сооруженного в 639 г., и комплекса строений древнего Багарана. Прямо напротив дворца царя Ерванда, возвышается на скале средневековый замок. Все эти памятники находятся на противоположном берегу р. Ахурян и доступны для обозрения.

Длительный период закрытости региона для посещения погранзоны СССР обусловил сравнительно хорошую сохранность древних памятников. Наиболее целесообразным представляется создание охраняемого законом историко-природного заповедника. Сегодня также сохранились большие трудности для посещения памятников в погранзоне. Но напомню, что огромный армянский исторический памятник - город Ани, также находится в погранзоне. При этом его ежедневно посещают сотни туристов, принося ощутимый доход казне Турции. Если Армения желает стать страной привлекательной для туристов, то она должна включить в число посещаемых памятников и памятники, находящиеся в погранзоне, которые представляют большой интерес для иностранных туристов, особенно для армян диаспоры. Важность организации туризма в данном регионе неоспорима. Несмотря на живописную местность и плодородные земли, уровень жизни населения сел ниже, чем в других частях Араратской долины. Оторванность сел от городов служит причиной начинающегося оттока молодежи в Ереван. Развитие этого процесса приведет к опустошению пограничной зоны Армении в этом месте, что опасно для будущего страны.

ERVANDASHAT AND ITS ENVIRONS, AS A HISTORICAL-NATURAL RESERVE

Ter-Martirosov F. (Yerevan State University, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Archaeology and Ethnography, Armenia)

ԱՐՎԵՍ, ՃԱՐՏԱՂԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ART, ARCHITECTURE

ՀԱՅ ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՆԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Աղասյան Ա. (ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, Հայաստան)
instart@sci.am

Բանալի բառեր՝ արևմտահայ կերպարվեստ, Օսմանյան կայսրություն, քանդակագործություն, հուշարձան, դիմաքանդակ, դեկորատիվ քանդակ:

Նոր շրջանի արևմտահայ կերպարվեստը, ի տարբերություն արևելահայ կերպարվեստի, բավարար չափով ուսումնասիրված չէ, թեև վերջերս Ստամբուլում թուրքերեն և անգլերեն լույս տեսած՝ Գարո Քյուրքմանի՝ 1600–1923 թթ. Օսմանյան կայսրության մեջ ծնված հայ վարպետներին ներկայացնող երկհատոր պատկերագրքի շնորհիվ հնարավոր դարձավ ընդլայնել մեր գիտելիքները տվյալ շրջանի, մասնավորապես XIX դարի արևմտահայ կերպարվեստի մասին:

Արևելահայ նոր կերպարվեստի համեմատությամբ, արևմտահայ կերպարվեստում այդ ժամանակ տեղի ունեցած բարեփոխումներն ընթացել են ավելի դանդաղ, չեն կրել նույնքան խոր, արմատական բնույթ: Միայն այսպես կոչված «թանգլիմաթի»՝ քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամ ապրող Օսմանյան թուրքիային եվրոպական երկրների պարտադրած բարենորոգման շրջանում, երբ որոշակի աշխուժանում է արևմտահայ բնակչության ոչ միայն հասարակական, այլև մշակութային կյանքը, աստիճանաբար գիտակցվում է կերպարվեստի՝ նկարչության ու քանդակագործության ինչպես լուսավորական, այնպես էլ գեղագիտական նշանակությունը:

Արևմտահայ քանդակագործության հիմնադիրներից էր Երվանդ Ոսկանը (1855–1914), որը նաև թուրք առաջին արձանագործներ Բիսան Օզսոյի, Բսա Բեհգատի, Մահի Թուրուկի և այլոց ուսուցիչն էր: Կ. Պոլսում, ապա Վենետիկում նախնական կրթություն ստանալուց հետո նա հինգ տարի սովորել է Հռոմի Գեղարվեստի ակադեմիայում, կատարելագործվել Փարիզում: 1881-ին վերադառնալով Կ. Պոլիս՝ նշանակվել է Հնագիտության թանգարանի փորձագետ, իսկ 1883-ից ի վեր վարել է Օսմանյան Գեղարվեստից վարժարանի

ներքին տեսուչի ու փոխտնօրենի պաշտոնները: Թեպետ մանկավարժական աշխատանքը նրանից շատ ժամանակ է խլել, այնուհանդերձ, Ե. Ոսկանը գեղարվեստական մեծ ժառանգություն է թողել: Նրա լավագույն աշխատանքներից են եղբոր՝ Տիգրան Ոսկանի, ֆրանսիացի հասարակական գործիչ, լրագրող Պիեռ Քիյառի, կոմպոզիտոր Տիգրան Չուխաճյանի, Կ. Պոլսի Հնագիտության թանգարանի և Գեղարվեստից վարժարանի տնօրեն Օսման Համդի բեյի դիմաքանդակներն ու կիսանդրիները, ինչպես նաև «Ձեյբեկի պարը» և «Ձեյբեկի կինը» կավե փոքրաչափ արձանները:

Նույն տարիներին է հանդես եկել արևմտահայ քանդակագործ, ծնունդով մշեցի Հայկ Բաղիկյանը (1876–1950): 1891-ին նա մեկնել է ԱՄՆ, որտեղ և անցել է նրա ստեղծագործական բեղմնավոր կյանքը: Հ. Բաղիկյանի առավել նշանակալից աշխատանքը Սան Ֆրանցիսկոյի հրապարակներից մեկում տեղադրված Աբրահամ Լինքոլնի հուշարձանն է (1926), որը բարձր է գնահատվել քննադատների կողմից:

Հիմնականում ԱՄՆ-ում է աշխատել նաև Ջոյունիայում ծնված Հակոբ Փափազյանը (1878–1957): Վենետիկի և Հռոմի Գեղարվեստի ակադեմիաներում կրթվելուց հետո նա վերադարձել է հայրենիք, որտեղ բազմաթիվ դիմաքանդակներ և թեմատիկ քանդակներ է կերտել: 1922-ին հայերի հերթական ջարդերից մի կերպ փրկված արվեստագետը Ջոյունիայում է թողել իր ստեղծագործություններից շատերն ու հասել Նյու Յորք: Հետագայում նա այստեղ արվեստանոց է բացել և բավական լայն ճանաչում գտել:

Արևմտահայ այլ քանդակագործների վերաբերյալ տեղեկությունները սակավաթիվ են: Ջոյունիայում ծնված, Իտալիայում և Փարիզի գեղարվեստական ուսումնարանում սովորած Հակոբ Արապյանի (1867–1910-ից հետո) մասին գիտենք, որ 1893-ին կամ 1894-ին նա հրավիրվել է Թիֆլիս՝ տեղի Խոջիվանքի գերեզմանատանը Բաֆֆու մահարձանը կանգնեցնելու համար: Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով շուտով հրաժարվել է պատվերից և հետ վերադարձել:

Մեծ հույսեր են կապել Հակոբ Փափազյանի աշակերտ՝ Ջոյունիայում ծնված, 1914-ին օսմանյան բանակ զորակոչված և Իրաքի անապատներում զոհված երիտասարդ արձանագործ Ջարեհ Բեյությանի (1890–1917) հետ: Հայաստանի ազգային պատկերասրահում է պահվում նրա պորտրետային աշխատանքներից մեկը՝ նկարիչ Ռաֆայել Շիշմանյանի դիմաքանդակը:

Վերոհիշյալ քանդակագործներից բացի՝ հայտնի են նաև Տիրուհի Կիվմիշյանի, Ավետիս Ամպարաճյանի, Արմենակ Գոլանճյանի, Հակոբ Պեզիրճյանի, Հրանտ Բենդերի (Բենդերյան, 1876–1927-ից հետո), Գևորգ Գափամաճյանի (1880–1906) և այլոց անունները: Ինչ վերաբերում է Խարբերդում ծնված Նշան

Թուրին (Թուրունճյան, 1888–1967) կամ Կ.Պոլսի Գեղարվեստից վարժարանում ուսանած Արա Սարգսյանին (1902–1969), ապա նրանց արվեստը ձևավորվել ու հասունացել է ավելի ուշ. մի դեպքում՝ ֆրանսիական և ամերիկյան, իսկ մյուս դեպքում՝ սովետահայ իրականության պայմաններում:

ARMENIAN SCULPTORS IN THE OTTOMAN EMPIRE

Aghasyan A. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Arts, Armenia)

**ՀԱՅ ՀՆԱՏԻՊ ԳՐՔԻ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՄԱՆ
ՄԻ ԵԶԱԿԻ ՕՐԻՆԱԿ**

Այվազյան Ա. (ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, Հայաստան)
argamaivazian@aol.com

Բանալի բառեր՝ ծաղկող, մատենագիտություն, գրչագիր, տերունական, լուսատու տառեր, գրքագիտություն:

Գիտաժողովի ուշադրությանը ներկայացվող Ավետարանը տպագրվել է Վենետիկում 1680 թ., որը, բնականաբար, մատենագրված է ինչպես 1880-1967 թթ. տարբեր հեղինակների (Գ. Ջարբահանայան, Ա. Ղազիկյան, Թեոդիկ, Ա. Երիցյան, Ա. Գալաճյան) կողմից հայ հնատիպ գրքերի կազմած ցանկերում, այնպես էլ ընդգրկուն կարգով նկարագրված է Երևանում 1988 թ. լույս տեսած 1512-1800 թթ. հրատարակված գրքերի ամենամբողջական մատենագիտությունում: Ըստ վերջինիս տեղեկատվության՝ այս հրատարակությունից առայժմ հայտնի է 21 օրինակ, որից 15-ը Հայաստանում է, 6-ը՝ այլուր (Թբիլիսի՝ 2, Բեյրութ՝ 1, Երուսաղեմ՝ 1, Վենետիկ՝ 1, Իրան՝ 1):

Զեկուցման մեջ ներկայացվող այս օրինակի եզակիությունը հայոց ձեռագիր մատյանների նման ծաղկող-մանրանկարչի կողմից նրա մանրանկարված լինելու փաստն է: Այս հանգամանքն ակնհայտ ապացույց է այն իրողության, որ, հայ հնատիպ գրքի տպարանական եղանակով տպագրելու գործընթացի առկայության պայմաններում, հայոց ձեռագիր մատյաններ ստեղծելու-գրչագրելու գործը տարի առ տարի սկսել է զիջել տպագիր գրքին: Այնուամենայնիվ, հայկական մանրանկարչական գրչարվեստի սկզբունքները մինչև XVIII դ. վերջերը, առանձին դեպքերում՝ մինչև XIX դ. 20-ական թվականները, ուղեկցելով գրատպությանը, տեղ են գտել նաև տպագրված գրքերի էջերում ու նրանց ձևավորման արվեստում:

1680 թ. Ավետարանի այս տպագիր օրինակը գրեթե գրչագիր մատյանների նման սկզբունքներով ու եղանակով մանրանկարված է: Այսպես, այս

օրինակում մինչ գրքի անվանաթերթը լրացուցիչ տեղադրվել է 12 չհամարակալված թերթ՝ 24 էջ, որոնցից 22 էջերի մակերեսների ծավալի 80-90 տոկոսի չափով կատարված են տերունական 12 (Ավետում, Ծնունդ, Ոտնվա, Մկրտություն, Նվիրաբերում, Քրիստոսի մուտքը Երուսաղեմ և այլն) և 10 ուրիշ մանրանկարներ: Վերջիններս 3 տեղից թելկարով միացված են գրքին (պրակամամուլներին): Գրքի 550 (532+18 չհամարակալված տպագիր) էջերից, մանրանկարիչ ծաղկողը 6-րդ էջից սկսած մանրանկարել է 280-ից ավելի էջեր, 91 լուսատու տառերից գունավորել է 53-ը, 12 վերջնագարդերից՝ 2-ը:

Գրքի լուսանցքներում ծաղկողը մանրանկարել է 550-ից ավելի զարդեր (էջերում 1-2 հատ), որոնցից ավելի քան 250-ը բուսազարդեր են, 45-ը՝ մարդկային, մնացածը՝ այլ պատկերներ ու զարդարումներ:

Ցավոք, անվանաթերթից հետո կատարված ծաղկազարդումների մի մասը (մոտ 230-ը) խոնավությունից, թղթի սնկային հիվանդությունից, տարբեր միջնա անտեսանելի աստիճանի գունաթափվել են:

1680 թ. տպագիր Ավետարանը 1770-ական թվականներին Ջաբարիա ծաղկողի՝ բավական հմտավարժորեն և գունաշարի հիմնական գույներով ու նրանց նրբերանգներով, ուրախ տրամադրությամբ կատարած մանրանկարների և ծաղկազարդումների շնորհիվ նախ և առաջ ձեռագիր գրքի տպավորություն ունի, և ինքնին հետաքրքրական փաստ է հայ հնատիպ գրքագիտության պատմության մեջ:

Զեկուցմանը զուգահեռ ցուցադրվում են Ավետարանի մանրանկարված էջերի լուսապատկերները, ներկայացվում են առկա հիշատակարանները:

**A UNIQUE EXAMPLE OF MINIATURE – PAINTING OF OLD
ARMENIAN BOOK**

Ayvazyan A. (Ministry of Culture of the Republic of Armenia, “Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-Reservations” Non-Commercial State Organization, Armenia)

ՀԱՅ ԵՐԱԺԻՇՏՆԵՐԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Ասատրյան Ա. (ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, Հայաստան)
instart@sci.am

Բանալի բառեր՝ թուրքական երաժշտություն, թուրքական առաջին օպերետ, հայ երաժիշտներ, հայկական նոր ձայնագրություն, երաժշտական առաջին պարբերաթերթ, թուրքական դաշնամուրային երաժշտություն:

Ոչ միայն հայ հոգևոր երաժշտության գիտակ, այլև թուրքական, արաբական և հունական երաժշտությանը կատարելապես տիրապետող **Համբարձում Լիմոնձյանի** (1768-1839) ստեղծած Հայկական նոր ձայնագրությունը (1815) լայնորեն կիրառել են թուրք երաժիշտները:

Արիստակես Հովհաննիսյանն ու **Գաբրիել Երանյանը** Կ.Պոլսում հայերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն և հունարեն հրատարակել են «**Քնար արևելյան**» (1857-1858) երաժշտական ամսաթերթը՝ եվրոպական նոտագրությամբ տպագրելով դաշնամուրի, ջութակի և այլ նվագարանների համար գրված ստեղծագործությունների նոտաները՝ նպատակ ունենալով քաղաքակիրթ աշխարհին ներկայացնել նրանց դեռևս անծանոթ արևելյան երաժշտությունը: Սա ուներ պատմական կարևոր նշանակություն. փաստորեն, Թուրքիայում առաջին անգամ հրատարակված երաժշտական պարբերաթերթն էր, որը դրեց եվրոպական նոտագրության տարածման սկիզբը Թուրքիայում:

Տիգրան Չուխաճյանը (1837-1898) արևելյան երաժիշտներից առաջինն էր, ով, ստանալով մասնագիտական երաժշտական կրթություն և կատարելապես տիրապետելով եվրոպական կոմպոզիտորական տեխնիկային, փորձեց գտնել Արևելքի և Արևմուտքի երաժշտական մշակույթների մերձեցման ուղիները, արևելյան երաժշտության սեփականությունը դարձրեց օպերային, սիմֆոնիկ ու կամերային-գործիքային երաժշտության բարդ ժանրերը: Ըստ անտիկ ավանդության՝ Հոմերոսի ծննդավայրը համարվելու պատվի համար վիճել են Հին Հունաստանի յոթ քաղաքներ: Եթե վեճ լիներ **Տ. Չուխաճյանի** համար, ապա պիտի վիճեին ոչ թե միևնույն երկրի քաղաքները, այլ՝ երկու տարբեր, հարևան պետություններ՝ Հայաստանը և Թուրքիան: Բայց վեճ չի հարուցում **Տ. Չուխաճյանը**՝ խորհրդանիշն այն բացառիկ երևույթի, երբ միևնույն անձը երկու ժողովուրդների պատմության ու կյանքի մեջ է մտնում

միաժամանակ թե՛ իբրև երաժշտական թատրոնի հիմնադիր, թե՛ իբրև եվրոպական կամերային-գործիքային ու սիմֆոնիկ երաժշտության մի շարք կարևոր ժանրերի սկզբնավորող: Դեռևս կյանքի օրոք **Չուխաճյանը** դարձավ համաարևելյան երևույթ: Նա ոչ միայն թուրքական, այլև առհասարակ մերձավորարևելյան երաժշտական թատրոնի հիմնադիրն է, ում գործունեությունը մեծ նշանակություն ունեցավ թուրքական երաժշտության հետագա զարգացման համար: **Տ. Չուխաճյանը** թուրքական օպերետի հիմնադիրն է. «Լեբլեբիջի Հոր-հոր աղան» համարվում է թուրքական առաջին օպերետը, որի հաջողությունից ոգևորված՝ Ահմեդ Միդհատն ու Պետրի բեյը գրում են իրենց օպերետները՝ «Ջեյբեկներ», «Վարդագույն աղջիկ», «Ճենկի», «Զիպա» և այլն: Ի տարբերություն «Լեբլեբիջիի», որը նախատեսված էր եվրոպական սիմֆոնիկ նվագախմբի կատարման համար, թուրք երաժիշտների գործերը գրված էին արևելյան նվագախմբի համար (ուդ, լավուրա, ջութակ, դափ, թմբուկ և նմանօրինակ նվագարաններ): **Տ. Չուխաճյանն** է թուրքական դաշնամուրային անդրանիկ օպերաների հեղինակը. նրա «Fantaisies orientales sur des motifs turc» (N1, N 2) դրեցին թուրքական պրոֆեսիոնալ գործիքային՝ դաշնամուրային երաժշտության հիմքերը:

Թուրքիայում մշտական օպերետային թատրոն ստեղծվեց Անկարայում (1928), իսկ մշտական օպերային թատրոնները՝ ավելի ուշ. Անկարայի կոնսերվատորիայի օպերային ստուդիայի հիման վրա 1949-ին հիմնադրվեց Անկարայի պետական օպերային թատրոնը, իսկ 1960-ին՝ Ստամբուլի քաղաքային օպերան (հետագայում Ստամբուլի օպերայի և բալետի պետական թատրոն): Մինչդեռ 1870-ականներին **Տ. Չուխաճյանի** և **Տիգրան Գալեմձյանի** ղեկավարությամբ Կ. Պոլսում ստեղծվեց Օսմանյան օպերային թատերախումբը՝ ողջ Մերձավոր Արևելքում անդրանիկ երաժշտական թատերախումբը, որի ավանդույթները հետագայում շարունակեց **Մերովբե Պենկյանը**: Իսկ **Արշակ Պենկյանը** 1908-ին Կ. Պոլսում հիմնադրեց Օսմանյան երաժշտական թատրոնը՝ 40 հոգուց բաղկացած օպերետային խումբը:

Թուրքիայի Հանրապետության պետական հիմնը «Անկախության քայլերգն» է, որի տեքստը 1922-ին գրել է Մեհմետ Ակիֆ Էրսոյը, իսկ երաժշտությունը՝ Օսման Ջեքի Ունգերը՝ 1924-ին: Հիմնի գործիքավորումը կատարել է սփյուռքահայ կոմպոզիտորների նահապետ **Էդգար Մանասը**: Զարմանալիորեն հիմնի երաժշտական կտավում ակնհայտ են տիպիկ չուխաճյանական դարձվածքներ:

CONTRIBUTION OF ARMENIAN MUSICIANS TO THE DEVELOPMENT OF TURKISH MUSIC

Asatryan A. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Arts, Armenia)

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ՆԱԽԱՏԻՊԵՐԻ ԶՈՒԳԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Գրիգորյան Ա. (Ճարտարապետության ազգային
թանգարան-ինստիտուտ, Հայաստան)
armarchmuseum@gmail.com

Բանալի բառեր՝ Հայկական լեռնաշխարհ, ճարտարապետական նախատիպ, սրահ, Լեման-Հաուպտ, Մեգարոն, Մուծածիր:

Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետական հորինվածքների նախատիպերի և դրանց զուգահեռների համեմատական վերլուծությունը ինքնին կարևոր է պարզաբանելու համար բնակելի և պաշտամունքային կառույցների նախատիպերի ծագման, զարգացման և տարածման պատմությունը, առանձնահատկություններն ու օրինաչափությունները:

Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող պատմահնագիտական, գիտահետազոտական հարուստ նյութերը թույլ են տալիս հետևել, որ բնակելի և պաշտամունքային կառույցների հորինվածքային նախատիպերը, բնական և ձեռակերտ պարզ հորինվածքներից շարունակաբար զարգանալով, տարածվել են նաև հարևան երկրներ՝ պահպանելով նախնական շատ ձևաստեղծ տարրեր և օրինաչափություններ, զարգացել նոր միջավայրում՝ նոր որակ ապահովելով: Այսպես, բնական ապաստարանից մինչև ձեռակերտ միաբջիջ, ապա բազմաբջիջ և համալիր-բնակելի տների տեսակներից առաջացել են փողոցների և նրբանցքների շուրջ համախմբված բնակելի թաղամասեր, վերջիններիս «կրկնությամբ»՝ բնակելի միջավայրի ավելի ընդարձակ միավորներ՝ գյուղ, ավան, քաղաք-համալիրներ: Սակայն այս համընդհանուր մոտեցմանը զուգընթաց առաջացել են բլուր (արհեստական) բնակավայրեր՝ կազմված «շենգավիթյան» (Ք. ա. 5-3-րդ հազարամյակներ) կլոր հատակագծով բնակարաններով: Բնակելի կլոր և ապա քառանկյուն հատակագծով բնակելի տներն ունեցել են մեկ ընդհանրություն. դրանց հատակագծային կենտրոնում տեղադրված են եղել օջախ-կրակատեղիները, և առաստաղում ունեցել են երդիկներ: Այս տիպերն Արարատյան թաղավորության շրջանում

վերաճել են կանոնավոր ուղղանկյուն և քառակուսի հատակագծով բնակելի տան տիպերի՝ պահպանելով արդեն նկարագրված ընդհանրությունները: Ավելին. առաջացել են մեկ, երկու, չորս սյունանի հորինվածքներ՝ մուտքի մասում ունենալով սրահ-շվաք-երեսբացներ: Այս տիպերը, առաջանալով հայկական լեռնաշխարհում, տարածվել են նաև հարևան երկրներում: Լեման-Հաուպտի կարծիքով, templum in antis (անտավոր-երեսբացով տիպը.՝ Ա. Ն.) իր մյուս բաղկացուցիչ տարրերով փոքրասիական ծագում ունի և ոչ թե հույներից է անցել, այլ, ընդհակառակը, փոքրասիացիներից է անցել հույներին: Լեման-Հաուպտը համոզված է, որ այս տիպի նախատիպերը կառուցել են հայերը և արմենները: Հետաքրքրական է, որ Մեգարոն (μεγαρον) – «մեծ տուն» – գլխատուն – երդիկով տան տիպը Հոմերոսը կոչում է նաև μελαυρου – «սև տուն», մի տուն, որ ցույց է տալիս նրա որմերի սևացած լինելն օջախի ծխից (ինչպես դարադամում, գլխատնում, դարբասիում, երդոսնի սախլիում և այլն.՝ Ա. Ն.): Այստեղ էլ Մեգարոնի առջևի մասն էր կազմում պրոդոմոսը (προδομος) – «նախատունը», հայկական տարբերակում՝ սրահ-շվաք – երեսբացը: Նույն տերմին - անվանումն ենք նկատում հռոմեական (լատինական) բնակարանում, որտեղ atrium նշանակում է «սև սենյակ»: Տիպաբանական նմանություններն, ինչ խոսք, ակնհայտ են, իսկ նախատիպերի ելակետը՝ կռահելի:

Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակարանն իր էական գծերով մեզ տանում է ոչ միայն դեպի բրոնզեդարյան և ապա նեոլիթյան մշակույթները, այլ՝ դեպի այն քարանձավները, այրերն ու սորերը, որոնց մեջ մի ժամանակ բնակվում էր պալեոլիթի մարդը: Նման իրավիճակ է նկատվում նաև պաշտամունքային կառույցների նախատիպերում: Ակնհայտ է «բլուր-տաճար» հորինվածքների և միջազգեության զիկկուրատների նմանությունը: Պատահական չէր, որ հայ վարպետ-շինարարներ էին հրավիրվում Միջագետք՝ տաճարներ կառուցելու համար: Արատտացի վարպետները Շումերում կառուցել են Ուրուկի հոչակավոր Էաննայի տաճարը (որի անունով երբեմն կոչվել է Ուրուկ քաղաքը): Տաճարաշինական նախատիպերի ստեղծումն ու տարածումը շարունակվել են նաև հետագայում: Մուծածիրի տաճարն իր սյունաշար ճակտոնով, անկասկած, հունահռոմեական տաճարի նախատիպն է:

**THE COMPARATIVE ANALYZE OF THE PARALLELS OF THE
ARMENIAN HIGHLAND'S ARCHITECTURAL PROTOTY**

Grigoryan A. (National Museum-Institute of Architecture, Armenia)

«ԽԱՉԵԼՈՒԹՅԱՆ» ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏՅՈՒ ՓՈՐԱԳԻՐ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒՄ

Գրիգորյան Գ. (ԵՊՀ, Հայաստան)
grigoryan1989@gmail.com

Բանալի բառեր՝ հնաստիպ գիրք, Հարություն Վաղարշապատցի, Խաչելություն, փորագիր պատկեր:

Միմեն Երևանցի կաթողիկոսի ջանքերով 1771 թ. էջմիածնում հիմնված տպարանը համարձակ ու առաջադեմ քայլ էր պատմական տվյալ ժամանակաշրջանի համար: Հնաստիպ գրքի սահմանը համարելով 1800 թվականը՝ նկատում ենք, որ հայոց հողի վրա ստեղծված հնաստիպ գրքերի թիվը 13 է, որոնց փորագիր պատկերների և առանձին զարդամոտիվների (ճակատագարդեր, վերջագարդեր, լուսանցագարդեր, զարդագրեր, զարդաշրջանակներ և այլն) հեղինակը Հարություն Վաղարշապատցին է: Այդ մասին տեղեկանում ենք նշյալ գրքերի հիշատակարաններից, որտեղ փորագրող-նկարչին հանդիպում ենք նաև հետևյալ անուններով՝ «Յարութին էջմիածնեցի (էջմիածնցի)», «վարդապետ Յարութին», «վարպետ Յարութին»:

Տաղանդավոր այդ վարպետի արվեստին մինչ այժմ հավուր պատշաճի անդրադարձ չի եղել, մինչդեռ վերջինիս ավանդը հայ գրատպության, հնաստիպ գրքի, մասնավորաբար էջմիածնական հրատարակությունների գեղարվեստական հարդարման մեջ բավական մեծ է: Սույն զեկուցման մեջ ներկայացնում ենք միայն «Խաչելություն» տեսարանի պատկերագրությունը՝ միաժամանակ կարևորելով հետագայում համակողմանի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը, որը կարող է նոր խոսք լինել հայ հնաստիպ գրքի գեղարվեստական հարդարման ուսումնասիրության հարցում:

Հարություն Վաղարշապատցի փորագրող-նկարչից ունենք «Խաչելություն» տեսարանը ներկայացնող չորս պատկերներ՝ վեց հնաստիպ գրքերում: Առաջինը հանդիպում ենք Տոնացույցում (1774-1775 թթ.), երկրորդ փորագիր պատկերը տեսնում ենք երեք տարբեր գրքերում՝ Ժամագրքում (1785 թ.), Սաղմոսարանում (1787 թ.) և Շարակնոցում (1789 թ.), երրորդը՝ կրկին Սաղմոսարանում, չորրորդը՝ Խորհրդատետրում (1788 թ.): Հատկանշական

է, որ Հարությունի բոլոր պատկերներում (ոչ միայն «Խաչելության» տեսարանում) առկա է ակնհայտ նմանություն մինչ այդ տպագրված հայկական գրքերի պատկերներին, որոնք կրում են եվրոպական արվեստի ուժեղ ազդեցությունը. կարելի է ենթադրել, որ վերջինս կրթություն է ստացել Եվրոպայում կամ էջմիածնում տեսել է մինչ այդ Եվրոպայում տպագրված հայկական գրքերի պատկերները և ազդվել դրանց պատկերագրությունից, ինչն առավել հավանական ենք համարում: Որպես օրինակ առանձնացնենք Լիվոռնոյում 1670 թ. տպված «Վարդապետութիւն քրիստոնէական» գրքի «Խաչելության» պատկերը. որևէ կասկած չկա, որ Հարությունը տեսել է այդ պատկերը և արտանկարել այն վերը հիշատակված երեք գրքերում, միայն թե էջմիածնական հրատարակությունն աչքի է ընկնում իր նրբությամբ, գծերի հստակությամբ:

Չորս պատկերներն էլ պատկերագրական առումով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Խաչված Քրիստոսից բացի, չորս փորագիր պատկերներում կարելի է գտնել «Խաչելության» տեսարանին վերաբերող բազմաթիվ մանրամասներ՝ Մարիամի, Հովհաննեսի, ողբացող կանանց, երկու ավագակների, Քրիստոսի կողը նիզակով խոցող ձիավոր զինվորի (Լոնգինես), հրեշտակի պատկերները, ինչպես նաև Գողգոթան և դրա հիմքում՝ Ադամի գանգը, խաչի վրայի տախտակը՝ «ՅՆԹՀ» կամ «INRI» մակագրությամբ, փշե պսակը, երկնային լուսատուները, թասը, որի մեջ թափվում է խոցված կողից թափվող արյունը (Հաղորդության խորհրդանիշ): Այնտեղ, որտեղ առկա է Ադամի գանգը, թասը պատկերված չէ: Բոլոր պատկերներում արտահայտված են նաև խաչելության ժամանակ տեղի ունեցած բնության փոփոխությունները:

Վաղարշապատցու «Խաչելության» մեջ չենք տեսնում Հին և Նոր Կտակարանները խորհրդանշող սինագոգի և եկեղեցու (Էկլեսիա) պատկերները, Ադամի գանգի հետ պատկերվող օձը (երբեմն խնձորով), չարչարանքի զենքերն ու իրերը, Երուսաղեմի տաճարը, ինչպես նաև զինվորներից երկրորդի՝ Ստեֆատոնի պատկերը, բացակայում են նաև հոծ բազմության (հրեաների և հռոմեացիների) տեսարանը և մի շարք այլ մանրամասներ:

THE ICONOGRAPHY OF "CRUCIFIXION" IN THE WOODCUTS OF HARUTYUN VAGHARSHAPATCI

Grigoryan G. (Yerevan State University, Armenia)

**ԴԵՊԻ ԽԱԶԱԳՐԵԱԼ ՇԱՐԱԿՆՈՑԻ ՔՆՆԱԿԱՆ
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. ՏՆՏԵՍԵԱՆԻ ՏԵՍԼԱԿԱՆԻ
ԼՐՈՒՍԸ ԵՒ ՅԱՐԱԿԻՑ ԹՆՃՈՒԿՆԵՐ**

Իւթիւճեան Հ. (Չեխիա, Մեծ Բրիտանիա, Կիպրոս)
hutidjian@yahoo.com

*Բանալի բառեր՝ Շարակնոց, Տնտեսեան, խազագիտութիւն, քննական,
բաղդատական երաժշտագիտութիւն:*

Ներկայ ուսումնասիրութեամբ կ'առաջադրենք նոր հետազոտական ուղի-
որթիւններ՝ ներշնչուած Եղիա Տնտեսեանի ժառանգութենէն, համադրելով
իր յետմահու հրատարակուած Շարակնոցը իր երաժշտագիտական գրու-
թեանց հետ: Այս ատաղձի վերլուծմամբ եւ մեղեդիական տարբերակներու
խազաւորեալ Շարակնոցներու հետ բաղդատմամբ՝ կը փորձենք գէթ մա-
սամբ պարզաբանել Տնտեսեանի եւ իր սերունդի պոլսեցի եկեղեցական
երաժշտաց գործելակերպը, երբ ԺԹ դարուն, ձայնագրութեան նպատակաւ
ջանացին վերակառուցել եւ նոյնիսկ վերստեղծել որոշ շարականաց կո-
րուսեալ, մոռացեալ եղանակները՝ իրենց խազերու սահմանափակ հասկա-
ցողութեան (եւ ոչ թէ յիշողաբար պահպանուած մեղեդիներու կարծեցեալ
սոսկ վերարտադրութեան) հիման վրայ: Ըստ այնմ, հայ խազագիտութեան
մէջ յառաջդիմելու անհրաժեշտ (սակայն այսուհանդերձ անբաւարար) նա-
խապայման մը կը թուի մեզի (ի հեճուկս սովետահայ երաժշտագիտութեան)
պարզամտօրէն չկաշկանդուիլ որեւէ մէկ ձայնագրեալ աւանդութեան սահ-
մաններով, այլ՝ բաղդատել ըստ կարելոյն առաւելագոյն թիւով մեղեդիա-
կան տարբերակներ, ի հարկին նաեւ օգտագործելով դպրաց աւանդական
յանկարծաբանական մտային ճկունութիւնը, ի խնդիր օգտագործելի համակ-
ցութեանց թուի ստուարացման: Անհրաժեշտ է նաեւ մէկէ աւելի վստահելի
խազագրեալ աղբերց զուգահեռ օգտագործումը: Արդ, կեդրոնանալով անոնց
քննական խմբագրութեան կնճռոտ թնճուկին վրայ, դարձեալ իբր սկզբնա-
կէտ կ'առնենք Տնտեսեանի որդեգրած սկզբունքները, ներկայացնելով թե՛
անոնց անխուսափելիօրէն խոցելի կէտերը, եւ թե՛ անուրանալի բարեմաս-
նութիւնները, քննելով շարականաց տարբեր տանց եղանակաց իրար հաշ-

տեցման հարցը նոյն մեղեդիական ընտանիքի պատկանող այլ միաւորաց
հետ համեմատմանց հարցը, եւ հասարակ աղաւաղման ու իսկական տար-
բերակմանց միջեւ զանազանման խնդրականութիւնը:

Հակառակ խազերու մեր ներկայ չարաչարօրէն սահմանափակեալ հաս-
կացողութենէն առթեալ դժուարութեանց՝ ըստ մեր կարծեաց, հնարաւոր է
կէթ որոշ զգուշաւոր եզրակացութեանց յանգիլ, որոնք կրնան ապագայ խա-
զագիտական աշխատանաց նպաստ մը բերել: Կ'օգտագործենք աննախըն-
թացօրէն լայն աղբիւրներէ քաղուած մեղեդիական նմոյշներ (Տնտեսեանի,
Թաշճեանի, Աբգարի, Չերչեանի (Բ.), Կոմիտասի, Տայեանի, Ազնաւորեանի,
Bianchini-ի ու Petermann-ի ձայնագրութիւններէն). իսկ խազագրեալ
աղբիւրներէ՝ ցարդ նկատի առնուած են կիլիկեան ու արեւելեան Հայաստա-
նի ձեռագրաց կողքին՝ Ոսկանի, Կիւրեղեանի, Խանճեանի, Եղիմայ («Շարա-
կան Ձեռաց») այլազան հրատարակութիւնները: Լուսարձակի տակ կը դնենք
նաեւ որոշ յարակից խնդիրներ. օր.՝ յարաբերութիւններ չափաւոր ու ծան-
րագոյն մեղեդիական տարբերակաց միջեւ (իսկ որոշ պարագաներու՝ ճիշդ
այսպիսի յարաբերութեանց ակնբաղիս պակասը), ինչպէս նաեւ քարոզ եղա-
նակաց ու որոշ Շարակնոցի ձայնեղանակաց միջեւ, Տնտեսեանի Շարակ-
նոցի պակասներու ամբողջացման (գործնական կարելորութիւն ունեցող)
հարցը, եւլն:

**TOWARDS A CRITICAL EDITION OF THE ARMENIAN NEUMATICALLY-
NOTATED HYMNAL: THE FULFILMENT OF TANTESEAN'S VISION AND
ASSOCIATED CONUNDRUMS**

Utidjian H. (Czech Republic, Great Britain, Cyprus)

**ՎԱՆՔԱՍԱՐԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԸԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԱՂԲԵԶԱՆԱԿԱՆ «ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ»**

Կիրակոսյան Լ. (ԵՊՀ, Հայաստան)

kirakosyanlyuba@gmail.com

Բանալի բառեր՝ պատմաճարտարապետական ժառանգություն, հուշարձան, հատակագծային և ծավալատարածական հորինվածք, վերականգնում, քիվ, գմբեթարդ:

Արցախյան շարժումից առաջ հայագիտությունը զրկված էր Արցախում մշակութային հետազոտություններ կատարելու հնարավորությունից: Այսօր ազատագրված տարածքներում լիակատար հիմքեր կան Արցախի հին և միջնադարյան մշակույթի ուսումնասիրության և պահպանության համար: Վերջին տարիներին այստեղ կատարված հետազոտությունների արդյունքում ոչ միայն համալրվել է հայկական պատմաճարտարապետական ժառանգությունը, այլև շատ համալիրներ ներկայանում են նոր մեկնաբանությամբ: Այս շարքում է Վանքասարի վաղքրիստոնեական եկեղեցին:

Վանքասարի եկեղեցին առաջին անգամ ներկայացրել է Ջ. Յամպոլսկին և, տուրք տալով հայկական հուշարձաններն աղվանական համարելու աղբբեջանական գիտնականների մտայնությանը, հուշարձանը համարել է «աղվանական»: Հուշարձանի մյուս հետազոտողները (Մ. Հասրաթյան, Վ. Գրիգորյան, Շ. Մկրտչյան, Ս. Կարապետյան, Հ. Միմոնյան – Հ. Սանամյան), հերքելով այս տեսակետը, այնուամենայնիվ, հպանցիկ են անդրադարձել եկեղեցուն: Այսօր հնարավոր է դարձել հուշարձանի տեղագնություններ և մանրամասն չափագրություններ կատարել և ներկայացնել Վանքասարի եկեղեցու հատակագծային և ծավալատարածական հորինվածքի ամբողջական պատկերը և հասկանալ աղբբեջանական «վերականգնման» էությունը:

Եկեղեցին ունի խաչաձև հատակագծային հորինվածք և պատկանում է վաղմիջնադարյան փոքր խաչաձև կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների եռախորան տիպին: Հորինվածքի հիմքը կազմող գմբեթատակ քառակուսին ամփոփված է արևմուտքից ուղղանկյուն, իսկ մյուս կողմերից՝ կիսաշրջանաձև խաչաթևերով, որոնք արտաքինից ուղղանկյուն են: Մուտքերը բացված են երեք կողմերի (արևելյանից բացի) խաչաթևերում, որտեղ զետեղված են նաև մեկական լուսամուտներ: Եկեղեցու՝ Ջ. Յամպոլսկու ուսումնասիրության

ժամանակ դեռևս պահպանված՝ վարպետների նշանագրերը համընկնում են Միսիանի VII դ. Սբ Հովհաննես եկեղեցու նշանագրերին:

Վանքասարի եկեղեցին 1980-ականներին «աղբբեջանական ձևով վերականգնման» ժամանակ լուրջ կորուստներ է կրել: Առաջին հերթին խաթարվել են հուշարձանի բնական միջավայրը և լանդշաֆտը: Ամբողջովին բարձրացվել է և սալապատվել եկեղեցու շրջակայքը: Արդյունքում այն այժմ կանգնած է «ամայի» մի հարթակի վրա, որն ամբողջովին ծածկել է ժամանակին եկեղեցու շուրջ սփռված վաղմիջնադարյան շինարարական մնացորդները: Այլափոխվել են նաև կոնստրուկտիվ հանգույցների (բացվածքներ, քիվեր, տրոմպներ, գմբեթարդներ, ծածկեր) իրականացման եղանակները: Կառույցի արտաքին տեսքն ու համաչափական համակարգը նույնպես տուժել են «նորոգումներից»: Վանքասարի եկեղեցու ոճական և շինարարական առանձնահատկություններին առնչվող վաղմիջնադարյան բոլոր հուշարձանները կառուցված են այլ կերպ: Այսպիսի ձևով վերականգնումը ոչ թե չիմացություն, այլ դիտավորություն է հետապնդել: Միտումնավոր ոչնչացվել է նաև արևմտյան մուտքի բարավորի խաչաքանդակը: Եկեղեցին այսօր կանգնած է որպես վերականգնման անվան տակ իրականացված մշակութային յուրօրինակ վանդալիզմի դրսևորում:

Վանքասարի եկեղեցին տուժել էր նաև արցախյան պատերազմից: Արևմտյան ճակատում՝ բարավորից վերև, արկը բավական մեծ խոռոչ էր բացել, որը սպառնում էր պատի կայունությանը: 2011 թ. աշնանը ԼՂՀ զբոսաշրջության վարչությունը մաքրման, ամրակայման և բարեկարգման աշխատանքներ է իրականացրել այստեղ: Մասնակի ամրակայման աշխատանքներն ավարտվել են 2012 թ. հունվարին, և եկեղեցու գմբեթին տեղադրվել է խաչը:

Փաստական կովանների, համեմատական (Քարաշամբի, Այլաբերի, Թալինի Սբ Աստվածածին եռախորան եկեղեցիներ) նյութերի, տարածաշրջանի վաղմիջնադարյան հարուստ մշակութային շերտի և ճարտարապետական համալիրների համադրության արդյունքում հնարավոր է վերականգնել Վանքասարի եկեղեցու նախնական տեսքն ու միջավայրը և բացահայտել աղվանական-աղբբեջանական կապի և ընդհանրության «տեսության» և հայ ժողովրդի արցախյան հատվածի ստեղծած նյութական մշակույթի հուշարձաններն աղվանական համարելու վարկածի ողջ սնանկությունը և հետազոտությունների միջոցով հակահարված տալ աղբբեջանական հարձակումներին:

**THE ARCHITECTURE OF VANQASAR CHURCH AND
AZERBAIJANIAN “RECONSTRUCTION”**

Kirakosyan L. (Yerevan State University, Armenia)

**ԱՐՑԱԽԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ**

Հասրաթյան Մ. (ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, Հայաստան)
muradhasratyan@rambler.ru

Բանալի բառեր՝ ճարտարապետական դպրոց, Լեոնային Ղարաբաղի վանքային համալիր, Գանձասար, պատկերաքանդակ:

Արցախի տարածքը հարուստ է տարբեր դարաշրջանների պաշտամունքային, աշխարհիկ, մեմորիալ ճարտարապետության բազմահազար հուշարձաններով: Ընդ որում, դրանց մի մասն է մեզ հասել. շատերն ավերվել են Արցախ ներխուժած թշնամական հորդանների, ինչպես նաև XX դարում՝ ադրբեջանական իշխանությունների կողմից:

Արցախի ճարտարապետությունը վաղ միջնադարից սկսած զարգացել է այն ընդհանուր օրինաչափությունների հիման վրա, որոնք բնորոշ են եղել ողջ հայկական շինարարական արվեստին: Արցախի առաջին եկեղեցին IV դ. սկզբում Ամարասում հիմնադրել է Գրիգոր Լուսավորիչը: Արցախի վաղմիջնադարյան արժեքավոր հուշարձաններից են Գրիգոր Լուսավորչի թոռան՝ Գրիգորիսի դամբարանն Ամարասում (489 թ.), Տիգրանակերտի V դ. միանավ բազիլիկը, Վանքասարի VII դ. խաչաձև գմբեթավոր եկեղեցին և Մոխրենիսի VI դ. «Օխտոռնի վանքը», որը հայ ճարտարապետության նվաճում «հոփսիսիմեատիպ» հուշարձանների նախատիպն է:

Արցախում շինարարական կյանքը մեծապես տուժեց VIII–XIII դդ.՝ արաբների, սելջուկ-թուրքերի, թաթար-մոնղոլների ասպատակություններից: Երկրամասում ճարտարապետությունը մեծ վերելք ապրեց XIII դ., երբ այստեղ հզորացավ Խաչենի հայկական իշխանությունը: Այդ ժամանակաշրջանում ստեղծվեցին ճարտարապետության և արվեստի այնպիսի ստեղծագործություններ, որոնք մտան հայ ժողովրդի գեղարվեստական ժառանգության ոսկե ֆոնդը: Ձևավորվեց հայկական ճարտարապետության Արցախի ստեղծագործական դպրոցը, որի լավագույն հուշարձանները կենտրոնացված են վանքային համալիրներում՝ Գանձասարում, Դադիվանքում,

Խաթրավանքում, Գտիչ, Եղիշե առաքյալ, Բոի եղցի վանքերում և ուրիշներում:

Արցախի միջնադարյան շինարարական արվեստի գլուխգործոցն է Գանձասարի վանքը, որի Մբ Հովհաննես Մկրտիչ տաճարի (1216-1238 թթ.) գմբեթն իր զարդաքանդակների և պատկերաքանդակների քանակով ու ինքնատիպությամբ բացառիկ է հայ արվեստում: Վանքի գավիթը նույնպես իր ճարտարապետությամբ և հարդարանքով առանձնանում է հայկական նույնատիպ հուշարձանների շարքում: Անվանի արվեստագետ Ա. Յակոբսոնը Գանձասարի վանքը բնորոշել է որպես «XIII դ. հայկական ճարտարապետության հանրագիտարան»:

Դադիվանքը հիմնվել է I դ., Թադեոս առաքյալի աշակերտ սուրբ Դադիի գերեզմանի վրա: Այսօր կանգուն խոշոր համալիրը բաղկացած է երկու հուշարձանախմբերից՝ պաշտամունքային ու աշխարհիկ: Հիմնականում XIII դ. կառուցված շենքերի տիպաբանական բազմազանությամբ, որմնանկարներով ու կտիտորական քանդակներով աչքի ընկնող Դադիվանքը հայկական ճարտարապետության լավագույն համալիրներից է:

Միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր կրոնական ու մշակութային կենտրոն Խաթրավանքը, որն ավերել էին 1144 թ. սելջուկ-թուրքերը, 1204 թ. նորովի կառուցեց Հաղբատի վանահայր Հովհաննես Խաչենեցին՝ հիմնելով այստեղ մատենադարան ու թանգարան:

Արցախի ճարտարապետական դպրոցի ստեղծագործական կապերի բացահայտման համար կարևոր է Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության Մարտունու շրջանի «Բոի եղցի» վանքը, որի եկեղեցիներից մեկը և հուշակոթողը կառուցել է ճարտարապետ Խաչենիկ Անեցին:

Արցախում և Սյունիքում XIII դ. ստեղծվեցին մեմորիալ հուշարձանի նոր տիպ՝ «որմնափակ խաչքարը», և նոր համալիր՝ «մելիքական ապարանքը»: Արցախի ճարտարապետության առանձնահատկություններից է XIII դ. վանքերում միանավ բազիլիկների ու եկեղեցիներում ուղղանկյուն ձևի Ավագ խորանի զանգվածային կիրառումը:

Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցն իր բազմաբնույթ հուշարձանների ինքնատիպ ու բարձրարվեստ հորինվածքներով մեծապես հարստացրեց հայ մշակույթի գանձարանը:

ACHIEVEMENTS OF THE MEDIEVAL ARCHITECTURE OF ARTSAKH
Hasratyan M. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Arts, Armenia)

**ՄԵԼԻՔԱԿԱՆ ԱՊԱՐԱՆՔՆԵՐԻ ԴԵՐՆ ՈՒ
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՑԱԽԻ ՊԱՏՄԱՍՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Դուլյան Ա. (ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, Հայաստան)
artakbg@yandex.ru

Բանալի բառեր՝ մշակութային ժառանգություն, հուշարձան, մելիքություն, ճարտարապետություն, պալատ, ամրոց:

Հայաստանի արևելյան երկրամաս Արցախի պատմամշակութային ժառանգության մեջ իրենց լայն ժամանակագրական ու աշխարհագրական ընդգրկումով, գործառական ու տիպաբանական բազմազանությամբ և պահպանվածությամբ առանձնակի տեղ ունեն ճարտարապետական հուշարձանները: Երկրամասում, հայոց պետականության գրեթե անընդմեջ անկախ ու կիսանկախ գոյության շնորհիվ, սկսած վաղ միջնադարից, ստեղծվել են ինչպես քրիստոնեական պաշտամունքի բազմահազար կոթողներ՝ մատուռներ, եկեղեցիներ, վանական համալիրներ և խաչքարեր, այնպես էլ՝ աշխարհիկ ճարտարապետության մեծաթիվ հուշարձաններ՝ ամրոցներ, պալատներ, կամուրջներ, աղբյուրներ, բնակելի տներ, արտադրական կառույցներ: Առանձնահատուկ պատմաաշխարհագրական նախադրյալների պատճառով Արցախի ճարտարապետական ժառանգությունը հարուստ է հատկապես ամրոցաշինության և պալատաշինության հուշարձաններով, որոնց շարքում կարևոր տեղ ունեն երկրամասի միջնադարյան իշխանական տոհմիկ տների անմիջական ժառանգորդ մելիքների կառուցած ամրոցակերպ պալատները՝ ապարանքները: Մելիքական նստոց-կենտրոններում՝ բերդերում և ամրացված ավաններում, ապարանքները կառուցվել են Հայաստանի համար ծանրագույն պատմական դարաշրջանում՝ XV-XVIII դարերում: Մելիքական ապարանքների ավերակներ են պահպանվել Ականաբերդում, Քաշաթաղում, Տողում, Գյուլիստանում, Հոռեկավանում, Ջրաբերդում, Մոխրաթաղում, Քաղաքատեղում, Գյուլաթաղում, Ավետարանոցում, Շուշիում, Թուխնակալում: Ապարանքներն ունեցել են պատմական աղբյուրներում

վկայված շինարարական արձանագրություններ, որոնց մի մասը պահպանվել է: Պատմական վկայություններ կան մեզ չհասած այլ ապարանքների մասին: Մելիքական ապարանքներ են կառուցվել նաև Սյունիքում: Արցախի մելիքական ապարանքները դարաշրջանի բերդերի և վանք-ամրոցների կողքին մեծ դեր են խաղացել երկրամասի պաշտպանության գործում ինչպես պարսկաթուրքական պատերազմների շրջանում, այնպես էլ՝ հարևան խառնությունների ոտնձգությունների դեմ մարտերում: Հատկապես մեծ է մելիքական ապարանքների դերը XVII-XVIII դարերի հայ ազգային-ազատագրական պայքարի գործում. ապարանքներն այդ պայքարի օջախներ էին՝ յուրօրինակ ամրացված «սղնախներ»: Այս մասին բազմաթիվ են վկայությունները դարաշրջանի հայ-ռուսական հարաբերությունների փաստաթղթերում:

Մելիքական ապարանքների ճարտարապետական հորինվածքներում միահյուսված են հայ հնագույն և Արցախ-Խաչենի իշխանական պալատաշինության, երկրամասի ամրոցաշինության և ժողովրդական բնակելի տան ճարտարապետության դարավոր ավանդույթները: Որպես ամբողջովին քարակերտ գլխատան համալիրներ՝ մելիքական ապարանքները միաժամանակ ունեն խիստ յուրահատուկ ճարտարապետական նկարագիր, բնական միջավայրին հմտորեն ներդաշնակված հորինվածքներ, գուսպ և ազդու հարդարանք: Մելիքական ապարանքներն Արցախի ճարտարապետական ժառանգության խիստ առանձնահատուկ և նրա անցյալի պատմական իրողություններն առարկայորեն պատկերավորող կարևորագույն վկայագրեր են՝ արժանի ճանաչողության, հոգածության և անխաթար պահպանության ու վերականգնման:

**THE ROLE AND IMPORTANCE OF MELIKS' PALACES IN THE
HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE OF ARTSAKH**

Ghulyan A. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Arts, Armenia)

Գ. ԳՅՈՒՐՉԻԵՎԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆ

Մելիք-Սարգսյան Ա. (ՀՀ մշակույթի նախարարության
«Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի
պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, Հայաստան)

*Բանալի բառեր՝ Գ. Գյուրջին, էգոթերիկ քրիստոնեություն, փիլիսոփայու-
թյուն, միստիցիզմ, կրոնագաղափարախոսություն:*

«Հանձարները հայրենիք չունեն, ունեն ծննդավայր»

XX դարի մեծ մտածող Գեորգի Գյուրջինի «էգոթերիկ քրիստոնեություն»
ուսմունքը և նրա բազմաթիվ աշխատությունները հսկայական ազդեցություն
են ունեցել Արևմուտքի հոգևոր մշակույթի վրա:

Փաստ է, որ միստիցիզմի մեծագույն դեմքի, գիտական ու թաքնագիտա-
կան գիտելիքների, հոգևոր մեծ ներուժի տեր և համաշխարհային կրոնագա-
ղափարախոսությունների՝ բուդդայականության, գրադաշտության, քրիս-
տոնեության և սուֆիզմի ներդաշնակող Գեորգի Գյուրջինի անունն ավելի
շատ հայտնի է եղել մնացյալ ամբողջ աշխարհում, քան՝ Հայաստանում:

Գյուրջինը ծնվել և մեծացել է Ալեքսանդրապոլում (Գյումրի): Արխիվային
փաստաթղթերի ուսումնասիրությունների արդյունքում Գյումրիի հայտնի
«Հունական թաղում» («Հունաց մահիլա» կամ «Ուռմի Յապու», «Греческая сло-
бодка») հայտնաբերվել են Գյուրջինների տան կիսանկուղային առաջին
հարկը և բակը:

Գյուրջինի հոգևոր աշխարհընկալումն ու հնագույն գիտելիքների փնտր-
տուքը, ինչպես նաև «կորուսյալ և մոռացված աղբյուրների ուսումնասի-
րությունը» սկսվել են պատմական Շիրակ աշխարհից՝ Ալեքսանդրապոլից,
և հասել մինչև հայոց միջնադարյան մայրաքաղաք Անի, որտեղ հնագիտա-
կան պեղումների շնորհիվ Գյուրջինի կողմից հայտնաբերվել են Բաբելոնյան
խմաստունների «Մարմունգյան եղբայրություն» միաբանության հին ձեռա-
գրերը: Դա սկիզբն էր այն ճանապարհի, որը Գյուրջինին տանելու էր
Արևելքի հնավայրերից մինչև Տիբեթի մենաստանները:

Դեռ 1899 թ. Գյուրջինն Ալեքսանդրապոլում ստեղծեց «Ճմարտություն
որոնողներ» միությունը: Դրանով, փաստորեն, XX դարի սկզբներին, պատ-
մական Շիրակ աշխարհում սկիզբ դրվեց «քրիստոնեական էգոթերիզմ» հա-
մամարդկային ուսմունքի ձևավորման: Ալեքսպոլցի Գեորգի Գյուրջինն էր, որ
Արևելքի հին իմաստասիրությունը բացեց Արևմուտքի առջև և 1922 թ.
Փարիզում հիմնեց «Մարդու ներդաշնակ զարգացման ինստիտուտ» հաստա-
տությունը:

Սակայն պետք է նշել շատ կարևոր մի հանգամանք, որ նրա ուսմունքի
արմատները գալիս են Շիրակ աշխարհից: Գյուրջինի աշխարհաճանաչման
ակունքներն առաջին հերթին բխում են նրա հոր՝ աշուղ Ադաշի խոհափիլի-
սոփայական մտքերից, ինչպես նաև հարուստ կենսափորձից, որը նա ձեռք է
բերել իր շրջապատի՝ հատկապես Ալեքսանդրապոլում բնակվող մարդկանց
և մշակութային ավանդություններով հարուստ իրողությունների հետ
շփումների ընթացքում:

Եվ պատահական չէ, որ Գյուրջինի մի շարք աշխատություններում և
հատկապես «Հանդիպումներ նշանավոր մարդկանց հետ» գրքում, աշխար-
հին ներկայացվում են հետաքրքրական նյութեր հայկական պատմամշակու-
թային ժառանգության այնպիսի հուշարձանների մասին, ինչպիսիք են
«Հազար ու մի եկեղեցիների» վեհաշուք Անի մայրաքաղաքը, Էջմիածինը,
Մանահինը, Կարսը, Ալեքսանդրապոլը և այլն: Գյուրջինն իր գաղափարները
մեզ է ներկայացրել երեք ձևով՝ գրավոր շարադրանքով, երաժշտությամբ և
պարային շարժումներով: Գյուրջինի աշխատություններից են «Ամբողջն ու
Ամեն ինչը» շարքից «Բեհեդգեբուլի պատմություններն իր թոռանը»,
«Հանդիպումներ նշանավոր մարդկանց հետ», «Կյանքը ռեալ է, երբ ես կամ»,
«Բանբեր գալիք բարիքի»: Գյուրջինի առաջին ուսումնասիրող Ուայթհոլ
Փերին վկայել է, որ Գյուրջինը, ապրելով և ստեղծագործելով աշխարհի
տարբեր երկրներում, իր աշխատությունները հիմնականում գրել, ինչպես
նաև թելադրել է հայերեն, և իր հետևորդ հայագգի տիկին Էլիզաբեթ Գա-
լումյանը թարգմանել է ռուսերեն և անգլերեն: Դրա ապացույցն է ԱՄՆ-ում
հրատարակված «Բեհեդգեբուլի պատմություններն իր թոռանը» գրքի հրա-
տարակիչների կողմից արված վկայությունը, որ Գյուրջինի գրքի բնօրինակը
գրված է ռուսերեն և հայերեն՝ "Original written in Russian and Armenian"
(Beelzebub's Tales to his Grandson, E.P. Dutton & CO., New York, 1973):

Հարկ է նշել, որ Գյուրջինն ունեցել է բազում հետևորդներ թե՛ Արևմտյան
Եվրոպայում, թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ Ամերիկայում: Գեորգի Գյուրջինի
մասին ստեղծվել է անգլերեն, ֆրանսերեն և ռուսերեն հարուստ գրականու-
թյուն (հեղինակներ՝ Ջեյմս Մոր, Ռաֆայել Լեֆարտ, Մարգրեթ Անդերսոն,

Ջոն Բենեթ, Միշել Վալբերգ, Լուի Պովել, Ուոլթեր Դրիսքոլ, Ուեբ Ուիլսոն): Անգլիացի հայտնի կինոբեմադրիչ Փիթեր Բրուքը Գյուրջիևի մասին գեղարվեստական ֆիլմ է նկարահանել նրա՝ «Հանդիպումներ նշանավոր մարդկանց հետ» ինքնակենսագրական գրքի հիման վրա:

Ճիշտ է, Գյուրջիևի անունը մինչ օրս էլ կապվում է բազմաթիվ առեղծվածների հետ, սակայն այսօր արդեն աշխարհի տարբեր երկրներում մեծ հետաքրքրություն կա ոչ միայն այդ հռչակավոր մտածողի, այլև՝ Հայաստանի և նրա ծննդավայր Ալեքսոլ-Գյումրիի հանդեպ:

**G. GYURJIEV – AMBASSADOR OF ARMENIAN
HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE**

Meliq-Sargsyan A. (Ministry of Culture of the Republic of Armenia, “Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-Reservations” Non-Commercial State Organization, Armenia)

**ՌՈՍԼԻՆՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԱՆՈՑԻՆ ՎԵՐԱԳՐՎՈՂ
ՆԿԱՐԱԶԱՐԴ ՆՈՐԱՀԱՅՑ ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐ**

Չուգասյան Լ. (ԵՊՀ, Հայաստան)
levonch@yahoo.com

Բանալի բառեր՝ Դրագարկ, Թորոս Ռոսլին, ձեռագիր, մանրանկար, Ֆից-վիլիամ:

Տարիներ առաջ, 13-րդ դարի կիլիկյան նշանավոր նկարիչ Թորոս Փիլիսոփայի գեղարվեստական ժառանգությանը նվիրված մեր հոդվածի պատրաստման կապակցությամբ քննության առանք նրա ձևավորած 1295 թ. Ավետարանը (Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, թիվ 6290), որը ստեղծվել է Դրագարկում: Այս մատյանի գրիչներն են Թորոս Փիլիսոփան և Յոհանը: Դրագարկի Ավետարանում ուշադրություն է գրավում ձեռագրի սկզբի էջերից մեկին սուսնձված նկարագարող թերթը, որի վրա ներկայացված մանրանկարի զննությունը թույլ է տալիս մտածել, որ անձանոթ պատկերը որևէ առնչություն չունի ողջ մատյանի մնացած ձևավորումների հետ: Անկասկած, այն ամբողջությամբ չպահպանված ինչ-որ ձեռագրի մի պատատիկ է: Խնդրո առարկա մանրանկարում սպիտակ փառապսակի խորքի վրա ցուցադրված է շագանակագույն խաչափայտը, ըստ որում՝ վերջինիս կենտրոնում, հորիզոնական և ուղղահայաց տախտակների միացման կետից քիչ ցած, նկարված է թափուր սուրբ գահը: Չափից և աջից ձեռքները լայն տարածած և փառապսակն ամուր բռնած՝ հանդես են գալիս մեկական հրեշտակներ: Խաչափայտից ներքև՝ պատկերի ստորին հատվածում, սիմետրիկ ձևով կիսապատկած դիրքով ցուցադրված են տղամարդու և կնոջ երկու կերպարանքներ: Այս նորահայտ պատատիկը թվում է, թե պատահականորեն չի հայտնվել իրեն ապաստան տված ձեռագրի մեջ: Այս մատյանի մեջ հիշված Թորոս քահանան պետք է որ լինի նույն ինքը՝ կիլիկյան մեծ վարպետ Թորոս Ռոսլինը: Նրա վնասված և մեզ չհասած ձեռագրից պահպանված խնդրո առարկա թերթը, հավանաբար, կորստից փրկելու նպատակով Դրագարկի Ավետարանի մեջ է փակցրել նրա աշակերտներից որևէ մեկը՝ գուցե անձնապես Թորոս Փիլիսոփան կամ Յոհանը:

Մեր կարծիքով, Թորոս Ռոսլինի արվեստանոցին է առնչվում ևս մի պատահիկ՝ նկարագարող թերթ, որը հիշատակվել է զանազան գիտնականների աշխատություններում՝ առանց մեծ վարպետի միջավայրին վերագրվելու:

Մեզ հետաքրքրող նկարագարող թերթը մաս է կազմում մի ժողովածուի, որը պահվում է Քեմբրիջի (Անգլիա) Ֆիցվիլիամ թանգարանի Մաքքլիս ֆոնդում (ձեռ. 201): Այս ձեռագիրը բաղկացած է տարբեր պատահիկ թերթերից, որոնցից երեքը զարդարված են հայկական ընտիր մանրանկարներով և կտրված են Ավետարանը բովանդակող գրչագիր հատորներից, ըստ որում՝ այդ պատահիկներից երկուսը ցուցադրում են ավետարանիչ Ղուկասին, իսկ մյուսը՝ Մատթեոսին: Վերջիններս միմյանց հետ որոշակի ընդհանրություններ ունեն և կտրված են միևնույն ձեռագրից: Մեզ հետաքրքրող երրորդ պատկերը մեծ չափով տարբերվում է այդ երկու ստեղծագործություններից: Խնդրո առարկա մանրանկարում Ղուկաս ավետարանիչը ցուցադրված է ձախից, նստած դիրքով: Ղուկասի դիմանկարի անսովոր պատկերագրությունը պայմանավորված է մանրանկարում ընդգրկված Թեոփիլոսի կերպարանքով, որը ցուցադրված է աջից: Մի շարք առանձնահատկություններով Ֆիցվիլիամ թանգարանի մանրանկարն աղերսվում է միայն Ռոսլինի մատյանների ձևավորումներին: Մեզ թվում է, որ Թեոփիլոսի և ավետարանիչի կերպարները երկու տարբեր նկարիչների գործեր են: Այդ երկու հեղինակներն էլ աշխատել են Ռոսլինի արվեստանոցում: Այս մանրանկարները թույլ են տալիս հուսալ, որ մի օր կգտնվեն Թորոս Ռոսլինի արվեստանոցին առնչվող նաև այլ մասունքներ, և այդպիսով կբացահայտվեն մեծ վարպետի գեղարվեստական ժառանգության անհայտ մնացած էջերը:

NEWLY-DISCOVERED ILLUSTRATED MANUSCRIPT FRAGMENTS
ATTRIBUTED TO TOROS ROSLIN'S WORKSHOP
Chookaszian L. (Yerevan State University, Armenia)

ԵՐԱԺՇՏԱԽՈՍՔԱՅԻՆ ՏԵՔՍ, ԿԵՆՍԸՆԹԱՑ,
ՊԱՏՍՈՒԹՅՈՒՆ (ԸՍՏ ՀՀ ԳԱԱ ԱՐՎԵՍԻ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՉԱՅՆԱԴԱՐԱՆԱՅԻՆ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒԻ)

Պիկիչյան Հ. (ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, ԵՊՀ, Հայաստան)
hripsime-pikichian@rambler.ru

Բանալի բառեր՝ մշակութային ժառանգություն, ավանդական երաժշտություն, ձայնադարան, պատմամշակութային տեքստ:

Ժողովրդական մշակույթը մի համապարփակ տեքստ է, որ պատմում է արարող ժողովրդի բնական ու մշակութային միջավայրի և անցած ճանապարհի մասին: Իսկ եթե դա նաև պարփակված չէ արարչության հույժ դարձած նյութի շրջանակներում, ապա անսահման հնարավորություններ է ստանում արտացոլելու նրա աշխարհայացքը, ապագայի տեսլականն ու այն իրականացնելուն միտված գործընթացները՝ ժամանակի ու տարածության ողջ հոլովությամբ: Ի շարս մշակութային ժառանգության այլ ճյուղերի, հիշյալ առաքելության կրողն է նաև բանավոր ավանդույթի հայ երաժշտական մշակույթը, որի շուրջ 15.000 ձայնագրյալ նմուշ (1927-2012 թթ.) պահվում է ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի Ա. Քոչարյանի անվան ձայնադարանում: Այս հարուստ հավաքածուն իրավամբ կարելի է հայ ժողովրդի կյանքի երաժշտական վավերագրերի յուրօրինակ գանձարան համարել: Հայաստանի մարզերում և նախկին ԽՍՀՄ-ի հայաշատ բնակավայրերում գիտարշավների ընթացքում ձայնագրյալ նյութերի այս հավաքածուի շնորհիվ կարելի է հստակ պատկերացում կազմել ավանդական երաժշտական մշակույթի զարգացման ողջ ընթացքի մասին՝ ընդգրկելով պատմական Հայաստանի գրեթե բոլոր գավառները, Հայաստանի և Արցախի Հանրապետությունները:

Թեմայի ընտրությունը պատահական չէ, քանզի մշակույթի յուրացման ակտիվ քաղաքականության համատեքստում մեր հարևանները չեն անտեսել նաև հայոց երաժշտական ժառանգությունը: Ներկայացվող գեկուցումը միտված չէ անդրադառնալու առանձին ժանրերի կամ ստեղծագործությունների բնիկ ծագման կամ պատկանելության խնդրին, այլ փորձ է իբրև *հավաքական ամբողջություն* ներկայացնելու և գիտականորեն արժևորելու նշված

ձայնագրյալ հավաքածուն՝ որպես *մեկ հեղինակի*՝ հայ մարդու կենսընթացի պատմամշակութային տեքստ:

Իբրև ամբողջական համակարգ՝ թեմատիկ առումով հավաքածուն արտացոլում է հնագույն շրջաններից ցայսօր հայոց կենսաապահովման միջոցները, արհեստները, նախաքրիստոնեական և քրիստոնեական հավատալիքներն ու կրոնը, հոգևոր և աշխարհիկ տոները, ծեսերը, արարողությունները, հանրային և ընտանեկան կյանքը, առասպելական ու պատմական նախնիներին, հերոսներին, ճակատագրական անցքերը: Երաժշտագիտական առումով դա երգային ու նվագարանային բոլոր ժանրերի, ավանդական նվագարանների տեսականու, մեղեդիների և բանաստեղծական կառույցների, կատարման ոճերի, հանպատրաստից ստեղծվող և կանոնացված ժանրերի, երաժշտական բարբառների երաժշտախոսքային բնօրինակ-քարտեզ է, որ համեմատելի է պատմական Հայաստանի աշխարհագրական ու մշակութային քարտեզի հետ: Ըստ կատարողների՝ ներառում է բնակչության գրեթե բոլոր տարիքային խմբերը՝ գերակշիռ տեղ հատկացնելով միջին և ավագ սերնդին, հասարակ գյուղացուց մինչև ժողովրդապրոֆեսիոնալ կատարողներ, որոնք բանահյուսական ավանդույթի բուն կրող ու ստեղծող են:

Ամփոփելով կարելի է եզրահանգել, որ աշխարհագրական տարածքը, մարդը, մշակութային միջավայրը, պատմական կենսընթացը՝ իբրև ամբողջական համակարգ, փոխակերպվել են մի օրգանական երաժշտախոսքային կառույցի՝ հիպերտեքստի, որից արհեստականորեն պոկված երգը կամ նվագը, անգամ առանձին ժանրը համակողմանի քննության պարագային անհնար է դիտարկել որպես օրգանապես այլ մշակութային տեքստի բաղկացուցիչ:

Հայամ՝ այս ժառանգությունը գրավոր և հնչյունային տարբերակներով պահպանելով հանդերձ՝ գերակա նշանակություն ունեն թե՛ Հայաստանում, թե՛ արտերկրում նոտագիր ու ձայնագրյալ եղանակներով հանրահռչակելը, մասնագիտացված խմբերին ու ժողովրդական կատարողներին հասանելի դարձնելը: Ճանապարհ, որով այն կվերահաստատվի որպես արդի կենսընթացի երաժշտախոսքային բաղկացուցիչ և կշարունակվի՝ փոխակերպվելով նաև նոր ժանրերի ու ոճերի:

MUSICAL-VERBAL TEXT, EVERYDAY LIFE AND HISTORY

(ACCORDING TO THE PHONETIC COLLECTION

OF THE INSTITUTE OF ARTS OF NAS RA)

Pikichian H. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Arts, Yerevan State University, Armenia)

ԿԱՏԱՐՅԱԼ ԱՆՁԸ ՀԱԿՈՒԲ ԳՅՈՒՐՉՅԱՆԻ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

Վարդանյան Ս. (ԵՊՀ, Հայաստան)

sate08@rambler.ru

Բանալի բառեր՝ XX դարի կերպարվեստ, Քրիստոս, ազգային ընկալում:

Հիսուս Քրիստոսին յուրաքանչյուր մշակույթ, ամեն ազգ ու անհատ պատկերել է յուրովի: Այդ պատկերներն արտահայտում են տվյալ ժամանակաշրջանի բարոյահոգեբանական նկարագիրը, ինչպես նաև գեղագիտական ընկալումների համակարգում գոյություն ունեցող ձևի ու բովանդակության հասկությունները: Քրիստոսի կերպարը, կրելով մշակութային ավանդություն ու հանդիսանալով իդեալական անձի, անհատի մարմնավորում, իր բոլոր բացարձակ էություններով (սուբստանցիաներով)՝ իմաստությամբ, կամքով և սիրով, կարող է դառնալ մեր օրերում ապրող հայ մարդու՝ կատարյալին հասնելու խորհրդանիշ: Հիսուսի կերպարի ընկալման և արտահայտման միջոցով հնարավոր է բացահայտել մեր ազգային էության, մտածելակերպի տարբեր կողմերը, նաև այլ մշակույթների ազդեցություններն ու նկարիչների անհատական մոտեցումները:

Հակոբ Գյուրջյանի (1881-1948) «Քրիստոսի գլուխը» քանդակը (մոտ 1914 թ., 97x43x51,5, կրաքար, ՀԱՊ) որպես նոր մոտեցում կերպարին, քանդակային արվեստի արտասովոր, նախադեպը չունեցող ստեղծագործություն է: Շուշիում ծնված քանդակագործը, ապրելով և ուսանելով Փարիզում, յուրացրել էր ժամանակի գեղարվեստական բոլոր դպրոցները և առաջադեմ միտումները, հասցրել էր այցելել նաև Ռոդենի արվեստանոցը: Թե՛ հայկական, թե՛ կաթոլիկ եկեղեցուց կտրված այս քանդակը ստեղծված էր առանձին կերպար արտահայտելու, ժամանակակից քանդակագործության մեջ դիմապատկերի առավել ուժեղ, արտահայտիչ կերպար ներկայացնելու միտումով: Գյուրջյանը Քրիստոսի քանդակում համարձակորեն դիմել է հատուկ մարդկային տիպի և անսովոր ներքին ապրումի հաղորդմանը: Դրա հետ մեկտեղ ենթադրում ենք, որ հեղինակն օգտագործել է իր ընկերներից մեկի՝ Օննիկ Ղարիբյանի դիմագծերը: Իր ժամանակի շունչն զգացած քանդակագործը կերպավորել է երկարատև խոշտանգումների ենթարկված մարդու, անհա-

տի, «մերժված հոգու», իր դարի «թանձրացած հուսահատության և հոռետեսության տրամադրությունները»: Միաժամանակ նա ներկայացրել է կերպարվեստի առաջ դրված նոր խնդիրներ, քանդակագործության միջավայրում այդքան արդիական մոնումենտալիզմի և դեկորատիվիզմի ակնհայտ ներգործությունը:

THE ABSOLUTE PERSONALITY IN HAKOB GYURJIAN'S ART

Vardanyan S. (Yerevan State University, Armenia)

ՀԱՅ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ԲԱՔՈՒ ՔԱՂԱՔԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Տեր-Մինասյան Ա. (ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, Հայաստան)
anoush_arch@hotmail.com

Բանալի բառեր՝ ճարտարապետություն, քաղաք, կերպար, շենք, հորինվածք, միջավայր:

Ինչպես հայտնի է, ճարտարապետության զարգացումը մշտապես կապված է երկրի տնտեսական վիճակի հետ: XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին տնտեսության բուռն աճով պայմանավորված՝ Բաքվում արագ տեմպերով զարգանում է քաղաքաշինությունը, իսկ դրա հետ կապված՝ նաև ծավալային ճարտարապետությունը՝ բնակելի, հասարակական և արդյունաբերական շենքերի կառուցումը: Քաղաքի բնակչությունը նույնպես կտրուկ աճում է, և գոյություն ունեցող հայ համայնքը համալրվում է Արցախից, Սյունիքից, ինչպես նաև Պարսկաստանից և այլ վայրերից գաղթած հայերով: Հետզհետե համայնքի ներկայացուցիչներն ամրապնդվում են իրենց դիրքերում, ինտեգրվում բազմազգ հասարակությանը և շատ ակտիվ մասնակցում քաղաքային կյանքի, արդյունաբերության և մշակույթի զարգացման գործին:

Այդ ժամանակաշրջանում բազմաթիվ հայ տաղանդավոր երիտասարդներ մեկնում էին Ռուսաստանի ամենահայտնի մասնագիտական հաստատություններում ուսում ստանալու: Գիտելիքներով զինված վերադառնալով՝ նրանք իրենց կարողություններն ու գաղափարները ներդնում էին տարբեր ասպարեզներում, այդ թվում՝ մեծ չափով, Բաքվի կառուցապատման գործում:

Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր քաղաքի ընկալման ամենակարևոր գործոններից մեկն է նրա գեղարվեստական կերպարը, որը ստեղծվում է ճարտարապետական բաղադրիչներով: Այսպիսով, Բաքվի՝ եվրոպական քաղաք հիշեցնող գովերգված կերպարը, ի շարս այլազգի ճարտարապետների, կերտվել է նաև հայ ճարտարապետների մի ողջ աստղաբույլի շնորհիվ: Նրանց թվում են հայտնի ճարտարապետներ Գ. Տեր-Միքելյանը (Տեր-Միքելովը), Ն. Բանը, Վ. Սարգիսովը, Հ. Քաջագունին (որի անունը գրված է Հայաստա-

նի պատմության մեջ ոչ միայն որպես ճարտարապետ, այլև՝ որպես Հայաստանի առաջին Հանրապետության վարչապետ), Ֆ. Աղայանը, Մ. Տեր-Գրիգորյանը, Ա. Կանդիկյանը և ուրիշներ:

Ռուսաստանում (հիմնականում Սանկտ-Պետերբուրգում) ուսումնասիրելով դարաշրջանի նոր ոճերը՝ հայ ճարտարապետները կարողացան դրանք կիրառել նորովի, յուրահատուկ կերպով՝ ստեղծելով Բաքվի ճարտարապետական այն հմայիչ կերպարը, որն այսօր համարվում է դասական: Նրանցից մեկը հայտնի ճարտարապետ Գաբրիել Տեր-Միքելյանն է, որի ստեղծագործական ձեռագիրը հստակորեն երևում է Բաքվի շատ նշանավոր շենքերում: Գ. Տեր-Միքելյանի նախագծերով են կառուցված Բաքվի քաղաքային վարչության հիմնական շենքի ճակատային մասը, հասարակական ակումբի շենքը (այժմ՝ Ադրբեջանի ազգային ֆիլհարմոնիա), ծննդատունը (1899 թ.), Թիֆլիսի առևտրական բանկի Բաքվի բաժանմունքի շենքը (1902-1903 թթ.), Առևտրի ուսումնարանը (1905-1910 թթ.):

Բաքվի կառուցապատման գործում մեծ է ճարտարապետներ Ն. Բանի և Վ. Սարգիսովի ներդրումը: Հիշատակության է արժանի, որ 1911-1918 թթ. Բանը եղել է Բաքվի գլխավոր ճարտարագետը: Նրա նախագծերով Բաքվում կառուցվել են Մախլովների թատրոնի հանրահայտ շենքը (այժմ՝ Բաքվի օպերայի և բալետի պետական թատրոն), հիվանդանոցային ավանը (19 լագարեթ՝ 24 մասնաշենքով), մի շարք դպրոցներ, գիմնազիա, բնակելի տներ, երկաթուղու Սաբունչի կայարանը, Սեմաշկոյի անվան վիրաբուժական հիվանդանոցը, ինչպես նաև հայերի բնակելի Արմենիքենո թաղամասը, որը նրա անունով էլ կոչվել է «Բանի»: Վ. Սարգիսովի նախագծերով նավթագործների բանավանում կառուցվել են բազմաթիվ բնակելի շենքեր: Այս մեծանուն ճարտարապետների աշխատանքը շարունակեցին կրտսեր սերնդի ներկայացուցիչները, որոնց թվում մեծ է ճարտարապետ Մարտին Թովմասյանի և մյուսների ներդրումը:

Այսօր այս բոլոր շենքերը (կամ նրանց մեծամասնությունը) շարունակում են զարդարել Բաքու քաղաքը՝ պահպանելով երբեմնի բազմազգ քաղաքի յուրահատուկ փայլը և հոգևոր այն իմաստն ու շունչը, որոնք, այլոց թվում, նրան հաղորդել են հայ ճարտարապետների մի քանի սերունդներ:

THE ROLE OF ARMENIAN ARCHITECTS IN THE FORMATION OF ARCHITECTURAL IMAGE OF CITY BAKU

Ter-Minasyan A. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Arts, Armenia)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՉԱՅԻՆ ԵՌԱՉԱՓ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ. ՆԵՐՔԻՆ ՎԱՐԱԳԱՎԱՆՔԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քերթմենջյան Դ. (ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, Հայաստան)
dkertmen@yahoo.com

Բանալի բառեր՝ գմբեթ, վեղար, վանք, վերակազմություն, թմբուկ, սյուն:

Թեմայի արդիականությունը. ներկայում հայկական ճարտարապետության գիտահետազոտության ամենահրատապ հարցերից է հին և նոր հուշարձանների եռաչափ գրադարանի կազմումը: Ընդ որում, այստեղ խոսքը բնավ չի վերաբերում հուշարձանների վերականգնմանը կամ հնագիտական վերակազմությանը, այլ՝ հայկական ճարտարապետության հուշարձանների հորինվածքային բնագրի վերարտադրմանը: Հարցի կապակցությամբ կարևորվում են հետևյալ երկու հանգամանքները.

1. Արդի հայկական ճարտարապետության էջերում կան բազմաթիվ կարևոր ստեղծագործություններ, որոնք կյանքի ուղեգիր չեն ստացել, և դրանց համակարգչային եռաչափ վերակազմությունն ու հավելումն ուսումնասիրություններում, որպես մտավոր ժառանգություն, մեծ կարևորություն ունեն՝ պատկերելու ժամանակի ճարտարապետության զարգացման հիմնահարցերը:

2. Նույնքան կարևոր են հայկական պատմական ճարտարապետության ուսումնասիրական իրավիճակի վերանայումն ու ներկայացումը՝ ըստ ընդգրկված շենքերի և անսամբլների հորինվածքային մոդելների: Փաստորեն, գոյություն ունեցող հուշարձանները, անցնելով բազմաթիվ ավերումների և նորոգումների միջով, նյութական անցողիկ պայմանների հետևանքով վերականգնվել են ոչ թե ըստ մասնագիտական պահանջների, այլ՝ ըստ ընձեռված հնարավորությունների՝ չհաշված դեռևս, որ դրանք հատկապես Արևմտյան Հայաստանի ներկա իրականությունում լքված են, և դրանց ճարտարապետական արժանիքներն ավերակ վիճակում խոսուն չեն:

Նորույթը. այսու, առաջին անգամ լինելով, առաջարկվում է հայկական ճարտարապետության գոյություն ունեցող պատմության և տեսության վերարտադրումը համակարգչային եռաչափ վերակազմությունների համադրությամբ, որն ավելի արտահայտիչ ու ըմբռնելի կդարձնի հայկական ճարտարապետության պատմական նվաճումներն ու զարգացման արդի հիմնահարցերը: Զեկուցման մեջ Վասպուրականի Ներքին Վարագավանքի օրինակով արծարծվում է եռաչափ վերակազմության ասպեկտներից մեկը: Փաստորեն, Վարագավանքը հայտնի է հատակագծային տվյալներով և մի քանի լուսանկարներով: Արդարև, 1648 թ. հայտնի երկրաչափից հետո վանքն ըստ արժանվույն չի վերականգնվել: Դարպաս- գանգակատան, գավթի, Սբ Աստվածածնի տանիքներն ուղղակի պատվել են հողաշեն և հարթ, մի հանգամանք, որ հարագատ չէր կարող լինել վանքի ծավալատարածական բնագրային լուծումներին, որի պատճառով համալիրի ճարտարապետությունն իր իրական հորինվածքային արժանիքներից հեռացել է: Տվյալ իրավիճակը տիպական է Արևմտյան Հայաստանի համարյա ողջ ժառանգության համար, որն այժմյան ավերակներով լրացնում է ակնարկվող ուսումնասիրությունների էջերը:

Գիտամեթոդական կարևորությունը. համակարգչային եռաչափ վերակազմության մեթոդը գիտական նոր և անհրաժեշտ մոտեցում է, որն անհրաժեշտ է հետևողաբար ներմուծել հայկական ճարտարապետության գոյություն ունեցող ուսումնասիրություններում, մանավանդ որ դա տեխնիկայի (մաստերինգ) առումով հայկական ճարտարապետական ժառանգության ձևերի վերարտադրման կապակցությամբ մասնագիտական կատարելագործման ճանապարհ պետք է անցնի, որը կկատարվի տվյալ ծրագրի սահմաններում:

**ABOUT 3-DIMENSIONAL RECONSTRUCTION OF ARMENIAN
HISTORICAL COMPLEXES: THE RECONSTRUCTION
OF NERKIN VARAGAVANK**

Kertmenjian D. (National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Arts, Armenia)

**НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОВЫРАЖЕНИЕ АРМЯНСКОЙ
АРХИТЕКТУРЫ XX – НАЧАЛА XXI ВВ. ИДЕОЛОГИЯ И СТИЛЬ**

Бальян К. (Международная академия архитектуры, РФ)

karenbalyan@hotmail.com

Ключевые слова: национальная архитектура, Таманян, Ереван, тоталитаризм, модернизм.

За немногим более чем столетний период Армения прошла через четыре исторических цикла:

1. Начало XX в. – 1917 – губерния в составе Российской империи.
2. 28.05.1918 – 29.11.1920 – независимая Республика Армения (первая республика).
3. 29.11.1920 – 23.09.1991 – Армянская Советская Социалистическая Республика в составе СССР (вторая республика).
4. 23.09.1991 – по настоящее время – независимая Республика Армения (третья республика).

За весь этот период архитектурный процесс делится примерно на равные отрезки (этапы развития) продолжительностью в 15-20 лет.

1 этап – его истоки в XIX столетии, продолжался до начала Первой мировой войны. Отсутствие возможностей национального самовыражения. Стилевой провинциализм, вариации классицизма и эклектики, приспособленные к региональным климатическим особенностям, использование местных строительных материалов.

2 этап – 1919–1936 гг. (годы работы в Армении академика А. Таманяна). Формирование современной армянской архитектуры. Создание национального языка армянской архитектуры на основе классицизма. Градостроительство является формой выражения национальной идеи. В границах этапа (1927-1936) развивается армянский конструктивизм (современный стиль трансформируется в национальный вариант – одна из первых попыток в мировой архитектуре). Обе попытки создания национальной архитектуры про-

тиворечат тоталитарной идеологии, начавшееся встраивание в мировой архитектурный процесс прерывается.

3 этап – 1937 – середина 1950-х гг. – тоталитарный неоклассицизм (национальный вариант «сталинского ампира»).

Национальный язык архитектуры Таманяна упрощается до соцреалистической схемы. Национальная форма без национального содержания. Развитие национальной идеи прерывается. Обращение к историческим стилизациям. Полная исключенность из мировой архитектуры.

4 этап – конец 1950-х – начало 1970-х гг. – армянский модернизм. Ослабление коммунистических идеологических тисков. Кратковременный возврат к приоритету национальной идеи. Создание национальной архитектуры на основе языка архитектуры модернизма. Вхождение в общемировой архитектурный процесс.

5 этап – 1970-е – 1980-е гг. – технократизм. Ослабление роли коммунистической и одновременно национальной идеологии в развитии архитектуры. Доминирование общестилевых канонов. Начало процесса глобализации. Отсутствие национальной идеи приводит к снижению качества архитектуры, откат на периферию общеархитектурного процесса.

6 этап – 1990-е – 2000-е гг. – космополитизм. Факт обретения независимости парадоксально становится началом и концом выражения национальной идеи. Провинциальный историзм во взглядах. Архитектурный язык подвержен беспринципной глобализации, слепому копированию и стилизации исторических композиций.

Опыт столетия – взлеты армянской архитектуры происходят при одновременном подъеме идеологии национального самосознания, сопровождающегося новаторскими стилевыми поисками. (Формула развития армянской архитектуры: современная по форме, национальная по содержанию). Соответственно, отсутствие национальной идеологии, стилевое ретроградство и вторичность приводят к утрате качества архитектуры.

NATIONAL SELF-EXPRESSION OF ARMENIAN ARCHITECTURE XX – EARLY XXI CENTURIES: IDEOLOGY AND STYLE

Balyan K. (International Academy of Architecture, Russia)

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ

Гаспарян М. (Центр профессиональной подготовки оценщиков Московского финансово-промышленного университета «Синергия», Россия)
mu.gasparyan@ya.ru

Ключевые слова: объекты оценки, нематериальные и материальные ценности, оценка ущерба, стоимость объекта, международные стандарты оценки, культуроцид.

1. Краткий обзор «Основ оценочной деятельности» и «Экономической оценки» в мире и странах постсоветского пространства. История и практика оценочной деятельности (произведения экономиста-классика Адама Смита и труды лауреатов Нобелевской премии по экономике Шведской королевской академии наук Леонида Гурвеца, Эрика Маскина и Роджера Майерсона).

2. Экономическая оценка объектов нематериальных и материальных объектов культурного наследия. Международные стандарты оценки (МСО) культурного наследия.

3. Армения как наследница и хранительница большинства общечеловеческих ценностей: языческих и христианских реликвий.

4. Методология, подходы и методы экономической оценки стоимости объектов культурного наследия Армении.

5. Представление доклада-презентации «Оценка культурного наследия Армении на примерах ковров, хачкарного поля Джуги, монастыря Св. Варфоломея и Анийского кафедрального собора Пресвятой Богородицы» на II международной конференции «Оценка и страхование объектов культурного наследия (памятников истории и культуры)». Издание «Оценка историко-культурного наследия Армении» – новое явление в отечественной и зарубежной литературе, так как в нем впервые подробно излагается методология экономической оценки стоимости объектов культурного наследия на примере объектов культурного наследия Армянского нагорья и Киликии.

6. «Теоретические и методологические основы оценки культурного наследия Армении, примеры подходов и методик экономической оценки объектов

культурного наследия армянского народа» как основа учебного процесса сертификационного цикла по подготовке оценщиков-экспертов экономической оценки культурного наследия в России.

7. XXXIX Международная научно-практическая конференция «Татуровские чтения», организованная кафедрой учета, анализа и аудита экономического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова и Ассоциацией бухгалтеров и аудиторов «Содружества», доклад на конференции «Об экономической оценке объектов культурного наследия Армении: проблемы и решения». Предложение конференции – провести третью Международную конференцию по культурному наследию в Армении в целях выработки четких механизмов защиты культурных ценностей и воздействию на международное сообщество.

8. Первое издание в зарубежной литературе об истории и современных проблемах Джавахка в книге «Грузинский синдром» («Das Georgien-Syndrom»), изданной в Германии немецким издательством Mauer Verlag.

Подробное описание истории и проблем Джавахка в зарубежной литературе: вопросы ассимиляции армян, факты присвоения армянского культурного наследия. Представление европейским читателям обширной информации о том, что Джавахк исторически является частью Армении (историческая область Гугарк), и армянские жители Джавахка не пришельцы, а автохтоны.

Презентация книги на книжной ярмарке в Лейпциге. Смена грузинского посла в Германии. Покорение «Грузинского синдрома в Европе»: презентации в Москве, Швейцарии, Испании.

9. Объекты культурного наследия армянского народа в Южной Осетии. Современное состояние этих объектов.

10. Экономическая оценка ущерба и утрат объектов культурного наследия армянского народа от культурного геноцида. Адаптированные методики по определению стоимости ущерба, нанесенного объектам наследия, комплексной оценки и экологической экспертизы объектов культурного наследия.

11. Подготовка армянских оценщиков (экспертов), в т. ч. специалистов оценщиков-экспертов культурного наследия для экономической оценки последствий Геноцида армян и прав требования.

ECONOMIC ASSESSMENT OF HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE OF THE ARMENIAN HIGHLAND

Gasparyan M. (Center of Professional Retraining of Appraisers of the Moscow Financial and Industrial University "Sinergiya", Russia)

ЕРЕВАН: GENIUS LOCI И СОХРАНЕНИЕ ГРАДОСТРОИТЕЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ

Иванов А. (Российский институт культурологии, Россия)
andreyivanovarch@mail.ru

Ключевые слова: дух места, наследие, среда, локусы, сохранение.

Понятие *genius loci* («духа места») активно используется в разных сферах культуры с 1970-х – 1980-х годов. В архитектуре оно связано с критикой средовых результатов рационалистических принципов «современного движения», становлением постмодернизма и архитектурной феноменологии, вызванным, среди прочих факторов, осознанием насущной потребности человека в атмосфере локальности, принадлежности определенному месту. Поддержание и/или формирование такой атмосферы требует от создателя места особой профессиональной чуткости, терпения, укорененности в сохраняемой или создаваемой среде. Именно этих качеств недостает большинству субъектов современного архитектурно-градостроительного процесса. В результате мы живем во все более и более «безместном» мире, что не может не восприниматься как серьезная гуманитарная проблема.

Утрата внимания к духовным аспектам среды, к специфике особых локусов, из которых состоит мир, объяснима с культурно-исторических позиций, но неприемлема с точки зрения должной полноты человеческого существования. Ереван не является исключением: город «древнее Рима» ускоренными темпами теряет связность своих исторических слоев, органичность старгородской среды. Актуальность доклада определяется остротой момента: если не изменить подходы к сохранению наследия, продолжение процессов деструкции приведет к утрате последних подлинных зданий XIX – начала XX вв., уничтожению исторически ценных анклавов вернакулярной застройки, окончательному распаду зыбкой, ментально и физически неустойчивой конструкции «градостроительное наследие Еревана».

Научно-методическая значимость доклада заключается в рассмотрении той роли, какую феномен *genius loci* может играть в осознании многообразия, сложности градостроительного наследия и в формировании подходов к его сохранению.

Представляется, что *genius loci* Еревана не только отражает специфические ценности местной городской культуры («столичность», амбициозность,

предприимчивость, индивидуализм с одной стороны, «горизонтальные» ценности уюта, «семейности», «шрджапата» – с другой), но и является важным компонентом наследия, «склеивающим» его материальные слои. Он связан как со знаковыми ансамблями и монументами, яркими городскими героями (А. Таманян), так и с неприметными в архитектурном отношении, но символически важными местами (кафе «Поплавок» и «Козырек», хранящие традиции 1960-х), с «малым» и «рядовым» («черные дома», галерейные дворы), с вернакулярным (Конд, Норагюх, Сари Тах). Для сохранения старого Еревана нужно принять, признать наследием и беречь все его компоненты. В таком комплексном, «включающем» подходе к наследию Еревана заключается **новизна** данного доклада.

Приводится описание некоторых узловых точек («мест силы»), репрезентирующих, по мнению автора, квинтэссенцию духа Еревана. Они не всегда видимы, не обязательно связаны с героями-«гениями» города, могут находиться в разных временных и культурных пластах, но – непостижимым образом – сохраняют свою устойчивость, аутентичность, наполненность актуальными для многих горожан смыслами и интимными переживаниями. Именно они скрепляют городское прошлое, настоящее и будущее. Особое внимание уделяется новому Северному проспекту и историческому Конду. Анализируются подходы к созданию Северного проспекта, показана их опасность в случае приложения к локусам с еще сохранившимся духом места.

Проблема *genius loci* Еревана шире границ этого города. Его социо-градостроительная ситуация типична для многих постсоветских столиц и крупных постимперских городов, некогда многонациональных, ныне все больше моноэтнических и рураризирующихся. Всплеск «национальной» идеологии, усиление класса чиновников, слабость механизмов градорегулирования, отъезд «коренных горожан», наплыв селян побеждают в них городское, ведут к средовой деструкции, перманентным утратам наследия. Поддержание локусов городского духа противостоит этим процессам, помогает сопротивлению энтропии и сохранению городской идентичности.

Как сказано в «Квебекской декларации о сохранении духа места» (2008), «лучший инструмент для поддержания духа места живым – это коммуникация». «Точки силы» могут стать катализаторами городского диалога – как виртуальной переключки мест и их гениев, так и практической дискуссии горожан, экспертов и власти, от исхода которой, возможно, будет зависеть судьба ереванского градостроительного наследия.

YEREVAN: GENIUS LOCI AND CONSERVATION OF URBAN HERITAGE

Ivanov A. (Russian Institute for Cultural Research, Russia)

ОРНАМЕНТ В СИСТЕМЕ ИЛЛЮМИНИРОВАНИЯ АРМЯНСКИХ РУКОПИСНЫХ ЕВАНГЕЛИЙ

Манукян С. (Ереванский Государственный Университет, Институт искусств НАН РА, Армения)
seyranushmanukyan@yahoo.com

Ключевые слова: Евангелие, орнамент, система иллюминирования, миниатюра, маргиналия.

Евангелия составляют абсолютное большинство среди иллюминированных армянских кодексов. Их система художественного оформления воздействовала и на другие виды рукописных книг. Исключительно богатый орнаментальный декор является «лимфой» художественного организма армянской книги, определяя его целостность и единство. Именно в этом новом контексте рассматривается орнамент, присутствующий в каждом из компонентов данной системы, сформировавшейся с VI по XII вв.

1. Иллюстрированные таблицы канонов согласия четырех Евангелий и объясняющего их **Послания Евсевия Карпиану**. Они включают в себя единство четырех Евангелий и их прообразовательную связь с Ветхим Заветом, являясь своеобразным ключом к Евангелию. Предполагается, что определенное художественное оформление они получили уже при жизни Евсевия Кесарийского. Приобретая значение символического Входа в священное пространство Евангелия, каноны облакаются в **архитектурную форму триумфальной арки**. С формой арки, со словом «арка» связывается армянское слово «хоран», которым называются художественно оформленные Послание Евсевия и таблицы канонов. Композиция хоранов строится из орнаментов и символов, покрывающих люнеты арок и поля. Их частью становятся и другие включаемые изображения. Они отличаются редким разнообразием и играют одну из главных ролей в иллюминации книги. Все богатство мира, известное средневековому художнику, постепенно находит в них свое отражение – редкие птицы, звери и деревья, маски, фигуры актеров и ню, ангелы и пророки, сцены охоты, «нильская сцена» и портреты Евсевия и Карпиана. И все это – среди орнамента. Для открывающего Евангелие хоран характеризует весь строй декоративного убранства книги.

2. **Заглавные или титульные листы** каждого из четырех Евангелий от Матфея, Марка, Луки, Иоанна. Их композиция близка к византийской, однако отличается декоративной маргиналией, увенчанной крестом, на правом поле. Она отмечает начало первого чтения из данного Евангелия.

3. **Портреты евангелистов** предваряли как авторский портрет текст каждого Евангелия и часто составляли с титулом единый композиционный разворот. Евангелисты представлялись в орнаментальных рамках, декор которых перекликался с общим декоративным убранством рукописи. Из орнамента могли быть выложены также элементы композиции портретов.

4. **Рубрики – художественно оформленные начала** подразделения евангельского текста на чтения, которые позволяли использовать армянское Четвероевангелие и как Книгу евангельских чтений. Именно для них были разработаны особые формы орнаментальных инициалов и букв, перекликающиеся с декоративными шрифтами, используемыми и на титульных листах.

5. **Декоративные** (орнаментальные, предметные и сюжетные) **маргиналии** – наиболее своеобразный компонент, отличающий армянские Евангелия от греческих и латинских. Они визуально отмечали начала вышеуказанных чтений-рубрик. Маргиналии появляются с конца X в. и становятся неотъемлемой частью армянских рукописей как единица художественной системы, варьируясь в других компонентах.

6. **Сюжетные иллюстрации в виде красочных лицевых миниатюр** различного расположения по отношению к иллюстрируемому тексту. Миниатюры были: а) в полный лист; б) текстовые; в) маргинальные; г) смешанные виды миниатюр, сочетающие маргинальный и текстовый типы. Орнамент включался в них как для фона и обрамлений, так и как элемент композиции.

ORNAMENT IN THE ILLUMINATION SYSTEM OF ARMENIAN MANUSCRIPT GOSPELS

Manukyan S. (Yerevan State University, National Academy of Sciences of the
Republic of Armenia, Institute of Arts, Armenia)

ИЗОБРАЖЕНИЯ САСАНИДСКИХ «ЦАРСТВЕННЫХ» ЛЕНТ В РАННЕХРИСТИАНСКОЙ СКУЛЬПТУРЕ АРМЕНИИ.

Микаелян Л. (ЕГУ, Армения)
mikalil@mail.ru

Ключевые слова: равноконечные кресты, композиция, сасанидские ленты.

В период сложения христианского искусства Армения находилась в тесных культурных контактах с восточно-христианскими странами и Византией, обусловленных прежде всего общностью христианской религии. Но не менее значительными для Армении были политические взаимоотношения с Сасанидским Ираном, приведшие не только к переменам в государственном устройстве страны, но и к заимствованиям в области культуры. Если историко-политические отношения Армении с Сасанидским Ираном подробно изложены в армянских источниках и рассмотрены в научных исследованиях, то вопросы влияния сасанидской культуры на раннехристианское искусство Армении изучены весьма поверхностно.

Мы обратимся к одному из наиболее характерных художественных мотивов сасанидского искусства – лентам-повязкам, которые встречаются на армянских, а также закавказских памятниках IV-VII вв. В сасанидской культуре ленты являлись частью головного убора царских особ, а также использовались для украшения коней, оружия и были знаком отличия, богоизбранности и инсигнией власти. В сасанидском искусстве ленты непременно присутствуют на изображениях шахиншахов на наскальных рельефах и серебряных блюдах IV-VIII вв.

Первые изображения «царственных» лент в Армении встречаются уже в IV-VI вв. в композициях с равноконечными крестами, где они изображены в виде симметрично поднимающихся с основания креста полос, расширяющихся в своем завершении. Ленты эти и в своей общей конфигурации, и в мелких деталях прорисовки изгибов ткани повторяют формы сасанидских образцов, что не оставляет сомнения в источнике заимствования.

Два идентичных изображения равноконечных крестов с лентами имеются на однефных базиликах IV-V вв. в Агараке и в Аване. Кресты с лентами даны и на Ереруйкской трехнефной базилике, датируемой V в. На западном

входе в церковь изображен вписанный в круг крест, из основания которого выходят две ленты, покрытые лучеобразными горизонтальными линиями. Крест с идентичными лентами украшает также западный вход южного фасада. Более развитая иконография лент встречается на трех рельефах в интерьере купольной базилики VII в. в Одзуне.

Интереснейший образ орла с лентами имеется на западном фасаде однонефной базилики Карасниц V-VI вв. в Пашванке. Орел изображен с распростертыми крыльями, вместо когтей птицы растут две узкие ленты и, сильно изгибаясь внизу, поднимаются в виде треугольников. Подобная трактовка извивающихся лент с треугольными концами была особенно характерна для сасанидских серебряных блюд. Орел в Пашванке, как и в других христианских памятниках, был символом воскрешения и, находясь в центре композиции, замещал собой изображение креста.

Ленты, украшающие кресты на раннехристианских памятниках, являлись символом торжества христианства и средством восхваления креста. В этом отношении они несли сходную смысловую нагрузку с победными венками или пальметтами, сопровождающими равноконечные кресты в идентичных композициях христианского искусства. Ленты в раннесредневековой скульптуре Армении хоть и немногочисленны, но довольно разнообразны в своем решении, из чего следует, что они, с одной стороны, имели несколько образцов для заимствования, а с другой – достаточно свободно трактовались в произведениях христианского искусства.

THE IMAGES OF SASANIAN "ROYAL" RIBBONS IN EARLY CHRISTIAN SCULPTURE OF ARMENIA

Mikaelyan L. (Yerevan State University, Armenia)

РУССКИЕ ЛЕПЕСТКОВЫЕ ЦЕРКВИ – КОНВЕРГЕНТНЫЙ АНАЛОГ ЦЕНТРИЧЕСКИХ ХРАМОВ ДРЕВНЕГО ЗАКАВКАЗЬЯ

Плужников В. (Российский научно-исследовательский институт культурного и природного наследия имени Д. С. Лихачёва, РФ)
heritage@mtu-net.ru

Ключевые слова: храм, церковное зодчество, древнее Закавказье, Армения.

Русские лепестковые храмы петровского времени – запоздалый проблеск ренессансного гуманизма в русском церковном зодчестве. Особые социально-политические факторы, влиявшие на объёмные композиции русских церквей XVII века:

- Спасение русской государственности населением, а не государственными структурами.
- Тайное сотрудничество православного Московского царства с католическими государствами против мусульманской Турции.
- Встряска общества никоновской обрядовой реформой и её настойчивое внедрение при одновременных репрессиях против Никона. Среди последствий никоновской реформы – отказ от асимметрии в планах церковных зданий, стремление возродить иерархическую слагаемость объёмов в композиции храма. При этом – традиционное предпочтение иррегулярной живописности в структуре монастырских комплексов.

Традиционная умеренная лонгитудинальность. Конструктивная робость – вероятная причина латитудинального вытягивания кафоликона с севера на юг, в XVII веке. Внешняя оптическая равноценность восточного и западного объёмов в ряде храмов последней трети XVII столетия. Реалистическое соответствие внешней объёмной композиции пространственной структуре интерьера – принципиальное отличие от лепестковых храмов древнего Закавказья и Западной Европы. Раскрытие эстетических достоинств русских лепестковых зданий посреди открытого пространства объясняет их преобладание в сельской местности или над монастырскими стенами. Отсутствие сейсмического фактора в строительстве лепестковых русских церквей (в сейсмической зоне России они не встречаются).

Неоправданность лепестковых интерьеров для православной богослужебной функциональности. Стимуляция индивидуального общения с богом (как в часовне). Созвучие язычески-античному и ренессансному представлению о храме. Типологическое долголетие лепестковых русских церквей, несмотря на их малочисленность в послепетровское время. Межконфессиональная полемика в ассортименте форм. Влияние эстетики католического образования – прежде всего, «геометрическим виршам». Внешнее созвучие «венку капелл» вдоль амбулатория (его раннее подобие – в соборе русского Иверского монастыря, середина 17 в.). При этом – резкое расхождение русского церковного интерьера с однохарактерными насыщенными интерьерами капелл в апсидолах католического храма. Идеиная подоплёка круглого кафоликона – символа духовной вселенной, которую должен ощущать христианин внутри церковного здания, обособляясь от грешного, суетного и неупорядоченного земного бытия.

Совместимость лепестковых объёмных схем русских церквей и разностильности фасадного декора: маньеризм нарышкинского стиля, крайний аскетизм в период массивированного строительства новой российской столицы, барокко общеевропейского типа, классицизм, ранняя псевдоготика. В период стилизаторской эклектики – резкое изменение пропорций и некоторое формальное сближение с закавказским строительством (контрастное противопоставление небольшой главы крупному четверику со щипцом над каждой гранью, сугубая подчинённость узких апсидиол этому объёму): храм в с. Круглое в Данковском р-не Липецкой области.

Ниже приводится перечень прочих объектов.

4-лепестковые храмы:

– в сёлах Петрово-Дурнево, Фили, Тешилово, Милуково-Архангельское, Бурцево, Татаринцево, Покровское-Рубцово, Даниловское, Красное (Старицкий р-н Тверской обл.), Палкино, Фёдоровское (Малинский р-н Московской обл.);

– в подмосковном Ново-Иерусалимском монастыре;

– Чесменская церковь в Петербурге.

Октоконхи:

– храмы в сёлах Перово, Волыньское на Сетуни, Воскресенки, Медведево, Суходол, Руднево (Тёплое), Волыньщина (Полужково), Липовка, Псовец;

– храмы в московских Высоко-Петровском и Донском монастырях, калужском Лаврентьеве монастыре, монастыре Нилова пустынь; часовня при Никитском монастыре в Переславле-Залесском.

12-лепестковые храмы:

– в сёлах Уборы, Дубровицы, Вошня;

– в московском Крестовоздвиженском монастыре.

16-лепестковый храм:

– в селе Курба под Ярославлем.

Аналоги (весьма приблизительные)

в западно-европейском зодчестве от средневековья до барокко:

– храм Минерва Медика в Риме, Целла Септихора, Сан Витале в Равенне, церковь Михаила в Антрегю, Санта Мария делли Анджели, ротонда Аннунциаты, Санта Мария делла Кроче в Креме, Санта Мария делла Консоллационе, Сент Иво в Риме.

Отдалённые аналоги европейских православных регионов:

– Перитера под Фессалониками, ц. Апостолов в Афинах, ц. Мухлиотисса в Константинополе, Босра, Велюса.

Древние закавказские аналоги (включая интерьерные):

– в Армении: Эчмиадзин, Егвард, Парби, Багаран, Мастара, Аван, Ваневан, Ацарат, Айраванк, Аракелоц, Варагаванк, Аставацацин, Ахтамар, Ани, Хцконк;

– в Грузии: Мцхета, церковь Дзвели Газави, Ниноцминда, Синатлэ, Малая Куд-Мта, Джвари, Таос-Кари.

RUSSIAN PETAL-CENTRIC CHURCHES - CONVERGENT ANALOGY OF THE CENTRIC TEMPLES OF ANCIENT CAUCASUS

Pluzhnikov V. (Russian Scientific Research Institute of Cultural and Natural Heritage after D.C. Lighachov, Heritage Institute of the Ministry of Culture of the Federation of Russia)

ИДЕЯ ИРАНО-АРМЯНСКОЙ АРХИТЕКТУРНОЙ ОБЩНОСТИ. АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ

Шукуров Ш. (Институт Востоковедения РАН, РФ),

Казарян А. (Российская академия архитектуры и строительных наук, РФ)
armenkazaryan@yahoo.com

Ключевые слова: архитектура, иконография высотных храмов, портал, мавзолеей.

Архитектурная общность Армении и Ирана, сформированная во времена Урарту и Ахеменидов и Парфян, была поколеблена утверждением христианства в Армении и ислама в Иране. Тем не менее, отдельные проявления былой общности сказывались на единстве принципов архитектурных идей и на отдельных формах в Средние века.

Речь не идет о влияниях или переносе форм мигрировавшими мастерами, хотя отдельные проявления этих процессов существовали. Мы сосредотачиваем внимание на одновременном рождении и развитии архитектурных идей на пространстве двух стран и подтвердим свои выводы на основе изучения двух разных аспектов архитектуры: 1) иконографии высотных храмов/захоронений/мавзолеев, существовавшей на территории Ирана и Армении с глубокой древности до средневековья; 2) формирования портала в раме в X-XIII вв.

Исследование высотной архитектуры эпох Урарту и Ахеменидов позволяет раскрыть сущность развития средневековых башенных мавзолеев, независимо от их конкретной формы. Наибольший интерес представляют круглые в плане сооружения, имеющие прообразы эллинистической и раннесредневековой эпох (мавзолеей у села Паракар, середина I в. до н. э. – середина I в. н. э.; Барекамаванский памятник VII в. в Армении) и новое, подчеркнуто высотное проявление в мавзолее Гунбад-е Кабус (1006-7 гг.) у г. Гурган в Иране, высотой 51 м. Спустя некоторое время аналогичные купола стали появляться на севере Ирана, в районе горы Эльбрус, в Куме и даже в Фарсе.

Становление этой формы и образа в качестве классической модели мавзолея оказалось причиной восприятия этой идеи турками-сельджуками, оставившими многочисленные подобные постройки в местах образования их султанатов в Армении и Анатолии.

В армянской архитектуре иконография высотности получила разнообразное развитие в X-XIV вв. в строительстве царских мавзолеев, церквей-усыпальниц, многофункциональных построек (мавзолей и триумфальная арка в Оромосе, XI в.; колокольни в монастырях Санаин и Ахпат, церкви-усыпальницы Амагу-Нораванка и Егварда). В мемориальной Пастушьей церкви вне стен Ани (нач. XI в.) лучеобразная композиция перекликается с периметром мавзолея Гунбад-е Кабус, а также башни Алладина в Варамине (1289) недалеко от Тегерана.

Пространство архитектурной высотности и пространство печали теоретически и фактически совпадают, оказываясь новой пространственно-семантической реальностью на карте Армении и Ирана.

Наряду с исследованием общего архитектурного явления высотности, мы попробовали выяснить суть общности на примере развития отдельной формы, а именно на примере композиций порталов. Оставляя в стороне эпизодические сохранившиеся образцы порталов древних эпох, сосредоточили внимание на специфике сложения перспективных порталов в X в. и формировании портала, вписанного в прямоугольную раму.

В Иране первенство следует отдать мастерам Мавераннехра. Уже в X в. существовал тип портала с тимпаном и архивольтом, вписанными в прямоугольную раму (Араб Ата в городе Тим (977–978) и Мир Сеид Бахрам в Кермине). Создается объемно-орнаментальная и слегка углубленная композиция порталов, отмечающих вход. В Магак-и Атари (Бухара), мавзолеем комплексе в Узгене, мавзолее Гунбад-и Алайвиан в Хамадане, мечети Хайдария в у Казвина (1119) и многих других представлены вариации такого типа портала, а в портале мавзолея Се Гунбад в Орумие (1180), близкой композиции михраба мечети Хафтшуйе в Исфагане и др., в раму вписана порталная ниша со сталактитовым перекрытием.

На относительно небольшой территории Армении воплощению той же идеи арочного портала, вписанного в раму, непосредственно предшествовало развитие так называемого перспективного портала и «античного» типа со ступенчатой рамой вокруг проема и орнаментированным сандриком. В случае Анийского кафедрального собора (985–989, а затем, в 992–1001), воздвигнутого зодчим Трдатом, мы оказываемся свидетелями новации, при которой центральное прясло аркатуры западного и южного фасадов вычленено, его архивольт наложен на поле слегка выдвинутого или отмеченного тягами вертикального прямоугольника. Наиболее откровенно мастер помещает портал на выделенном прямоугольном поле на северном фасаде. Откровенное включение перспективного портала в раму осуществлялось в Армении при строительстве библиотеки Санаинского монастыря (1063), на южном притворе

церкви Апостолов в Ани (посл. четверть XII в.), вслед за чем этот тип получает различные интерпретации в зодчестве XIII – начала XIV в.

Итак, несмотря на религиозно-политическое разведение архитектуры Армении и Большого Ирана, мы находим все больше фактов проявления генетического родства. Ничто не возбраняет рассматривать эти факты в качестве типологического сходства, однако, на наш взгляд, много больше оснований говорить и о генетическом родстве.

THE IDEA OF THE IRANIAN – ARMENIAN ARCHITECTURAL COMMUNITY. ASPECTS OF THE PROBLEM

Shukurov Sh. (The Institute of Oriental Studies of the Russian
Academy of Sciences),

Kazaryan A. (Russian Academy of Architecture and Construction Sciences)

THE ANALYSIS OF DIRECT SOURCES FOR THE PRESERVATION PROJECT, A CASE STUDY

Bortolotto S., Ciocchini E., Frigo A., Garzulino A., Simonelli R., Zangheri F.
(Politecnico di Milano, Italy)
susanna.bortolotto@polimi.it

Keywords: knowledge, architecture, surveying, stratigraphy analysis, documentation, conservation.

The aim of the research was to provide a diagnostic insight, useful for the development of the conservation project which will necessarily take into account the multitude of values registered on buildings.

The case study for our research is represented by the Town Hall of Besozzo (Varese, Italy), located in the city centre of the village and its first construction phase is dated back to the XIV-XV century. It shows a complex palimpsest which is the result of the numerous transformations occurred during its life: enlargements, super elevations, demolitions, inner spaces subdivisions and use changes.

Currently a project has been issued for the reuse of the building which assigns new spaces for the town offices to the northern wing recently acquired.

Archaeological diagnosis, under good conditions, is a method to discover the physical history of any type of building, based on the materials used in construction (stone and bricks, in the case of the Town Hall of Besozzo), techniques, the 'architectural forms' and the vertical, horizontal and surface stratification.

Archaeological reading not as a mandatory practice, but a valuable tool to consider other possible 'points of view', to confirm otherwise 'hypothetical' assessments and to justify further investigations, as well as to rediscover new stability or instability within the building itself. A tool that can draw attention to the "complexity" of the evolutionary processes of construction, respecting the real physical structures and material components that constitute an unrepeatable specific context, for in-depth knowledge of 'the whole story', in order to optimize specific methods of 'care' and conservation.

For the case study of the Town Hall of Besozzo, given the fragmentary nature of the information, it was decided to use dating methods for historical buildings (stratig-

raphic survey of the elevations, identification of masonry techniques and their chronotypology, mensiochronological analysis of the bricks, the technotypology and chronotypology of the apertures) in order to collect more information and to be able to proceed with a project for conservation and reuse. Such analysis includes: geometric survey, photographic rectifications of facade and inner sections, nondestructive diagnostic investigations, bricks, mortar and plaster chemical-physical analysis.

Owing to a lack of meaningful archival documentation, the elevation's stratigraphic reading and the methods for dating historical buildings proved to be an invaluable resource for the comprehension of the building's transformations.

Cross-referencing readings of indirect sources carried on the building with the results of the in-depth analysis made it possible to rebuild the growth of the structure from its origin to the present days.

Blending the results of these dating techniques produced the complexity of the stratigraphic reading which has been conveyed with adequate hatching on the rectified images (U.S. – Stratigraphic Unity) while schematic 3D reconstructions exemplify the chronological sequence of the building activities.

Individuation and comprehension of the building constructive phases made also possible to understand which were the different uses of each room inside this domestic architecture thus providing the client and the bodies in charge of protection with valuable data for the preservation project.

The reconstruction of the formation process of the building by its construction phases is closely tied to the concept of a layered palimpsest, understood as the unique, irreproducible deposit of material culture that will guide the future project of conservation and reuse. With respect to all of the analyses carried out such a project will therefore be more attentive to the differences than to similarities and claim awareness of the singularity, specificity and irreproducibility of every sign of time and man, read on the *materiasignata*.

THE COMBINATION OF TRADITION AND MODERNITY IN ARMENIAN VISUAL ARTS

Laporte-Eftekharian S. (GRIM - Groupe de recherche en iconographie médiévale, France)
s.laporte@scarlet.be

Key words: visual arts, ornament, iconography, tradition, modernity.

The dialectic between figure and ornament is particularly relevant in Armenian art: whether in illuminated manuscripts or in khatchkars, the coupling of both modes of expression has been constant for centuries and combines Armenian traditional patterns with multiple influences (Byzantine, Sassanid, Latine). Figurative and ornamental art coexist in religious architecture as well, the Palatine Church of the Holy Cross on *Akhtamar* Island offering one of the most salient examples with its mural paintings, bas-reliefs and friezes.

I intend to analyze an ornament whose presence is continuous in Armenian art: it is to be found even before the beginning of the Christian era and has been used as a major religious symbol for centuries. I will illustrate my purpose with examples taken not only from the geographical area of Armenian Highland but as well from abroad, as Armenian patrons of the Diaspora also did make use of this ornament in the churches that they built. By adopting part of their iconographic repertoire from new sources and combining them with traditional ornaments, the artists working for them succeeded in blending tradition with modernity. In appropriating these aesthetic achievements of the Diaspora, the artists of the Motherland will then in turn progressively but definitely enter the new period of modern Times.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Առուստամյան Ա., Ժողովրդագրական իրավիճակը և վերաբնակեցման քաղաքականությունը ԼՂՀ-ում (2000-2010 թթ.) 11

Բալայան Վ., Արցախի նոր և նորագույն շրջանի պատմության արտացոլումը ադրբեջանական պատմագրության մեջ և հայ պատմագիտական մտքի արցախյան դպրոցի հակադարձումներն ու հետագա անելիքները 13

Բաղդասարյան Ն., Ղարաբաղի խանության վերացումը 16

Դադայան Ս., Արցախի պատմամշակութային ժառանգությունը 18

Դանիելյան Է., Հայկական լեռնաշխարհի մշակութային ամբողջականությունը բնութագրող հին և միջնադարյան հայկական տեղանունների համակարգ՝ ընդդեմ թուրք-ադրբեջանական կեղծարարությունների 21

Երանոսյան Ա., Պատմական Ջավախքի Շտեա գյուղը՝ որպես հնագույն բնակավայր 23

Թոխաթյան Կ., Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերների քարտեզագրումը 25

Կարապետյան Բ., Վաչական Բարեպաշտ թագավորի գործունեության (484-513 թթ.) հետ կապված որոշ բացահայտումներ 27

Հարությունյան Ս., Արցախում ռազմական շինարարության պատմագրության մի քանի հիմնահարցերի մասին 30

Հմայակյան Հ., Նշան Մարտիրոսյանի վաստակը խեթահայկական փոխառնչությունների բնագավառում 32

Հովհաննիսյան Ա., Հայկական Մուշ. երեկ և այսօր 34

Մարության Ա., Թուրքական ժխտողականությունը և հայոց ցեղասպանության դատապարտման ու հատուցման նոր ռազմավարության անհրաժեշտությունը 36

Մելքոնյան Ա., Հայ պատմագիտության հրատապ խնդիրները Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգության ուսումնասիրության բնագավառում 38

Մինասյան Է., Արցախյան ազատամարտի պատմության ուսումնասիրության վիճակն ու հայ պատմագիտության արդի հիմնախնդիրները 41

Մխիթարյան Է., Գյուլիստանի և Թուրքմենչայի պայմանագրերի լուսաբանումը ադրբեջանական պատմագիտության մեջ 45

Շահնազարյան Ա., Արցախի հայ իշխանական տների էթնիկ պատկանելության ադրբեջանական նենգափոխման շուրջ 47

Չոբանյան Պ., Հայ պատմագիտության զարգացման գերակայությունները 49

Պապիկյան Ս., Հայաստանի էներգետիկայի զարգացման առանձնահատկությունները մինչև 1920 թվականը 51

Մահակյան Ռ., 1915 թ. արևմտահայ ինքնապաշտպանական կռիվների խեղաթուրումը թուրքական պատմագրության կողմից 53

Ստեփանյան Հ., Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում 55

Վարդումյան Գ., Հին հայոց պաշտամունքային վայրերի և տաճարների քարտեզագրումը 57

Гаюк И., Культурное наследие армянской диаспоры в Украине: актуальные проблемы изучения и сохранения 59

Сафарян В., Фальсификация древней и средневековой культуры Арцаха в азербайджанской историографии 62

Bardakjian K., Armenian Historiography of the Late Medieval and Early Modern Ages: Accomplishments and Prospects 65

Terian A., The Beginning of Armenian Monasticism and the Primary Sources of the Golden Age 66

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Աղաբեկյան Մ., Հայ-ուրարտական ստուգաբանական դիտարկումներ 69

Ավագյան Ա., Գրականությունը՝ որպես պատմամշակութային և ազգային արժեք 71

Բալայան Ջ., Ա. Բեկնազարյանի «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ն ժամանակի հոլովությամբ (XIX-XXI դդ.) 73

Գալստյան Ա., Գեղարվեստական վավերագրության զարգացման արդի հիմնախնդիրները 75

Դիլբարյան Ն., Բնիկ և փոխառյալ տոպոֆորմանտներն արդի Հայաստանի տեղանվանական համակարգը 77

Ջաքարյան Հ., Հայաստանի լեզվավիճակը. ներկան և հեռանկարները 78

Խանյան Ս., Արցախի ճակատագիրը 20-րդ դարի հայ գրականության մեջ 80

Խաչատրյան Ա., Անձնանունների գործածությունը Աստվածաշնչի Ծննդոց գրքում 82

Հայրապետյան Թ., Ղարաբաղի առակախոս Պըլ Պուղու սոցիալ-քաղաքական երգիծանքը 83

Հարությունյան Խ., Հայկական ձեռագիր հիշատակարանը և լեզվական քննության զարգացման հեռանկարները 86

Միքայելյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության տարածքում արաբատառ վիմագիր արձանագրություններ 88

Մուրադյան Ս., Արցախը Հովհաննես Շիրազի ստեղծագործության մեջ 90

Յակոբեան Ա., Բիայնական պետութեան մեջ հայ ժողովրդի էթնոհամախմբման գործընթացի պատմամշակութային առանձնայատկությունները 93

Պետրոսյան Ա., Հայ ցեղանունը 96

Պեղոսյան Ն., Միասնական նոր գրական հայերենը 17-18-րդ դարերում 98

Սաֆարյան Վ., Մովսես Կաղանկատվացիի և հայ պատմագրության ավանդները 100

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ալեքսանյան Ս., Դաշտադեմի ամրոցի պեղումները 105

Ավետիսյան Հ., Արամուս ամրոցի շերտագրությունը 107

Բաբաջանյան Ա., Նորահայտ հոգևոր կառույց Թեղուտում 109

Բաղդայան Մ., Հազինե Փիրիի ուրարտական ժայռափոր դռան արձանագրության շուրջ 111

Բազեյան Կ., Ժողովրդական արվեստի տեղն ու դերը հայոց մշակութային ժառանգության մեջ 113

Բալայան Մ., Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանը՝ որպես արցախահայության պատմամշակութային ժառանգության պահպան. նրա առանձնահատկություններն ու խնդիրները 114

Գրեկյան Ե., Միաստվածության ակունքներում. (Աշշուր և Խալդի աստվածների պաշտամունքից մինչև Քրիստոս) 116

Գևորգյան Ա., Բորոխյան Ա., Մարգահովիտ բնակավայրի պեղումները 118

Գևորգյան Լ., Հայաստանում ազգագրության բացօթյա թանգարան ստեղծելու խնդրի շուրջ 121

Զարդարյան Մ., Մկրտչյան Ռ., Հակոբյան Ա., Դամբարանը՝ որպես կենսագրական «վկայական» (Ույծի դամբարանների միջգիտակարգային ուսումնասիրությունից)	124
Ժամկոչյան Ա., Բաբայան Ֆ., Դիզակի Մելիք Եզանի Ապարանքը՝ որպես պատմահնագիտական հուշարձան	126
Խաչատրյան Ժ., Արտաշատ՝ Քաղաքամայր հայոց	128
Կանեցյան Ա., Անտիկ Հայաստանի բաղնիքների շենքերի ճարտարապետության և շինարվեստի հոռոմեական ակունքները	130
Կարապետյան Ի., Արմավիրը դարերի քառուղիներում	133
Հակոբյան Հ., Հին Հայաստանի բազիլիկները	136
Հակոբյան Հ., Նորաբաց հնագիտական հուշարձան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տարածքում	138
Միրիջանյան Դ., Վաղ միջնադարյան շինարարական խեցեղենի մի տեսակի մասին	140
Մկրտչյան Ռ., Հայաստանի հնամարդաբանությունը պատմամշակութային համատեքստում և զարգացման հեռանկարները	142
Պետրոսյան Լ., Լճաշենի դամբանադաշտը (մ.թ.ա. XXIV-XIX դդ.)	145
Պետրոսյան Հ., Մշակութային ժառանգությունը հակամարտության համատեքստում. Արցախի Տիգրանակերտ	148
Պողոսյան Դ., Թանգարանային ցուցադրությունը՝ որպես պատմամշակութային ժառանգության մեկնաբանման միջավայր ՀՀ թանգարանների գործունեության համատեքստում	150
Պողոսյան Ս., Հայաստանը կնոջ պատկերով. անձնանվանական և պատկերագրական նյութերի հիմամբ	152
Պողոսյան Վլ., ՀՀ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և արգելոցների համակարգային զարգացման հայեցակարգային դրույթները	154
Սարգսյան Գ., «Հուշարձան» հասկացությունը և պահպանության գործը պատմության հոլովությունում	156
Տիրացյան Ն., Դիակիզման ծեսը Հայաստանում մ.թ.ա. II-I հազարամյակներում	159
Փիլիպոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհը Հին Մերձավոր Արևելքի պատմամշակութային փոխառնչությունների ոլորտում (մ.թ.ա. II հազ. II կես)	161
Любин В., Беляева Е., Открытие древнейших раннепалеолитических памятников на севере Армянского нагорья	164
Тер-Мартirosов Ф., Ервандашат и его окрестности, как историческо-природный заповедник	167

ԱՐՎԵՍՏ, ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աղայան Ա., Հայ քանդակագործներն Օսմանյան կայսրության մեջ	171
Այվազյան Ա., Հայ հնատիպ գրքի մանրանկարման մի եզակի օրինակ	174
Ասատրյան Ա., Հայ երաժիշտների ներդրումը թուրքական երաժշտության զարգացման գործում	176
Գրիգորյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետական նախատիպերի գուգահեռների համեմատական վերլուծությունը	178
Գրիգորյան Գ., «Խաչելության» պատկերագրությունը Հարություն Վաղարշապատցու փորագիր պատկերներում	180
Իրփիճեան Հ., Դեպի խազագրեալ շարակնոցի քննական խմբագրություն. Տնտեսանի տեսլականի լրումը եւ յարակից թնճուկներ	182
Վիրակոսյան Լ., Վանքասարի եկեղեցու ճարտարապետությունը և ադրբեջանական «վերականգնումը»	184

Հասրաթյան Մ., Արցախի միջնադարյան ճարտարապետության նվաճումները	186
Դուլյան Ա., Մելիքական ապարանքների դերն ու նշանակությունը Արցախի պատմամշակութային ժառանգության մեջ	188
Մելիք-Սարգսյան Ա., Գ. Գյուրջիլը՝ հայկական պատմամշակութային ժառանգության դեսպան	190
Չուգասյան Լ., Ռոսիկյան արվեստանոցին վերագրվող նկարագրող նորահայտ պատառիկներ	193
Պիկիցյան Հ., Երաժշտախոսքային տեքստ, կենսընթաց, պատմություն (ըստ ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի ձայնադարանային հավաքածուի)	195
Վարդանյան Ս., Վատարյալ անձը Հակոբ Գյուրջյանի արվեստում	197
Տեր-Մինասյան Ա., Հայ ճարտարապետների դերը Բաքու քաղաքի ճարտարապետական կերպարի ստեղծման գործում	199
Քերթմենջյան Դ., Հայկական պատմական հուշարձանների համակարգչային եռաչափ վերակազմության հարցի շուրջ. Ներքին Վարազավանքի վերակազմությունը	201
Бальян К., Национальное самовыражение армянской архитектуры XX-нач. XXI вв. Идеология и стиль	203
Гаспарян М., Экономическая оценка историко-культурного наследия Армянского нагорья	205
Иванов А., Ереван: genius loci и сохранение градостроительного наследия	207
Манукян С., Орнамент в системе иллюминирования армянских рукописный Евангелий	209
Микаелян Л., Изображения сасанидских "царственных" лент в раннехристианской скульптуре Армении	211
Плужников В., Русские лепестковые церкви –конвергентный аналог центрических храмов Древнего Закавказья	213
Шукуров Ш., Казарян А., Идея Ирано-Армянской архитектурной общности. Аспекты проблемы	216
Bortolotto S., Ciocchini E., Frigo A., Garzulino A., Simonelli R., Zangheri F., The Analysis of Direct Sources for the Preservation Project, a Case Study	219
Laporte-Eftekharian S., The Combination of Tradition and Modernity in Armenian Visual Art	221

CONTENT

HISTORIOLOGY

Arustamyan A., The Demographic Situation and Congestion Politics in NKR (2000-2010)	11
Balayan V., The Representation of New and Newest Periods of Artsakh History in the Azeri Historiography. The Further Deeds and Reactions of Artsakh's School of the Armenian Historiographical Conceptions	13
Baghdasaryan N., Abolition of Karabakhy Khanate	16
Dadayan S., The Historical-Cultural Heritage of Artsakh	18
Danielyan E., The System of Ancient and Medieval Armenian Toponyms Characterizing the Cultural Completeness of the Armenian Highland against the Turkish and Azerbaijani Falsifications	21
Yeranosyan A., The Village of Shtea(h) of Historical Javakhk as an Ancient Settlement	23
Tokhatyan K., The Mapping of Petroglyphs of the Armenian Highland	25
Karapetyan B., Several Discoveries Made in Regard with Activities of Vachakan the Pious (484-513)	27

Harutyunyan M. , About Some Problems of the Historiography of Military Construction in the Artsakh	30
Hmayakyan H. , Nshan Martirosyan's (Neshan Martirosian) Merits in the Study of Armenian-Hittite Interrelations	32
Hovhannisyanyan A. , Armenian Mush Yesterday and Today	34
Marukhyanyan A. , The Turkish Denial and the Necessity of New Strategy of the Condemnation and Retribution of the Armenian Genocide	36
Melkonyan A. , The Urgent Problems of Armenian Historiography in the Sphere of Historical-Cultural Heritage of the Armenian Highland	38
Minasyan E. , The Situation of the Study of Artsakh's Fight for Freedom History and the Modern Problems of Armenian Historiography	41
Mkhitaranyan E. , The Coverage of Azerbaijan Historiography of Giulistan and Turkmanchay Agreements	45
Shahnazaryan A. , On the Azerbaijanian Falsification of the Ethnic Origin of Artsakh's Armenian Princely Families.....	47
Chobanyan P. , The Priorities of the Development of Armenian Historiography	49
Papikyan S. , The Peculiarities of Development of Energetics in Armenia until 1920	51
Sahakyan R. , The 1915 Western Armenian Self-Defence Struggles' Falsification by Turkish Historiography	53
Stepanyan H. , The Investment of Armenians in the Ottoman Empire	55
Vardumyan G. , The Mapping of Ancient Armenian Places and Temples of Cult	57
Hayuk I. , Cultural Heritage of the Armenian Diaspora in Ukraine: Actual Problems of Studying and Preservation	59
Safaryan V. , Falsification of Artsakh's Ancient and Medieval Culture in the Historiography of Azerbaijan	62
Bardakjian K. , Armenian Historiography of the Late Medieval and Early Modern Ages: Accomplishments and Prospects	65
Terian A. , The Beginning of Armenian Monasticism and the Primary Sources of the Golden Age	66

PHILOLOGY

Aghabekyan M. , Etymological Notes on Armeno-Urartian	69
Avagyan A. , Literature as a Historical-Cultural and National Value	71
Balayan Z. , The "Mystery of Karabakh" of A. Beknazaryan in the Context of Time (XIX-XXI Centuries)	73
Galstyan A. , Contemporary Problems of Development in Fiction Documentary	75
Dilbaryan N. , Native and Borrowed Topoformants (Base-Formers) in the Toponymy of Modern Armenia	77
Zakaryan H. , Language Situation in Armenia: Present State and Perspectives	78
Khanyan S. , The Fate of Artsakh in Armenian Literature of the XX Century	80
Khachatryan A. , Operation Anthroponyms in Genesis.....	82
Hayrapetyan T. , The Social and Political Satire of Jester Pele Pughi from Kharabakh	83
Harutyunyan Kh. , The Armenian Manuscript Colophon and the Development Perspectives of the Linguistic Study	86

Mikayelyan T. , Arabic Epigraphic Inscriptions on the Territory of the Republic of Armenia	88
Muradyan S. , Artsakh in the Works of Hovhannes Shiraz	90
Yakobyan A. , The Historical-Cultural Characteristics of Armenian Nation's Ethnoconsolidation in the State of Biayna	93
Petrosyan A. , Ethnonym Hay	96
Poghosyan N. , The New Common Literary Armenian Language in the 17-18th Centuries	98
Safaryan V. , Movses Kaghankatvatci and Traditions of Armenian Historiography	100

ARCHAEOLOGY, ETHNOGRAPHY

Aleksanyan T. , The Excavation of Dashtadem Fortress	105
Avetisyan H. , The Layer Graph of Aramus Castle	107
Babajanyan A. , A Newfound Spiritual Building in Teghut	109
Badalyan M. , On the Cuneiform Inscription of the Urartian Rock-Cut Door of Hazineh Piri	111
Bazeyan K. , The Place and Role of Folk Art in Armenian Cultural Heritage	113
Balayan M. , Artsakh State Historical-Geological Museum as a Guard of the Historical-Cultural Heritage of Artsakh's Armenians: The Peculiarities and the Problems of the Museum	114
Grekyan Y. , In the Roots of Monotheism (from the Worship of the Gods Aššur and Haldi to Christ)	116
Gevorgyan A., Bobokhyan A. , The Excavations of Margahovit Residence	118
Gevorgyan L. , Issues of Establishment of Ethnographic Open Air Museum in Armenia	121
Zardaryan M., Mkrtychyan R., Hakobyan A. , The Mausoleum as a Biographic "Certificate" (Multi-Disciplinary Investigation of Mausoleums of Uits, Syunik)	124
Zhamkotchyan A., Babayan F. , Meliq Yegan's Palace in Dizak as a Historical-Archaeological Monument	126
Khachatryan Zh. , Artashat – the Capital of Major Armenia	128
Kanecyan A. , The Roman Roots of the Architecture and Construction of Bath-Houses of Ancient Armenia	130
Karapetyan I. , Armavir in the Crossroads of Centuries	133
Hakobyan H. , Bagin Shrines of the Ancient Armenia	136
Hakobyan N. , A Newfound Archaeological Monument at the Surroundings of the Mother See of Holy Etchmiadzin	138
Mirijanyan D. , About a Type of the Early Medieval Constructional Ceramic	140
Mkrtychyan R. , Paleoanthropology of Armenia in Historical-Cultural Context and Prospects of its Development	142
Petrosyan L. , The Necropolis of Lchashen (XXIV-XIX Centuries B.C.)	145
Petrosyan H. , The Cultural Heritage in the Context of Antagonism: Artsakh's Tigranakert	148
Poghosyan D. , Museum Exposition as an Environment for Interpretation of Historical-Cultural Heritage in the Context of Museums' Activities of the Republic of Armenia	150
Poghosyan S. , Armenia in a Woman's Shape /on the Basis of Onomastical and Figurative Materials/	152
Poghosyan V. , The Conceptual Settings for Development System of the Historical-Cultural Museum-Reserves and Reservations in the Republic of Armenia	154
Sargsyan G. , The Concept of "Site" and the Question of Preservation in Historical Context	156
Tiratsyan N. , Cremation Ritual in Armenia during II-I millenniums B.C.	159
Piliposyan A. , The Armenian Highland in the Sphere of the Ancient Near Eastern Historical-Cultural Interconnections (II mill. B.C.)	161

Lyubin V., Belyaeva Y., The Discovery of Ancient Early Paleolithic Monuments in the North of the Armenian Highland (Armenia) 164
Ter-Martirosov F., Ervandashat and its Environs, as a Historical-Natural Reserve 167

ART, ARCHITECTURE

Aghasyan A., Armenian Sculptors in the Ottoman Empire 171
Ayvazyan A., A Unique Example of Miniature – Painting of Old Armenian Book 174
Asatryan A., Contribution of Armenian Musicians to the Development of Turkish Music 176
Grigoryan A., The Comparative Analyze of the Parallels of the Armenian Highland’s Architectural Prototypes 178
Grigoryan G., The Iconography of “Crucifixion” in the Woodcuts of Harutyun Vagharshapatci 180
Utidjian H., Towards a Critical Edition of the Armenian Neumatically-Notated Hymnal: the Fulfillment of Tntesean’s Vision and Associated Conundrums 182
Kirakosyan L., The Architecture of Vanqasar Church and Azerbaijanian “Reconstruction” 184
Hasratyan M., Achievements of the Medieval Architecture of Artsakh 186
Ghulyan A., The Role and Importance of Meliks’ Palaces in the Historical-Cultural Heritage of Artsakh 188
Meliq-Sargsyan A., G. Gyurjiev – Ambassador of Armenian Historical-Cultural Heritage 190
Chookaszian L., Newly Discovered Illustrated Manuscript Fragments Attributed to Toros Roslin’s Workshop 193
Pikichian H., Musical-Verbal Text, Everyday Life and History (According to the Phonetic Collection of the Institute of Arts of NAS RA) 195
Vardanyan S., The Absolute Personality in Hakob Gyurjian’s Art 197
Ter-Minasyan A., The Role of Armenian Architects in the Formation of Architectural Image of City Baku 199
Kertmenjian D., About 3-Dimensional Reconstruction of Armenian Historical Complexes: The Reconstruction of Nerkin Varagavank 201
Balyan K., National Self-Expression of Armenian Architecture XX – Early XXI Centuries: Ideology and Style 203
Gasparyan M., Economic Assessment of Historical-Cultural Heritage of the Armenian Highland 205
Ivanov A., Yerevan: Genius Loci and Conservation of Urban Heritage 207
Manukyan S., Ornament in the Illumination System of Armenian Manuscript Gospels 209
Mikaelyan L., The Images of Sasanian “Royal” Ribbons in Early Christian Sculpture of Armenia 211
Pluzhnikov V., Russian Petal-Centric Churches - Convergent Analogy of the Centric Temples of Ancient Caucasus 213
Shukurov Sh., Kazaryan A., The Idea of the Iranian – Armenian Architectural Community. Aspects of the Problem 216
Bortolotto S., Ciocchini E., Frigo A., Garzulino A., Simonelli R., Zangheri F., The Analysis of Direct Sources for the Preservation Project, a Case Study 219
Laporte-Eftekharian S., The Combination of Tradition and Modernity in Armenian Visual Art 221

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ
 ՊԱՏՄԱՍՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

THE HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE
 OF THE ARMENIAN HIGHLAND

Սփորագրված է տպագրության՝ 16.06.2012 թ.:

Չափսը՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսետ:

Տպարանակ՝ 300: Պարվեր՝ 35:

ԵՊՏ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՏ տպագրարուն, Երևան, Աբովյան 52